

การศึกษาในมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นายสมปอง คำมุงกุล

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาคำหลักสูตรปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต

ภาควิชาสารัตถศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ท.ศ. 2531

ISBN 974-568-554-2

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

014322

EDUCATION IN MONTHON ISAN IN THE REIGN OF HIS MAJESTY KING CHULALONGKORN

Mr.Sompong Kummungkul

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Education
Department of Foundations of Education

Graduate School

Chulalongkorn University

1988

ISBN 974-568-554-2

หัวข้อวิทยานิพนธ์ การศึกษาในเขตลี้สถานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว
ชื่อ นายสมปอง คำมุงกุล
ภาควิชา สार्वทศศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สัจกุล

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยนี้เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์ ดร.ถาวร วัชรากัญ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์รัตนา กุงคสวัสดิ์)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชนิตา รัชกุลเมือง)

.....กรรมการ
(อาจารย์ ดร.จุมพล พูลภัทรชีวิน)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สัจกุล)

สิ่งพิมพ์ คำนึงคุณ : การศึกษาในมณฑลอิสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว (EDUCATION IN MONTHON ISAN IN THE REIGN OF HIS MAJESTY KING
 CHULALONGKORN) อ.ที่ปรึกษา : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สัจกุล, 214 หน้า.

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงมูลเหตุ ความจำเป็น ปัญหา ตลอดจนวิธีการจัด
 การศึกษาในมณฑลอิสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลการวิจัยพบว่า การศึกษาในมณฑลอิสานได้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นโดยเอกชน คณะสงฆ์
 และรัฐบาล ก่อนที่จะมีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 กเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนดังกล่าว มีสาเหตุมาจากในปี พ.ศ. 2433 มณฑลอิสานถูก
 คุกคามจากฝรั่งเศส รัฐบาลจึงจำเป็นต้องรับเข้าไปจัดการปกครองใหม่และมีความต้องการผู้รู้หนังสือไทย
 เป็นจำนวนมากเพื่อเป็นกำลังในการจัดการปกครอง ขณะเดียวกันรัฐบาลก็ต้องการที่จะใช้การศึกษาเป็น
 สื่อให้เกิดความสำนึกในความเป็นอันเดียวกันภายในชาติ

เมื่อได้มีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในมณฑลอิสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คณะสงฆ์ได้เป็นผู้จัดตั้งโรงเรียนและจัดการศึกษา ผู้เรียนส่วนมากจะเป็นพระภิกษุ
 สามเณรและศิษย์วัด โรงเรียนที่คณะสงฆ์ได้จัดตั้งขึ้นนั้นจะเป็นโรงเรียนเขลยศักดิ์ที่ต้องอาศัยการอุปถัมภ์
 บำรุงจากท้องถิ่น

การจัดการศึกษาโดยคณะสงฆ์ในมณฑลอิสานได้ประสบปัญหาในด้านงบประมาณ ครูผู้สอน และ
 ความแตกต่างในเรื่องของภาษา วัฒนธรรมเกือบตลอดเวลา ต่อมาโรงเรียนในมณฑลอิสานที่อยู่ในความ
 รับผิดชอบของคณะสงฆ์ก็ได้โอนเป็นโรงเรียนประจำบาล สังกัดกระทรวงมหาดไทย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาควิชา ..... สารคดีศึกษา
 สาขาวิชา ..... พื้นฐานการศึกษา
 ปีการศึกษา 2530

ลายมือชื่อนิติ .....
 ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา .....

SOMPONG KUMMUNGKUL : EDUCATION IN MONTHON ISAN IN THE REIGN OF HIS MAJESTY KING CHULALONGKORN. THESIS ADVISOR : ASSIS. PROF. KANNIKA SATCHAKUL, Ph.D. 214 PP.

This research was to study the background, needs, problems and provision of education in Monthon Isan in the reign of King Chulalongkorn.

It was found that the education in Monthon Isan had been provided by private citizens, monks and the government before the declaration of educational provision in the remote cities in the reign of King Chulalongkorn. In B.E. 2433, due to the fact that Monthon Isan was threatened by France, the Thai government was forced to rapidly change the governing system and require a number of the literates in Thai language in helping governing the new system. Moreover, the government intended to use education as a means for establishing a unity in the nation.

After the education was declared to be provided in remote cities in Monthon Isan in the reign of King Chulalongkorn, monks played roles in providing and managing education. Most students were monks, novices and boys living in the temples. However, most schools provided by monks were Chaluesak Schools which needed support from the local.

The education provided by the monks in Monthon Isan confronted various problems concerning budget, teachers, different languages and culture. Later the control of education of the schools in Monthon Isan was transferred from monks to the Ministry of Intereior Affairs.

ภาควิชา ...สวรัคคศึกษา.....
สาขาวิชา ..พื้นฐานทวารศึกษา.....
ปีการศึกษา ..253๑.....

ลายมือชื่อนิสิต .....
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา ..*Kannika Satchakul*.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จไปได้ด้วยดีด้วยความกรุณาของผู้ช่วยศาสตราจารย์
ดร.กรรณิการ์ สัจกุล อาจารย์ผู้ควบคุมการวิจัย ซึ่งได้ให้คำแนะนำปรึกษา และช่วย
แก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในความกรุณาของท่านอาจารย์เป็นอย่างยิ่ง
จึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้ และกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์
รัตนา ทุงคส์วิสัย รองศาสตราจารย์ ดร.ชนิตา รัศมีพลเมือง และอาจารย์ ดร.จุมพล
พูลภัทรธีวิน ที่ท่านกรุณาให้ข้อคิดเห็นที่มีคุณค่าทางวิชาการ

อนึ่ง ผู้วิจัยขอขอบคุณเจ้าหน้าที่กองจดหมายเหมาแห่งชาติ ที่กรุณาอำนวยความสะดวก
สะดวกในการค้นเอกสารประกอบการวิจัย ขอขอบพระคุณบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ที่ได้กรุณาให้ทุนอุดหนุนการวิจัยในครั้งนี้

ความสำเร็จส่วนหนึ่ง เกิดจากผู้วิจัยได้รับความช่วยเหลือและกำลังใจจาก
คุณน้ำทิพย์ คำมุงกุล และเพื่อน ๆ จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

สมปอง คำมุงกุล

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
รายการตารางประกอบ.....	ญ
รายการแผนภาพประกอบ.....	ฎ
ตอนที่ 1	
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการค้นคว้าและวิจัย.....	8
ขอบเขตของการค้นคว้าและวิจัย.....	8
ค่าจำกัดความที่ใช้ในการค้นคว้าและวิจัย.....	8
วิธีดำเนินการค้นคว้าและวิจัย.....	9
ประโยชน์ที่ได้รับจากการค้นคว้าและวิจัย.....	10
อักษรย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ.....	11
2 ภูมิหลังของมณฑลอิสาน.....	12
ความเป็นมาของมณฑลอิสาน.....	12
ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมในมณฑลอิสาน.....	26
- วัฒนธรรมด้านภาษาของประชาชนในมณฑลอิสาน.....	29
- วัฒนธรรมเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีใน มณฑลอิสาน.....	35

ตอนที่ 2

บทที่

3	การจัดการศึกษาในหัวเมือง.....	41
	มูลเหตุการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ	
	จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	41
	สาเหตุและจุดมุ่งหมายในการให้คณะสงฆ์จัดการศึกษา	
	ในหัวเมือง.....	50
	บทบาทของพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาในหัวเมือง....	62
	การศึกษาในมณฑลอื่น ๆ.....	70
4	การศึกษาในมณฑลอีสาน.....	83
	สภาพการศึกษาในมณฑลอีสานก่อนจะมีประกาศให้จัดการ	
	ศึกษาในหัวเมือง.....	83
	การแต่งตั้งผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสาน.....	93
	การแต่งตั้งให้พระสงฆ์มีหน้าที่ในการจัดการศึกษาใน	
	เมืองต่าง ๆ ในมณฑลอีสาน.....	95
	การจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน.....	98
	-หลักสูตรและการสอน.....	100
	-แบบเรียน.....	103
	-การสอบไล่.....	110
	-งบประมาณ.....	116
	-นักเรียนและโรงเรียน.....	122
	-ครูและวุฒิของครู.....	137
	ปัญหา อุปสรรค และการแก้ไข.....	144

ตอนที่ 3
บทที่

5	สรุปอภิปรายผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ.....	154
	สรุปผลการวิจัย.....	154
	อภิปรายผลการวิจัย.....	160
	ข้อเสนอแนะ.....	165
	บรรณานุกรม.....	166
	ภาคผนวก.....	177
	ภาคผนวก ก.....	178
	ภาคผนวก ข.....	193
	ภาคผนวก ค.....	196
	ภาคผนวก ง.....	201
	ภาคผนวก จ.....	205
	ภาคผนวก ฉ.....	209
	ประวัติผู้วิจัย.....	214

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการตารางประกอบ

ตารางที่		หน้า
1	จำนวนโรงเรียนและนักเรียนระหว่าง พ.ศ. 2447-2453 ในมณฑลต่าง ๆ ยกเว้นมณฑลกรุงเทพฯ.....	80
2	งบประมาณที่กระทรวงธรรมการได้รับตั้งแต่ พ.ศ. 2435-2454.	116
3	งบประมาณที่มณฑลอีสานได้รับจากกระทรวงธรรมการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2443-2453.....	120
4	จำนวนโรงเรียนและนักเรียนในมณฑลอีสาน ร.ศ. 120.....	124
5	จำนวนวัดจำแนกเป็นชั้นของแต่ละอำเภอในบริเวณมณฑลอีสาน..	131

รายการแผนภาพประกอบ

แผนภาพที่		หน้า
1	การเสียดินแดนของไทยให้แก่ฝรั่งเศสตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2449.	23
2	อาณาเขต "มณฑลอีสาน" หลังปี พ.ศ. 2447.....	24

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตอนที่ 1

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การศึกษาของไทยแต่โบราณ เป็นการศึกษาที่ไม่มีระบบแน่นอน ไม่มีสถาบันใดรับผิดชอบโดยตรง สถานศึกษาเล่าเรียนมักจะเป็นราชสำนัก วัด และครัวเรือน และการให้ศึกษามักจะจำกัดอยู่แต่เฉพาะวงศ์ตระกูลหรือผู้ใกล้ชิดเท่านั้น จึงเป็นเหตุให้การศึกษาของไทยอยู่ในวงจำกัดไม่ไต่ขยายไปสู่คนส่วนใหญ่ในสังคม และสรรพวิชาการต่าง ๆ ไม่ได้รับการสืบทอด และเจริญสืบมาถึงปัจจุบัน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถือได้ว่าเป็นยุคของการปฏิรูป หรือยุคของการสร้างประเทศให้ทันสมัย พระองค์ทรงตระหนักดีว่า การที่จะทำการปฏิรูปหรือสร้างประเทศให้ทันสมัยได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยกำลังคนที่มีการศึกษาและมีความสามารถเป็นจำนวนมาก ด้วยความจำเป็นดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงประกาศให้มีการจัดการเล่าเรียนทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมือง เพื่อให้ราษฎรทั่วพระราชอาณาจักรได้รับการศึกษา และในการนี้พระองค์ได้ทรงวางรากฐานการศึกษาแบบใหม่จากการเรียนการสอนในวัด วัง และครัวเรือนมาเป็นการศึกษาระบบโรงเรียน อันเป็นรูปแบบของการศึกษาตะวันตก อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้นำระบบการศึกษาแบบตะวันตกมาใช้ในการจัดการศึกษาของไทย แต่พระองค์ก็ยังทรงสนับสนุนให้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นในวัด เพื่อเป็นการประหยัดงบประมาณด้านการศึกษาของแผ่นดินซึ่งมีอยู่อย่างจำกัด และเพื่อไม่ให้เป็นการหักหาญทำลายประเพณีการศึกษาของสังคมไทยที่ได้อาศัยวัดเป็นสถานศึกษามาก่อน นอกจากนี้วัดก็ยังคงมีความพร้อมทั้งในด้านอาคารสถานที่และบุคลากร เพียงแต่ต้องปรับปรุงระเบียบ วิธีการศึกษา และการส่งเสริมคุณภาพทางวิชาการอันเป็นเทคนิควิธีการจัดการศึกษาแบบใหม่เท่านั้น

มณฑลอิสาน¹ คือพื้นที่ส่วนหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เดิมมีพื้นที่ครอบคลุมทั้งฝั่งซ้าย และฝั่งขวาแม่น้ำโขงอันได้แก่บริเวณจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาศสินธุ์ ยโสธร อุบลราชธานี สุรินทร์ ศรีสะเกษ จำปาตักดิ์ และดินแดนเมืองขึ้นของ จำปาตักดิ์ทั้งหมด² เป็นบริเวณที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของตนเอง มีภาษา วัฒนธรรมประเพณี และการปกครองที่สืบทอดมาจากเวียงจันทน์ มณฑลอิสานเป็นมณฑล ขนาดใหญ่จัดเป็นมณฑลชั้นหนึ่ง³ แม้ไทยจะเสียดินแดนบางส่วนให้แก่ฝรั่งเศสในปี 2436 และในปี 2447 แล้วก็ตามมณฑลอิสานก็ยังมีเนื้อที่ถึง 56,000,000 ไร่ หรือ 56,000 ตารางกิโลเมตร⁴ มณฑลอิสานในปัจจุบันได้มีบริเวณจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาศสินธุ์ ยโสธร อุบลราชธานี สุรินทร์ ศรีสะเกษ

ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มณฑลอิสาน ได้ถูกปล่อย ปล่อยให้ปกครองกันเองมาโดยตลอด จนทำให้บริเวณนี้มีลักษณะพิเศษ คือมีสิทธิทาง การเมืองพอสมควร มีเจ้าเมืองของตนเอง กรุงเทพฯเป็นแค่เพียงผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองและ ทำหน้าที่สำคัญในการปกครอง⁵ เท่านั้น ด้วยลักษณะดังกล่าวจึงทำให้หัวเมืองเหล่านี้มีอิสระ ในการปกครอง โดยจัดรูปแบบการปกครองตามแบบเวียงจันทน์ ซึ่งมีลักษณะแตกต่างไป จากกรุงเทพฯอย่างสิ้นเชิง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ เริ่มจัดการปกครองครั้งแรก พ.ศ. 2434 เรียกว่า "หัวเมืองลาวกาว" พ.ศ. 2437 เปลี่ยนเป็น "มณฑลลาวกาว" พ.ศ. 2442 เปลี่ยนชื่อเรียกว่า "มณฑล ตะวันออกเฉียงเหนือ" และ พ.ศ. 2443 เปลี่ยนชื่อเรียกว่า "มณฑลอิสาน" ตามลำดับ

² ต่อมาไทยเสียจำปาตักดิ์ และดินแดนเมืองขึ้นของจำปาตักดิ์ทั้งหมดให้แก่ ฝรั่งเศส

³ ประชุมพงศาวดาร ภาค 4 เล่ม 3, พงศาวดารหัวเมืองอิสาน (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าสุรสา, 2504), หน้า 184-185.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 193-194.

⁵ แอ้ม มือก โล้ว มอฟแพ็ท, แผ่นดินพระจอมเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2520), หน้า 175-176.

บริเวณดังกล่าวเป็นบริเวณที่มีการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศสตลอดมา จนกระทั่งไทยต้องเสียดินแดนบางส่วนให้แก่ฝรั่งเศส และผลจากการกระทบกระทั่งจากฝรั่งเศสนี่เองเป็นจุดทำให้รัฐบาลหันมาสนใจมณฑลอีสานมากขึ้น ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า "...หัวเมืองลาว (มณฑลอีสาน) แท้ก่อนยังไม่มีใครมาแย่งชิงก็หอกทิ้งไว้ให้ลาวรักษาตัวเอง ครั้นเรามีฝรั่งเศสทั้งท่าจะครอบครองเอา เห็นแน่ว่าปล่อยทิ้งไว้ไม่จัดการก็คงจะหลุดไป..."⁶

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลสยามต้องตกอยู่ในสภาพผู้น้อยทางการเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง แทนที่จะเป็นมหาอำนาจที่ราษฎรแถบนี้ยำเกรง กองทัพไทยต้องละทิ้งเมืองพระตะบองและเสียมราฐ ทิ้งถอยจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดมาอยู่ฝั่งขวา และต้องอยู่ไกลจากแม่น้ำโขงเป็นระยะ 25 กิโลเมตร ไม่มีสิทธิ์เก็บภาษีเข้าออกด้วย และฝรั่งเศสยังแสวงหาทำให้อย่างเด่นชัดในการที่จะขยายอิทธิพลเข้ามาในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง ประกอบกับความเชื่อมั่นในคำานานที่เล่าสืบต่อกันมาว่า เมื่อเมืองกรุงเทพอ่อนแอลง เวียงจันทน์จะรุ่งเรืองขึ้นอีกครั้ง จึงทำให้ราษฎรในบริเวณดังกล่าวเกิดความระส่ำระสายไม่มั่นใจในสภาพเขตแดนที่ตนอาศัยอยู่ ทั้งนี้อาจมีส่วนมาจากที่ทุกคนมีความเชื่อในเรื่องต่าง ๆ อย่างไม่มีเหตุผล ชาคการไทรตรองด้วยประการหนึ่ง ดังที่ข้าหลวงพิเศษช่วยราชการมณฑลอีสานรายงานว่า "...เพราะราษฎรในพื้นที่นั้นเมืองยังประกอบด้วยความโศกเศร้า ปราศจากความคำวิทริกร้องไม่มีใครไต่ยินไต่ฟังสรรพสำเนียง และศิลปวิทยาการใด ซึ่งเป็นที่บำรุงความฉลาดความรู้ของราษฎร"⁷

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/4 เรื่องจัดตั้ง สังกัดเปลี่ยนข้าหลวงหัวเมืองลาว และแบบจัดตั้งตำแหน่งข้าหลวง.

⁷ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/11 ที่ 249/3955 30 สิงหาคม ร.ศ.121 "รายงานตอนที่ 1" พระยาสุริยเกษวิเศษฤทธิหศศิวิไชย ข้าหลวงพิเศษช่วยราชการมณฑลอีสาน กราบทูลกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, หน้า 90-91.

ด้วยสภาพการณ์เช่นนี้นับว่าเป็นอันตราย และเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งในการสร้าง
อุดมการณ์รัฐชาติและการปกครองบ้านเมืองให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

จากผลกระทบดังกล่าวได้กระตุ้นให้รัฐบาลหันมาสนใจและเอาใจใส่ที่จะ
ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองในมณฑลอีสานให้รัดกุมยิ่งขึ้น ซึ่งการกักจะปรับปรุง
เปลี่ยนแปลงการปกครองมณฑลอีสานให้รัดกุม เพื่อป้องกันภัยอันตรายจากภายนอกนี้
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าควรดำเนินการ 3 ประการ
ไปพร้อม ๆ กัน คือ ดำเนินการเจรจาทางพระราชไมตรี จักการปกครองให้รัดกุม และมี
กำลังเพียงพอที่จะรักษาพระราชอาณาเขต ทั้งปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึง
กรมพระยาคำรงราชานุภาพเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

. . . การซึ่งจะรักษามีให้มีอันตรายทั้งภายในและภายนอกได้ มีอยู่
3 ประการคือ ทุกจากันในทางพระราชไมตรีอย่างหนึ่ง การปกครองให้เสมอ
เหมือนกันอย่างหนึ่ง ถ้าจะรักษาโดยทางพระราชไมตรีที่มีกำลังพอที่จะรักษา
ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองได้ การเจรจาโดยทางไมตรีก็จะไม่สู้เร็ว
ไปโดยเสมอ ถ้าไม่จัดการปกครองให้เรียบร้อยนั้นดีไม่พบ การที่จะทำให้มีกำลัง
บริบูรณ์โดยของอาศัยความปกครองให้ราษฎรโกลาหลมาหากินโดยสะดวก ก็รับผล
อันเกิดขึ้นจากแผ่นดิน ซึ่งจะโกลาเสียดินแดนจริงจะเป็นกำลังบ้านเมืองได้ . . .”⁸

เพื่อดำเนินการให้เป็นไปตามความมุ่งหมาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้ทรงใช้นโยบายปกครองมณฑลอีสานอย่างโอนอ่อนผ่อนตาม หรือที่เรียกว่า
นโยบายลู่ไปตามลม (Bending with the wind)⁹ กับฝรั่งเศสควบคู่ไปกับการ

⁸ จักรกฤต นรนิติบริรักษ์, กรมพระยาคำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย
(คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2506), หน้า 58-59. รัชกาลที่ 5 -
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ เนื่องในโอกาสเปิดประชุมประจำปี ชาลวงเทศาภิบาล
18 มกราคม ร.ศ. 114 อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกกระทรวงมหาดไทยครบ
60 ปีบริบูรณ์ 2434-2495 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2495), หน้า 146-148.

⁹ เพ็ญศรี กุ๊ก, "การดำเนินนโยบายเพื่อความอยู่รอดและการต่อสู้เพื่ออำนาจ
อธิปไตยของไทยในทางการศาลและอัครราชทูตการ" ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์
เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475 (กรมศิลปากร, 2525), หน้า 87.

แก้ปัญหาเฉพาะหน้า กล่าวคือ รัฐบาลจะมุ่งแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า และหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากำลังมากที่สุด ขณะเดียวกันรัฐบาลก็พยายามจัดการปกครองมณฑลอีสานให้รัดกุมแบบค่อยเป็นค่อยไป เพื่อไม่ให้เป็นที่กระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของเจ้าเมือง¹⁰ และเพื่อไม่ให้เป็นที่สะกิดสะเทือนแก่ฝรั่งเศส¹¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักอยู่เสมอว่า การที่จะทำการปกครองมณฑลอีสานให้ประสบผลสำเร็จตามพระราชประสงค์นั้น จำเป็นต้องอาศัยข้าราชการที่มีความรู้ ความสามารถ เป็นจำนวนมาก ในขณะที่เดียวกันพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์¹² ทรงรับสั่งกับพระยาสุรียเกษวิเศษฤทธิศพิศวิไชย¹³ว่า "...การปกครองในมณฑลอีสานอยู่ข้างจะชักสนท้วงข้าราชการ เป็นการไม่เพียงพอ จะจัดเอาตัวอย่างมณฑลอื่นในนั้นยังไม่ได้..."¹⁴

นอกจากนี้การที่ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลอีสานไม่รู้หนังสือ ย่อมเป็นอุปสรรคอย่างมากต่อการจัดการปกครองดังกล่าวให้โดยผล ดังที่พระยาสุรียเกษวิเศษฤทธิศพิศวิไชยได้รายงานว่า "...ถ้าได้รับจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเสียได้ตลอดทั่วถึงกันแล้วราษฎรได้พากันศึกษาวิทยาการหนังสือเจริญขึ้นเมื่อไร การบ้านเมืองก็จะเจริญตาม..."¹⁵

¹⁰ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำชูสุสภา, 2504), หน้า 311.

¹¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 น.2.3/4 เรื่องจัดตั้งเปลี่ยนแปลงข้าหลวงหัวเมืองลาว.

¹² ข้าหลวงใหญ่ทางพระองค์สำเร็จราชการแทนพระองค์ในมณฑลอีสาน ตั้งแต่ วันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ.2436 และเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ.2453.

¹³ ข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการระงับปราบปรามผู้ก่อกวนเป็นปฏิปักษ์ในมณฑลอีสาน ร.ศ.121.

¹⁴ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 น.2.18/11 ที่ 250/2356 30 สิงหาคม ร.ศ.121 "รายงานตอนที่ 2" พระยาสุรียเกษวิเศษฤทธิศพิศวิไชย กรมหลวงกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, หน้า 126-180.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 112-113.

พระญาณรักชิต¹⁶ ผู้อำนวยบริการโรงเรียนในมณฑลอีสานรูปแรกก็มีความเห็น
ดังนี้

. . . ควรจะรีบจัดตั้งโรงเรียนและบำรุงให้เจริญขึ้นโดยรวดเร็ว ถ้าวิชา
หนังสือนี้แพร่หลายขึ้นแล้ว ย่อมมีประโยชน์แก่บ้านเมืองหลายอย่าง กล่าวคือ
ราษฎรในพื้นเมือง เมื่อใครหนังสือแพร่หลายขึ้น คงเกิดความกริครองจะไม่หลงเชื่อ
การหลอกลวงในสิ่งผิดๆ อย่างที่ . . . ซึ่งกระทำให้ยุ่งยากแก่ราชการ . . . กับทั้ง
ข้าราชการบ้านเมืองที่รู้จักอายุขัยนี้ จะเจริญขึ้นลำดับไปโดยรวดเร็วด้วย
เพราะวิชาหนังสือเป็นคนรากเหง้าการบ้านเมือง . . . ¹⁷

ต่อมาในปี พ.ศ. 2450 กระทรวงมหาดไทย ได้มีสารตรากรมหลวงพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ กำชับเกี่ยวกับการจัดการศึกษาไปอีกครั้งหนึ่งว่า

. . . ควรมีพระบรมราชโองการกำชับเหนือเกล้าฯ . . . ให้จัดการศึกษา
สำหรับพลเมือง คือว่าของไพร่ราษฎรทุกคนที่เป็นผู้ชาย มีอายุอยู่ในวัยเล่าเรียน
โดยเล่าเรียนจนมีความรู้ ควรแก้สภาพทุกคน กองให้มีสถานที่เล่าเรียนพอแก่
จำนวนผู้จะเล่าเรียน แม่เอาวัดเป็นโรงเรียนก็เป็นการสมควร เพราะวัดมีหน้าที่
ที่จะสอนกุลบุตรตามพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์¹⁸ และวัดเคยเป็น
โรงเรียนมาแล้วแต่โบราณ การศึกษาชั้นนี้จากคณะมณฑลกับชาหลวงธรรมเนียม
จะทองตรวจตราดูแลจัดการ . . . ¹⁹

ในขณะเดียวกันพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเห็นว่า
ควรจัดตั้งโรงเรียนการปกครองขึ้นในหัวเมืองอุบลราชธานี เพื่อฝึกหัดกุลหลานของ

¹⁶พระมหาจันทร์ ศิริจันโท ป.4 วัดบรมนิวาส กรุงเทพมหานคร.

¹⁷ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2. 18/11 ที่ 250/2356 30 สิงหาคม
ร.ศ. 121 "รายงานตอนที่ 2" พระยาสุริยเกษวิเศษฤทธิศาสตร์พิชิตวิไชย กรมหลวง
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, หน้า 1-3.

¹⁸ พ.ศ. 2445: ราชกิจจานุเบกษา 15: 2 กรกฎาคม พ.ศ. 121.

¹⁹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 54/14 สารตราเจ้าพระยาจักรี กรมหลวง
กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. 126.

ข้าราชการตามเมืองต่าง ๆ เข้ารับราชการ กังนัณ ในปลายปี พ.ศ.2450 จึงทรง
 คำริให้หม่อมอมรวิจิตร²⁰ เป็นผู้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนการปกครองขึ้น และเปิดรับ
 สมัครบุตรหลานข้าราชการในเมืองมณฑลอีสานที่สมัครใจ เข้าฝึกหัดสำหรับรับราชการ
 วิชาที่ฝึกมีหน้าที่ปกครอง การสอบสวนคดีแพ่ง คดีอาญา และฝึกหัดให้แต่งคำร้องต่าง ๆ
 เป็นกัน ²¹

การจัดการปกครองในมณฑลอีสานนับจากปี พ.ศ.2425 เป็นต้นมา รัฐบาลได้
 กระทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป และกระทำอย่างระมัดระวังเป็นพิเศษ เพื่อไม่ให้เป็นที่
 กระหมกระเทือนต่อเจ้าเมืองกรมการ หรือกลุ่มผู้มีอำนาจ และไม่ให้เป็นที่สะอึกสะเทือน
 แก่ฝรั่งเศษ จนกระทั่งสามารถจัดการปกครองมณฑลอีสานให้เป็นระบบระเบียบ และมี
 ความรักภุมยิ่งขึ้น มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับกรุงเทพฯ และสามารถรักษาเอกราช
 ของชาติไว้ได้ การที่มีความสามารถในการจัดการปกครองได้เช่นนี้ นอกจากจะเป็น
 พระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสนาบดีกระทรวง
 มหาคไทย ข้าหลวงต่างพระองค์และความสามารถของข้าราชการประจำเมืองต่าง ๆ แล้ว
 การจัดตั้งโรงเรียนการปกครองเพื่อฝึกคนเข้ารับราชการ และการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับ
 ราษฎร เพื่อให้การศึกษาแก่ราษฎรทั่วไปให้หายจากความโง่เขลา ก็เป็นพื้นฐานอันสำคัญยิ่ง
 เช่นเดียวกัน

เหตุการณ์ที่กล่าวมาข้างต้นเป็นเหตุจูงใจให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาเกี่ยวกับ
 การศึกษาในมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งถือได้ว่า
 เป็นจุดเริ่มแรกของการศึกษาอย่าง เป็นรูปแบบในมณฑลอีสาน

²⁰ข้าหลวงเดิมที่ตามเสด็จพระเจ้านบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
 ไปประจำเมืองอุบลราชธานี ตั้งแต่พ.ศ.2436 ต่อมาได้เป็นปลัดมณฑลอุบลราชธานี.

²¹ กจธ., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/14 ที่ 24/1005: 19 พฤษภาคม
 127 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ.

วัตถุประสงค์ในการค้นคว้าและวิจัย

1. เพื่อศึกษาถึงมูล เหตุและความจำเป็นที่ตองจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน
2. เพื่อศึกษาถึงวิธีการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. เพื่อศึกษาถึงปัญหา อุปสรรคในการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำสำคัญ (Key words) สำหรับเรื่องนี้เป็นคือ

การศึกษา มณฑลอีสาน พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ขอบเขตของการค้นคว้าและวิจัย

1. ภูมิหลังความเป็นมาของมณฑลอีสานตั้งแต่พุทธศักราชที่ 16 - พุทธศักราช 2447 เท่านั้น
2. การศึกษาของไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะศึกษาเพียง เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาถึงการศึกษาในมณฑลอีสานเท่านั้น
3. ถึงสาเหตุ นโยบาย และวิธีการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำจำกัดความที่ใช้ในการค้นคว้าและวิจัย

การศึกษา หมายถึง กระบวนการทางสังคมที่ดำเนินการไปเพื่อพัฒนาคน ทางด้านบุคลิกภาพ ความรู้ ความสามารถ ทักษะกรรม และคุณธรรม เพื่อให้เป็นที่ยอมรับในสังคม

มณฑลอีสาน หมายถึง กินแค้น 5 บริเวณต่อไปนี้

1. บริเวณอุบลราชธานี มี 3 เมือง คือ อุบลราชธานี เมืองยโสธร และเมืองเขมราฐ
2. บริเวณจำปาศักดิ์ มีเมืองจำปาศักดิ์ เท่านั้น²²

²² เสียบให้ฝรั่งเศสเมื่อปี พ.ศ. 2447.

3. บริเวณชุมชน มี 3 เมือง คือ เมืองชุมชน เมืองศรีสะเกษ และเมืองเขษอกุม
4. บริเวณเมืองสุรินทร์ มี 2 เมือง คือ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังขะ
5. บริเวณร้อยเอ็ด มี 5 เมือง คือ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองมหาสารคาม เมืองกมลาสัย และเมืองกาฬสินธุ์

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมายถึง ช่วงระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติจนถึงเสด็จสวรรคต คือ พ.ศ.2411-2453

การจัดการศึกษา หมายถึง การดำเนินการจัดการเรียนการสอน และการบริหารในสถานต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการศึกษา เพื่อให้ผู้เรียนได้พัฒนาบุคลิกภาพ ความรู้ ความสามารถ พฤติกรรม และคุณธรรม

วิธีดำเนินการค้นคว้าและวิจัย

การศึกษาค้นคว้าถึงการศึกษาในมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้มุ่งศึกษาค้นคว้าหาข้อมูลที่เป็นข้อเท็จจริง ซึ่งปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ผู้วิจัยจึงใช้วิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) โดยมีขั้นตอน คือ

1. ค้นคว้าหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หึ่งที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary source) และหลักฐานชั้นรอง (Secondary source) ดังนี้

- 1.1 หลักฐานชั้นต้น (Primary source)

- 1.1.1 เอกสารรัชกาลที่ 5

- 1.1.2 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

- 1.1.3 โทรเลข จดหมายโต้ตอบของบุคคลร่วมสมัย
- 1.1.4 บันทึกเหตุการณ์ของบุคคลร่วมสมัย
- 1.1.5 รายงานการจัการศึกษาในมณฑลอีสานของพระยาพิชัย
- 1.1.6 รายงานราชการมณฑลอีสาน กองจดหมายเหตุแห่งชาติ

1.2 หลักฐานชั้นรอง (Secondary source) ได้แก่ หนังสือ ตำรา วารสาร งานวิจัย และวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ ในขอบข่ายที่ใกล้เคียงเกี่ยวกับเรื่องที่ทำนี้

1.3 เอกสารชั้นต้น และเอกสารชั้นรองที่ศึกษาค้นคว้าได้จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ดังนี้

- 1.3.1 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- 1.3.2 หอสมุดแห่งชาติ
- 1.3.3 หอสมุดวิกรมวรินทร์
- 1.3.4 หอสมุดกระทรวงมหาดไทย
- 1.3.5 สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- 1.3.6 หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
- 1.3.7 หอสมุดคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2. รวบรวมข้อมูลที่ไ้จากการค้นคว้า นำมาวิเคราะห์และตีความ

3. เรียบเรียงและนำเสนอเป็นแบบพรรณนาความ (Description)

ประโยชน์ที่ได้รับจากการค้นคว้าและวิจัย

1. ทำให้ทราบประวัติการศึกษาในมณฑลอีสาน
2. ทำให้ทราบถึงสาเหตุ นโยบาย วิธีการ ปัญหา และอุปสรรคในการจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน
3. ชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดในเรื่องภาษา วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ของแต่ละท้องถิ่นที่มีผลต่อการเรียน ซึ่งจะเป็นข้อคิดในการจัดการศึกษาในปัจจุบัน

อักษรย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ

- กจช. - กองจกหมายเหตุแห่งชาติ
 ม. - เอกสารกระทรวงมหาดไทย
 ศ. - เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ
 ศธ. - เอกสารกระทรวงศึกษาธิการที่มีใ้แก่แยกความรัชกาล
 ๘ - เอกสารกรมราชเลขาธิการ ชุดฝรั่ง เศสอังกฤษ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

ภูมิหลังของมณฑลอีสาน

ความเป็นมาของมณฑลอีสาน

มณฑลอีสาน คือพื้นที่ส่วนหนึ่งของหัวเมืองอีสาน¹ หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปัจจุบัน หัวเมืองอีสานเป็นภูมิภาคที่มีอาณาเขตกว้างขวางมาก กินอาณาบริเวณ 1 ใน 3 ของประเทศ จากการศึกษาความเป็นมาของภูมิภาคนี้พบว่า ช่วงเวลาที่ผ่านมามีแก๊งก๊กแล้วไม่เคยมีกษัตริย์ และไม่เคยมียี่เมืองใดเคยเป็นเมืองหลวงหรือเป็นที่ประทับของกษัตริย์เลย เป็นดินแดนที่อยู่ภายใต้การปกครองของชนกลุ่มอื่นมาตลอด นอกจากนี้ยังมีหลักฐานว่า เป็นที่อยู่ของมนุษย์มาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ เช่น การค้นพบภาพลายมือที่ถ้ำลายมือ ภูผาผึ้ง บ้านหนองห้าง ตำบลกุคหว้า อำเภอภูผินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์² และภาพเขียนสีที่ภูผาแห่งความตาย บ้านกุ่ม อำเภอโชนงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี³ เป็นต้น ความเป็นมาของหัวเมืองอีสานแบ่งเป็น 2 สมัย คือ

สมัยแรก เท่าที่มีหลักฐานอ้างอิงได้ เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุต่าง ๆ เริ่มประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 - 24 อันเป็นช่วงเวลาที่พวกขอมเรืองอำนาจ และได้แผ่ขยายอำนาจเข้ามาในบริเวณหัวเมืองอีสาน ดังปรากฏร่องรอยเหลือไว้ในปัจจุบัน คือ ทวารวดีปราสาทหิน และพระปรางค์ฝีมือของขอมกระจายอยู่ตามเมืองสำคัญในภูมิภาคนี้ เช่น เมืองศรีสะเกษ เมืองสุรินทร์ เมืองนางรอง เมืองทิมาย เมืองนครราชสีมา และเมือง

¹ คือดินแดนที่ตั้งอยู่บนที่ราบสูงโคราชทั้งหมด.

² กรมศิลปากร, ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในไทย (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศาสนา 2522), หน้า 12.

³ สุรพล คำวิฑูล, "ภูผาแห่งความตาย และภาพเขียนสีที่บ้านกุ่มริมฝั่งแม่น้ำโชนง" วารสารศิลปวัฒนธรรม (ปีที่ 2 ฉบับที่ 11 กันยายน 2527), หน้า 6-16.

สกตนคร เป็นต้น⁴ แสดงให้เห็นว่าบริเวณหัวเมืองอีสานเคยอยู่ภายใต้การปกครองของขอม นอกจากนั้นในตำนานและวรรณกรรมพื้นบ้านบางเรื่องยังได้กล่าวถึงเรื่องราวของขอม เช่น ในอุรังคชาตุก้านานพระชาตุพนม⁵ ได้กล่าวถึงเมืองอินทปัฐ อันเป็นเมืองของขอมว่าอยู่ทางทิศใต้ของเมืองศรีโคกบวร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี (1893 - 1912) อำนาจของกรุงศรีอยุธยาจะแผ่ขยายไปถึงหัวเมืองอีสานด้วยหรือไม่นั้น ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่ตามข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

. . . กองทัพกรุงศรีอยุธยาได้รุกขอมจึงได้หัวเมืองของขอมแผ่นดินสูง คือ มณฑลนครราชสีมา เป็นต้น . . . แต่ในสมัยนั้น ทูลเมืองทางมณฑลนครราชสีมา เห็นจะเป็นขอมอยู่โดยมาก ทั้งกรุงขอม (ก็มีทูลทุกวันนี่) ก็ยังไม่ยอมอ่อนน้อม อยางงายกายที่เกี่ยว ในรัชกาลก้อ ๆ มา ไทยกองยกไปตีหลายครั้ง การที่ไทยปกครองหัวเมืองตอนแผ่นดินสูงนั้น เห็นจะรักษาเพียงเมืองโคราช (ที่คำบลสูงเนิน) เท่านั้น ในหนังสือพงศาวดารจึงไม่มีเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมา ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์⁶

⁴นิคม มุสิกคามะ, แผ่นดินไทยในอดีต, (พระนคร : แพร่วิทยา 2515), หน้า 426.

⁵อุรังคชาตุก้านานพระชาตุพนม เป็นตำนานที่เก่าแก่มาแต่หนึ่งสันนิษฐานว่า แต่งขึ้นในสมัยเจ้าสุริยวงศาภักษัตริย์แห่งอาณาจักรล้านช้าง นอกจากจะกล่าวถึงเมืองอินทปัฐ แล้ว ยังกล่าวถึงความเป็นไปของเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บริเวณหัวเมืองอีสาน สมัยโบราณอีกหลายเมือง คือ เมืองหนองหารหลวง เมืองหนองหารน้อย เมืองสาเกต หรือเมืองร้อยเอ็ดประตู และแคว้นสุวรรณภูมิ เป็นต้น.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, "บทนำเสนอ" อุรังคชาตุก้านานพระชาตุพนม (วิทยาลัยครุมหาสารคาม, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม จักพิมพ์เนื่องในการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน 16 - 18 พฤศจิกายน 2521), หน้า 4 - 21.

⁶สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ. "เมืองนครราชสีมา" เที่ยวความทางรถไฟ (กรุงเทพมหานคร: ประจักษ์วิทยา, 2511), หน้า 8 - 9.

ส่วนพงศาวดารลาวได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์ในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม ซึ่งครองราช
 ร่วมสมัยสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง ทรงกล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงรวบรวมดินแดนสองฝั่งแม่น้ำโขง
 ให้เป็นปึกแผ่น เรียกว่า อาณาจักรลานช้าง ไค้แผ่ขยายอำนาจมายัง เขตหัวเมืองอีสาน
 บางส่วน เช่น เมืองร้อยเอ็ดประทุม⁷ เป็นต้น และเพื่อไม่ให้เสียไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา
 สมเด็จพระเจ้าฟ้างุ้มทรงมีพระราชสาส์นติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาขอขยายดินแดนเข้ามาทาง
 หัวเมืองอีสาน สมเด็จพระเจ้าอู่ทองทรงไม่ขัดข้องจึง ใ้มีพระราชสาส์นตอบไปว่า "เขาหาก
 แผ่นดินองกันมาแต่ชุมชนมูลปางกอนพัน เจ้าอยากไค้บ้านเมืองให้เอาแก่เขตแดนญ่สาม
 (คงพระยาไฟ) เมืองเท่า ถึงภูพระยาทอ และแดนเมืองนครไทยเป็นเจ้าก่อน"⁸

จึงอาจกล่าวได้ว่า เมื่ออำนาจขอมเสื่อมลง ดินแดนในหัวเมืองอีสานก็ตกอยู่
 ในความปกครองของอาณาจักรลานช้าง โดยที่กรุงศรีอยุธยาไม่ได้คิดที่จะขยายอาณาเขต
 ให้เลยไปกว่าบริเวณภูเขาคงพระยาไฟ หรือคงพระยาเย็นในปัจจุบัน ต่อมาถึงสมัย
 กรุงศรีอยุธยาตอนปลาย จึงได้ขยายอำนาจลึกเข้าไปยังหัวเมืองอีสานมากยิ่งขึ้น
 ดังปรากฏว่า ในสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศอมรินทร์ (2301 - 2310) อำนาจของ
 กรุงศรีอยุธยาได้แผ่เข้าไปถึงเขตเขมรป่าดง⁹ โดยสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศอมรินทร์
 โปรดฯ ให้ตั้งชุมชนแถบนั้นขึ้นเป็นเมือง ไค้แก่ เมืองชูนันท์ เมืองสังขะ เมืองสุรินทร์
 เมืองรัตนบุรี¹⁰ เป็นการตอบแทนที่ผู้นำชุมชนทำความดี ความชอบ ในการติดตาม
 ช้างเผือกที่แตกหนีออกจากราชธานีเอาไว้ได้

ในระยนี้แม้จะปรากฏเรื่องราวของหัวเมืองอีสานในประวัติศาสตร์
 กรุงศรีอยุธยา และประวัติศาสตร์ลาว ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่เรื่องราวดังกล่าวไม่ได้

⁷คือจังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน .

⁸อ้างใน นิวัฒน์ พ. ศรีวรรณท์, ไทยลาวอีสาน (อุตรธานี : โรงพิมพ์อุตรธานี
 2512), หน้า 17.

⁹เขตเขมรป่าดง คือบริเวณบุรีรัมย์ ชูนันท์ สังขะ และสุรินทร์.

¹⁰ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4, พงศาวดารมณฑลอีสาน (พระนคร :
 องค์การการค้าสุสภา, 2516), หน้า 199.

ทำให้ความเป็นไป ตลอดจนสภาพบ้านเมืองแจ่มกระจ่างนัก จึงกล่าวได้ว่า เรื่องราวของหัวเมืองอีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16 - 24 ยังกุมเคลือบ ทราบแคว้นที่เคยอยู่ภายใต้การปกครองของขอม และอาณาจักรลานช้าง แต่สภาพบ้านเมืองผู้คนเป็นอย่างไร ไม่ปรากฏชัด

สมัยหลัง ประมาณพุทธศตวรรษที่ 24 - พุทธศักราช 2445 เป็นระยะเวลาที่ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ใ้ขยายอิทธิพลลึกเข้าไปในภูมิภาคนี้อย่างจริงจัง เรื่องราวหัวเมืองอีสานจึงเริ่มปรากฏชัดเจนนั่น ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 2 ช่วงตามสภาพบ้านเมือง และลักษณะการปกครอง

ช่วงแรก (พ.ศ. 2325 - 2436) เป็นช่วงเวลาที่หัวเมืองอีสานขยายออกไปยังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง มีการตั้งเมือง และรูปแบบการปกครองแบบพื้นเมือง

ช่วงหลัง (พ.ศ. 2436 - 2445) เป็นช่วงที่หัวเมืองอีสานมีอาณาเขตแคบลง เขตแดนอยู่ที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ลักษณะการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาล

ช่วงแรก สาเหตุที่ไทยสามารถเข้าครอบครองหัวเมืองอีสาน และดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ได้ทั้งหมดนั้นเกิดจากอาณาจักรลานช้างแบ่งออกเป็น 3 อาณาจักรแล้วคือ ในปีพุทธศักราช 2310 ที่เมืองเวียงจันทน์เกิดวิวาทกันระหว่างพระวอ และพระตา กับเจ้าศิริบุญสารเจ้าผู้ครองนคร พระวอพระตาจึง ไ้ขอพหุครอบครองและไพร่พลมาตั้งเมืองใหม่ชื่อว่า เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน เจ้าศิริบุญสารได้ทราบข่าวจึงยกทัพมาตีพระตาภายในที่รบ พระวอพร้อมด้วยพรรคพวกจึงหนีไปขอความช่วยเหลือจากเจ้าไชยกุมารแห่งนครจำปาศักดิ์ และพระวออยู่รับราชการไม่นานเกิดขัดใจกับเจ้าไชยกุมารจึง ไ้ขอพหุผู้คนมาอยู่ที่คอนมกแดง ¹¹ แล้วส่งเครื่องบรรณาการมายัง เมืองโคราชขอขึ้นอยู่ในความปกครองของไทยตรงกับสมัยกรุงธนบุรีขณะนั้น เจ้าศิริบุญสารทราบข่าวว่าพระวอกับเจ้าไชยกุมารวิวาทกัน จึงแต่งให้ท้าวสุโภกมุกองทัพมาตี ฝ่ายพระวอสู้ไม่ไหวจึงขอกำลังจากเจ้าไชยกุมารมาช่วย แต่ถูกปฏิเสธ จึงแต่งให้คนมาทูลขอกำลังจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้พระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์

¹¹ คือดินแดนในตำนานมุกด เขตจังหวัดอุบลราชธานี.

แม่ทัพไทยคุมกำลัง ไปช่วย แต่ก็เป็นที่สังเกตุว่ากว่ากองทัพไทยจะยกไปถึง เป็นปี พ.ศ. 2320¹² ดังนั้น เมื่อยกทัพไปถึง ท้าพระยาสุโขไคยกกลับพร้อมทั้งไคฆ่าพระวอตายไปแล้ว

การกระทำของเจ้านครจำปาศักดิ์ และเจ้าศิริบุญสารเป็นการร่วมมือกันลอบหลอ้ออำนาจของฝ่ายไทย กองทัพกรุงธนบุรีจึงยกไปตีเมืองจำปาศักดิ์แล้วส่งตัวเจ้าไชย कुमारมายังกรุงธนบุรี¹³ ต่อจากนั้นเลยยกไปตีเมืองเวียงจันทน์จับตัวพระเจ้าศิริบุญสารมาลงโทษด้วยการประหารชีวิต¹⁴ สำหรับเจ้าไชย कुमारทรงพิจารณาเห็นว่าไม่มีส่วนรู้เห็นกับการที่กองทัพเวียงจันทน์มาตีพระวอที่คอนมกแดง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดเกล้าให้กลับไปครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิมในฐานะเป็นประเทศราชของไทย¹⁵

การสงครามในครั้งนี้ทำให้เมืองเวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ และเมืองหลวงพระบางยอมสวามิภักดิ์ต่อไทย อาณาจักรหัวเมืองมณฑลอีสานในสมัยนั้นจึงขยายออกไปถึงดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง แต่สภาพบ้านเมืองไทยขณะนั้นค่อนข้างจะสับสนตามความในประวัติศาสตร์กล่าวว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงเริ่มฝึกฝนทางศาสนา มีพระสक्तिเพื่อนอันเป็นเหตุทำให้ปลายรัชกาลของพระองค์มีเหตุวุ่นวายเกิดขึ้น¹⁶ และคงจะเป็นเพราะสาเหตุดังกล่าวที่ทำให้ฝ่ายไทยมิได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการจัดการปกครองอาณาจักรล้านช้างที่ตีได้

¹²ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 พงศาวดารมณฑลอีสาน, หน้า 206 - 207.

¹³เรื่องเดียวกัน.

¹⁴พระสุนทรราชเลขา, พงศาวดารอีสาน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2472) หน้า 8.

¹⁵เทิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย 2515, หน้า 66 - 67.

¹⁶ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325-2394) (พระนคร : มิตรนาการพิมพ์ 2515), หน้า 2.

แต่อย่างไร¹⁷

ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์ เมืองจำปาศักดิ์ เป็นเมืองประเทศราชขึ้นต่อกรุงเทพฯ และมีพระราชประสงค์จะตั้งหัวเมืองชั้นนอกให้เป็นที่กำบัง เพื่อความเป็นปึกแผ่นของประเทศ จึงโปรดฯ ให้มีการตั้งเมืองขึ้นโดยนโยบายให้เจ้าพระยาพื้นเมืองเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คน หาสมัครพรรคพวกตั้งอยู่เป็นหลักแหล่งที่แน่นอน เมื่อชุมชนมีผู้คนมากพอก็โปรดฯ ให้แต่งตั้งเป็นเมืองขึ้น มีผู้นำชุมชนเป็นเจ้าเมือง มียศเป็นพระยาหรือเป็นพระ แล้วตั้งวงศาอาณาเขตช่วยกันบำรุงท้องถิ่น โดยมีตำแหน่งเป็นอุปฮาด (อุปราช) ราชวงศ์ และราชบุตร¹⁸

เมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองมณฑลอีสานเกิดขึ้นโดยวิธีดังกล่าวนี้โดยตลอดตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าในสมัยหลัง ๆ ไม่มีเหตุการณ์ที่ทำให้ราษฎรแตกฉานเช่นอีก แต่รัฐบาลก็ยังคงใช้นโยบายดังกล่าว ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าการตั้งเมืองด้วยวิธีดังกล่าวทำให้ผู้ปกครองท้องถิ่นขัดแย้งกันเกิดการแบ่งอาณาเขตและผู้คนขึ้น จึงโปรดฯ ให้ยกเลิกการตั้งเมืองในเขตหัวเมืองอีสาน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2428 เป็นต้นมา¹⁹

ตามลักษณะการปกครองของไทยสมัยโบราณนั้นหัวเมืองต่าง ๆ จะถูกแบ่งขึ้นอยู่กับทั้งส่วนกลาง ไทหม มหากาไทย และกรมท่า สำหรับหัวเมืองอีสานนั้นขึ้นอยู่กับ

¹⁷ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์, สาส์นสมเด็จ (เล่ม 6) (พระนคร : องค์การค้ำชูสุสาน, 2504), หน้า 245.

¹⁸ เป็นประเพณีการปกครองที่ได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรล้านช้าง หัวเมืองอีสานส่วนใหญ่ปกครองด้วยลักษณะนี้ซึ่งเรียกว่า "ระบบกินเมือง" ยกเว้นเมืองนครราชสีมาที่ใช้ทำเนียบข้าราชการ เช่นเดียวกับส่วนกลาง.

¹⁹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์, สาส์นสมเด็จ (เล่ม 6), หน้า 245.

สมุหนายก และปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดการแก้ไขระเบียบการปกครองหัวเมืองอีสานใหม่ ทั้งนี้เพื่อให้เหมาะสมกับ สถานการณ์ และความอยู่รอดของประเทศ เพราะในขณะนั้นคาบสมุทรอินโดจีนกำลังถูก คุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก โดยเฉพาะการที่ฝรั่งเศสสามารถเข้ายึดครอง เวียดนามไว้ได้ ทำให้หัวเมืองอีสานที่มีอาณาเขตติดต่อกับเวียดนามตกอยู่ในสภาพล้อม ง่ายต่อการที่ฝรั่งเศสจะถือโอกาสเข้าแทรกแซง ด้วยเหตุผลดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดรูปแบบการปกครองหัวเมืองอีสานใหม่ ระเบียบแบบแผน และมีความรักภักดียิ่งขึ้น โดยจัดรวมหัวเมืองเอก โท ทรี เป็นกลุ่มตาม พื้นที่ใกล้เคียงกันแบ่งได้ 4 กอง ให้อยู่ภายใต้การปกครองของกระทรวงมหาดไทยแต่เพียง แห่งเดียว²⁰

หัวเมืองต่าง ๆ ที่จัดรวมเป็น 4 กอง คือ²¹

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 11 หัวเมือง และ หัวเมืองโท ทรี จัตวา ซึ่งรวมอยู่ในหัวเมืองเอกนั้น 26 หัวเมือง หัวเมืองเอกเหล่านี้ ได้แก่ เมืองนครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แส่นทอง สันทนคร อักบือ สารวัน กำทองใหญ่ สุรินทร์ สังขะ ชุขันธ์ และเกษอุดม

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 12 หัวเมือง และหัวเมืองโท ทรี จัตวา ซึ่งขึ้นอยู่กับหัวเมืองเอก 29 หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ เมืองอุบลราชธานี กาศสินธุ์ สุวรรณภูมิ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ภูแล่นช้าง กมลาไสย เขมรราชธานี สองคอนทอง นอ๔ และศรีสะเกษ

²⁰ กระทรวงมหาดไทย, ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับ กระทรวงมหาดไทย (เล่มที่ 2 ภาคที่ 3) (พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น 2522), หน้า 1.

²¹ ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : บรรณกิจเทรกกิ่ง 2517), หน้า 30 - 33.

หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 16 หัวเมือง กับหัวเมืองโท
ศรี จันทวา 36 หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ เมืองหนองคาย เชียงขวาง ปรีคัพพนิคม
ชัยบุรี โพนสิสัย ท่าอุเทน นครพนม สกลนคร มุกดาหาร กุสุมาลัย บุรีรัมย์ หนองหาร
ขอนแก่น คำเกิด คำม่วน และหล่มสักก็

หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง มีเมืองเอก 3 เมือง รวมทั้งหัวเมืองโท ศรี จันทวา
อีก 16 หัวเมือง หัวเมืองเอกได้แก่ นครราชสีมา ชนบท ภูเขียว

เมื่อได้แบ่งหัวเมืองลาวออกเป็น 4 กองใหญ่แล้ว ก็ได้มีการแต่งตั้งข้าหลวง
กำกับการปกครองกองละ 1 คน โดยมอบหมายให้ข้าหลวงมหาดไทยฝ่ายเหนือ²²
เป็นข้าหลวงใหญ่²³ เพื่อควบคุมการปกครองข้าหลวงทั้ง 4 กอง ให้ปกครองด้วยความ
สุจริต ยุติธรรม และรวดเร็ว เพื่ออำนวยความสะดวกป้องกันภัยอันตรายแก่ราษฎรตามควร
แก่วิสัยจะพึงทำได้ ข้าหลวงใหญ่เป็นผู้มีอำนาจสิทธิขาดในการพิจารณาความต่าง ๆ
เร่งรัดสั่ง และพิจารณาเลือกสรรบุคคลที่เหมาะสมในการปกครองแทนคนเดิม นอกจาก
หน้าที่ดังกล่าวแล้ว ข้าหลวงใหญ่ยังมีหน้าที่คอยสอดส่องตรวจตราราชการชายแดนอันเกี่ยว
ข้องกับต่างประเทศ และพิจารณาส่งข้าหลวงออกตรวจตราและกำชับชายแดนที่ไม่น่า
ไว้วางใจตามที่รัฐบาลมอบหมาย พร้อมทั้งนี้ก็ได้มีการเตรียมกำลังไว้ป้องกันชายแดน
โดยการเกณฑ์คนจระจก และคนที่สังคมไม่ต้องการมาเป็นทหาร มีจำนวน ถึง 600 คน²⁴

จะเห็นได้ว่าการจัดการปกครองดูแลราชการในหัวเมืองลาวในระยะนี้

²²มีหน้าที่ในการปราบปรามโจรผู้ร้าย รักษาความสงบสุขของราษฎรและทำ
หน้าที่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศ.

²³ข้าหลวงใหญ่กับข้าหลวงนั้นคางกัน คือ คำแห่ง "ข้าหลวง" เฉย ๆ นั้น
หมายถึงบุคคลที่ได้รับแต่งตั้งเพื่อออกไปตรวจ หรือดูแลราชการเพียงชั่วคราว ส่วน
"ข้าหลวงใหญ่" หมายถึงข้าหลวงที่ออกไปอยู่ดูแลราชการเป็นการประจำ มีอำนาจสิทธิขาด
ความที่ได้รับมอบหมาย.

²⁴กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 น.62.1/34 สำเนาประกาศคัดเลือกการ
เกณฑ์ชายฉกรรจ์ในหัวเมืองลาวลาว 1 พฤษภาคม ร.ศ.111.

ได้พัฒนาการให้รักษุมมากยิ่งขึ้น แต่เนื่องจากราชการชายแดนมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลเข้ามาในหัวเมืองลาวอย่างไม่หยุดยั้ง ข้าหลวงที่มีอยู่เดิม จำนวนไม่เพียงพอ ประกอบกับการจัดการปกครองในหัวเมืองลาวยังเป็นไปไม่ทั่วถึง ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชโองการให้จัดการรวบรวมหัวเมือง ปักปัน เขตแดน และเปลี่ยนชื่อใหม่ พร้อมกันนั้นก็ได้ส่งข้าหลวงใหญ่ที่ไว้ใจได้ เพื่อความเหมาะสมกับเหตุการณ์ที่คับขันออกไปกำกับราชการ

ช่วงหลัง แม้ว่าจะได้มีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงการปกครองในหัวเมืองลาวให้รักษุมเพียงใดก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถต้านทานการขยายอิทธิพลเข้ายึดครองของฝรั่งเศสได้ กล่าวคือ เมื่อฝรั่งเศสได้ส่งกำลังมายึดครอง เมืองไซ่งอน และ แคว้นโคชินไชน่าได้เมื่อปี พ.ศ. 2405 และภายใต้ข้อบังคับในสนธิสัญญาลงวันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ. 2428 ประเทศญวนทั้งหมดก็ตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส²⁵ การที่ฝรั่งเศสได้ญวนไว้ในครอบครอง ทำให้ฝรั่งเศสอ้างสิทธิการเข้าครอบครอง เขมรส่วนนอกของไทย โดยอ้างว่า เขมรเคยเป็นเมืองขึ้นของญวนมาก่อน เมื่อฝรั่งเศสได้ญวนเป็นเมืองขึ้น ส่วนนี้ก็ต้องเป็นของฝรั่งเศสด้วย สาเหตุที่สำคัญที่ฝรั่งเศสต้องการเขมรส่วนนอกก็คือ ฝรั่งเศสหวังจะใช้เขมรเป็นสื่อ นำไปสู่จีนตอนใต้ อันเป็นบริเวณที่ฝรั่งเศสคิดว่าเป็นแหล่งโภคทรัพย์ที่สำคัญ²⁶ ไทยยอมยกเขมรส่วนนอกให้แก่ฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2415 และต่อมาฝรั่งเศสก็ได้ยึดครองหัวพันทั้งห้าทั้งหก สิบสองจุไทย และเมืองแกลง ตามอนุสัญญาปี 2431 ฝรั่งเศสเลิกคุกคามไทย ไปชั่วระยะหนึ่ง เนื่องจากฝรั่งเศสหันไปขยายอิทธิพลในญวนตอนเหนือ จนกระทั่งยึดกัมพูชาได้ทั้งหมด ทำให้อังกฤษหวาดระแวงฝรั่งเศสว่าจะขยายอิทธิพลเข้าไปในพม่าตอนเหนือ อังกฤษจึงเร่งขยายอิทธิพลเข้ามาในพม่าตอนเหนือได้สำเร็จ ฝรั่งเศสก็หวังเกรงว่าอังกฤษจะขยายอิทธิพลเข้ามายังลาวตอนเหนือ จากการหวาดระแวง

²⁵ ชจร สุขทานิช, การค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยบางตอน ตอน 2 หน่วยศึกษานิเทศ กรมสามัญศึกษา พระนคร 2506, หน้า 134.

²⁶ แชน บีจู่सानท์ และ สวัสดิ์ จันท์, เรื่องกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยาสมัย ร.ศ. 112 (พระนคร : คุรุสภา, 2510), หน้า 32 - 33.

ซึ่งกันและกันของฝรั่งเศสและอังกฤษนี้เอง เป็นปัจจัยเร่งให้ฝรั่งเศสรีบอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทันที โดยให้เหตุผล เช่น เกี่ยวกับการอ้างสิทธิเหนือดินแดนเขมรส่วนนอก แต่ไทยปฏิเสธไป 2 ครั้ง²⁷ เมื่อฝรั่งเศสได้รับการปฏิเสธ ฝรั่งเศสก็ได้ดำเนินการวิธีใหม่ ๆ เช่น การส่งมากหลวงมาเที่ยวสอนศาสนาคาทอลิก ในแขวงเมืองอุบลราชธานี เมืองอำนาจเจริญ เมืองสกลนคร เมืองนครพนม การส่งคณะสำรวจมาสำรวจหาแผนที่ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และการที่มองซิเออร์กิกเซชาวฝรั่งเศสและชาวเขมรได้เข้ามากระเบิดหินที่แก่งสี่ปี แขวงเมืองศรีพันคร²⁸ จากการไม่ลดละความพยายามของฝรั่งเศสในการที่จะมีสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เป็นที่ท้วงติงแก่ไทยเป็นอย่างยิ่ง ในที่สุดฝรั่งเศสต้องใช้กำลังเรือรบมาปิดปากแม่น้ำเจ้าพระยา พร้อมกับนี้ฝรั่งเศสได้บุกค้ำและเมืองสำคัญในเขตหัวเมืองอีสาน เพื่อมีมบังคับให้ไทยยกดินแดนฝั่งซ้ายทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส ไทยยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2436

การเสียดินแดนครั้งนี้ทำให้ดินแดนของไทยและฝรั่งเศสอยู่ใกล้ชิดกันมากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นการง่ายที่จะก่อให้เกิดปัญหากระทบกระทั่ง และจะนำไปสู่ปัญหาอื่น ๆ กังนั้นเพื่อป้องกันมิให้ไทยต้องเสียดินแดนส่วนใดส่วนหนึ่งของอีสานไปอีก ทางส่วนกลางจึงพยายามที่จะเข้าไปมีส่วนในการปกครองหัวเมืองอีสานให้มากยิ่งขึ้น ในปีต่อมาคือ พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้น คือ นอกจากจะตั้งให้ข้าหลวงและข้าราชการจากส่วนกลางไปบริหารราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ แล้ว ยังมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 จัดตั้งทำเนียบข้าราชการ โดยโปรดฯ ให้ยกเลิกการปกครองแบบ "กินเมือง" และเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์และ

²⁷ กจร., เอกสารสมัยราชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/1 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ-
นายลอรุ 28 เมษายน ร.ศ. 108.

²⁸ เกิม สิงห์วิฑู, ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์
ไทยสัมพันธ์, 2449), หน้า 559.

ราชบุรุษ²⁹ ให้เรียกตำแหน่งใหม่และไต่พระราชนครนายกศึกษาให้แบบเดียวกับข้าราชการไทย เรียกว่า "พระราชมัญญัติศึกษาศึกษา เจ้านาย พระยา ท้าวแสน เมืองประเทศราช"³⁰ ในระยะต่อมาไทยต้องเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงบริเวณเมืองขึ้นหลวงพระบาง และเมืองจำปาศักดิ์ ในปี พ.ศ. 2447 และต้องเสียดินแดนมณฑลบูรพา ในปี พ.ศ. 2449 ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนอธิปไตยเมืองจันทร์ และเมืองทราภ พร้อมทั้งสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของคนในบังคับฝรั่งเศส (ดูรายละเอียดการเสียดินแดนจากแผนที่ในหน้า 23)

อนึ่งการที่ไทยต้องเสียดินแดนต่าง ๆ ให้แก่ฝรั่งเศสทำให้อาณาเขตหัวเมืองอีสานแควลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการประกาศหัวเมืองอีสานใหม่ พร้อมกับปักเขตแดนและเปลี่ยนชื่อใหม่ (ดังปรากฏในแผนที่หน้า 24) ดังนี้คือ³¹

1. รวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเข้ากับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือ เรียกว่า หัวเมืองลาวกาว³² โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จออกไปเป็นข้าหลวงใหญ่ทางพระองค์ โดยไปตั้งรักษาราชการที่นครจำปาศักดิ์³³

²⁹ เติม วิภาภย์ทจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2515, หน้า 104.

³⁰ "พระราชมัญญัติศึกษาศึกษา เจ้านาย พระยา ท้าวแสน เมืองประเทศราช" ราชกิจจานุเบกษา 16 : 97 16 กรกฎาคม ร.ศ. 118.

เป็นพระราชมัญญัติที่กำหนดศึกษาศึกษาของเจ้านาย พระยา ท้าวแสน ในหัวเมืองประเทศราชให้มีเกียรติยศ สักดิ์ สิทธิ เท่าเทียมกับพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการไทยทั้งปวง เพื่อให้เกื้อหนุนความสามัคคีในความเป็นไทยร่วมกัน.

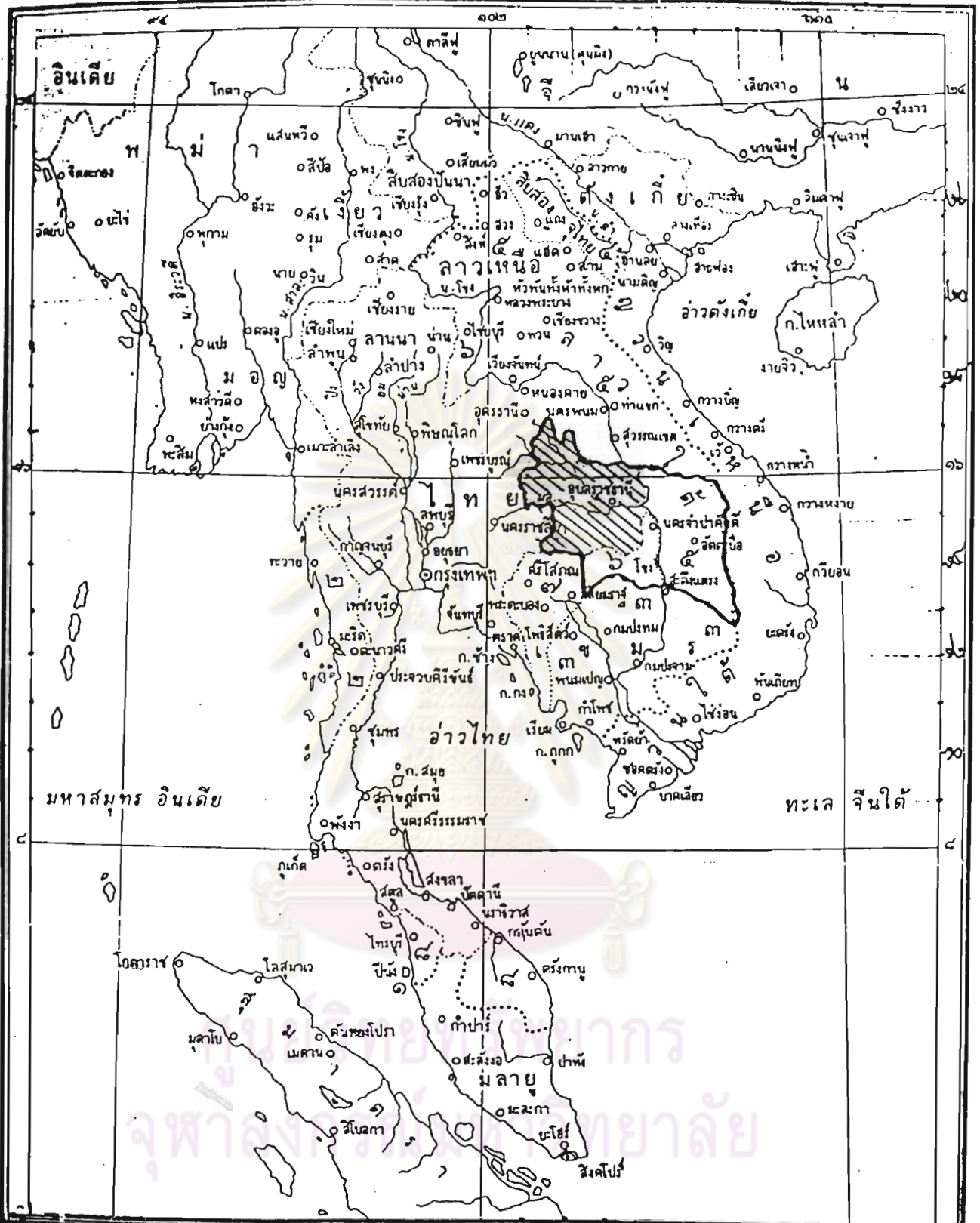
³¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/3 เรื่องกรมหมื่นสรรเพชญ์พิทยะเสด็จจักรราชการเมืองนครราชสีมา.

³² ภายหลังประกาศจัดการปฏิรูปการปกครองทั่วประเทศในปี พ.ศ. 2435 แล้วเปลี่ยนเป็นมณฑลลาวกาว.

³³ ไม่ได้เสด็จไปอยู่หลวงพระบางจนกระทั่งหลวงพระบางและเมืองขึ้นทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเสียแก่ฝรั่งเศส พระองค์จึงเสด็จออกจากมณฑลลาวกลาง ไปประทับที่วราชการที่มณฑลลาวกาว.

〰 ฝั่งเขตอาณาจักรของ "อาณาจักรลานช้าง" -
 ก่อนปี พ.ศ. ๒๔๓๖
 ▨ ฝั่งเขตอาณาจักร "อาณาจักรล้านนา" หลังปี พ.ศ. ๒๔๕๗

ที่มา: ตัดแปลงมาจาก แผนที่ประวัติศาสตร์ ของ นาย กองใบ แต่ง

2. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือเรียกว่า หัวเมืองลาวทวน ไปรทเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าองค์ยาเชษฐาธิราชประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปตั้งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองหนองคาย

3. เมืองหลวงพระบางและเมืองขึ้นเรียกว่า หัวเมืองลาวพุงขาว ไปรทเกล้าฯ ให้สมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ส่งค้ายาจากเมืองนครราชสีมา ขึ้นไปรับราชการที่หลวงพระบาง เพื่อบังคับบัญชาเจ้าพระยา หัวพระยาเมืองหลวงพระบาง และเมืองขึ้นทั้งปวง

ส่วนหัวเมืองลาวกลางอันได้แก่ นครราชสีมา และเมืองขึ้นนั้นให้ตั้งที่ว่าการอยู่ที่ นครราชสีมาเช่นเดิม โดยให้พระยาประสิทธิศิลปการเป็นข้าหลวงใหญ่

และเพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีการแบ่งเขตการปกครอง และเปลี่ยนชื่อเรียกมณฑลเสียใหม่ดังนี้³⁴

มณฑลลาวกาวให้เรียกว่ามณฑลอีสาน แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 5 บริเวณ คือ บริเวณเมืองอุบล เมืองจำปาศักดิ์ เมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ และเมืองร้อยเอ็ด

มณฑลลาวทวนให้เรียกว่ามณฑลอุดร แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 5 บริเวณ คือ บริเวณหมากแข้ง บริเวณธาตุพนม บริเวณน้ำเหือง บริเวณลำชี บริเวณสกลนคร

มณฑลลาวกลางให้เรียกว่ามณฑลนครราชสีมา แบ่งการปกครองออกเป็น 3 บริเวณ คือ บริเวณนครราชสีมา บริเวณนางรอง และบริเวณชัยภูมิ

มณฑลอีสานปกครองด้วยระบบเทศาภิบาลมาจนกระทั่งปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 7 สถานการณ์บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป บ้านเมืองพัฒนาและมีความก้าวหน้ามากขึ้น โดยเฉพาะมีการคมนาคมที่สะดวก ทำให้มณฑลอีสานกับส่วนกลางติดต่อกันได้รวดเร็ว ดังนั้นความจำเป็นที่จะต้องมีการตั้งข้าหลวงทางพระเนตรพระกรรณประจำอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ จึงหมดไป พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ยกเลิกระบบการปกครอง

³⁴กระทรวงมหาดไทย, ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับ กระทรวงมหาดไทย (เล่มที่ 2 ภาคที่ 3), หน้า 22 - 23.

แบบเทศาภิบาล ให้จังหวัดต่าง ๆ³⁵ ขึ้นตรงต่อรัฐบาลที่กรุงเทพฯ อันเป็นจุดเริ่มต้นของ
รูปแบบการปกครองในปัจจุบัน มณฑลอีสานในอดีตจึงสลายแยกเป็นจังหวัดมหาสารคาม
กาฬสินธุ์ อุดรราชธานี สุรินทร์ ศรีสะเกษ(อุษัณห์) กิ่งแก่นนั้นมา

ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของประชาชนในมณฑลอีสาน

ประชาชนที่อาศัยอยู่ในมณฑลอีสาน มีความสัมพันธ์ทางเชื้อชาติ ภาษาย่างใกล้ชิด
กับอาณาจักรลานช้าง³⁶ ประกอบกับสภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นปัจจัยเอื้ออำนวยให้สามารถ
ติดต่อกันได้สะดวก จึงทำให้สภาพความเป็นอยู่ วัฒนธรรมและประเพณีของผู้นั้นในแถบนี้
คล้ายคลึงกันมาก นับตั้งแต่สภาพสังคมที่เป็นสังคมแบบเกษตรกรรม มีความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ
ไม่ซับซ้อน ชีวิตประจำวันขึ้นอยู่กับธรรมชาติเป็นหลัก ฉะนั้นจารีตประเพณี หรือกฎของ
สังคมจึงขึ้นอยู่กับธรรมชาติด้วย เช่น ฝนตก แดดออก ลม พายุ ความแห้งแล้ง หรือความ
อุดมสมบูรณ์ ชนกลุ่มนี้มีความเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างเกิดมาจากธรรมชาติ และต้องเป็นไปตาม
ธรรมชาติและเชื่อว่าผู้ให้กำเนิดธรรมชาติ คือ แดน แดนเป็นผู้สร้างมนุษย์ สร้างโลก
และทุกสิ่งทุกอย่างในโลก แดนทามความเชื่อของชนกลุ่มนี้คือ พระอินทร์ หรือผีฟ้า เป็นผู้
ทุกอย่างและสามารถบันดาลได้ทุกสิ่ง แม้ความทุกข์หรือความสุข³⁷ ภัยความเชื่อดังกล่าว
จึงทำให้เกิดพิธีกรรมการบวงสรวง บูชา ฝนบานศาลกล่าวแดนขึ้น จนกลายเป็นประเพณี
มากมายในมณฑลอีสาน เพื่อขอให้แดนบันดาลสิ่งที่ตนต้องการ

³⁵คำว่า "จังหวัด" เกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2459 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

³⁶อาณาจักรลานช้าง หมายถึงดินแดนที่เป็นประเทศลาวในปัจจุบันนี้ คือ นับตั้งแต่
ตอนเหนือของประเทศลาวลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงถึงหลวงพระบางทั้งสองฝั่ง ที่เรียกว่า
ลานช้าง เพราะบริเวณดินแดนตอนนี้เต็มไปด้วยภูเขาและป่าไม้ เป็นที่เล่นที่อาศัยของช้าง
ต่อมา "ลานช้าง" เขียนเป็น "ล้านช้าง" ซึ่งหมายถึงมีช้างล้านตัว ต่อมานักปราชญ์ของ
ลาวได้เปลี่ยนชื่อดังกล่าวเป็นศัพท์ภาษาบาลีว่า "กรุงศรีสัตนาคนหุต".

³⁷ประชุมพงศาวดาร ภาค 70 นิทานเรื่องขุนบรม (กรุงเทพมหานคร :
องค์การคำคุณุสภา 2512), หน้า 79.

นอกจากนี้ความเชื่อเรื่องแกนแล้ว ประชาชนในมณฑลอีสานยังมีความเชื่อเรื่องผีต่าง ๆ เช่น ผีป่า ผีเขา ผีเหวอารักษ์ ผีเปรต ผีไทรราย ดังปรากฏในหลักฐานว่า " . . . พวกลาวนับถือผีหลายประเภท เช่น ผีป่า ผีหลอก ผีไทรราย (ผีปอบ) และผีอารักษ์เหวคา"³⁸ และยังมีความเชื่อในเรื่องผีบรรพบุรุษอีก เช่น ผีปู่ตา (ผีประจำบ้าน) ผีตาแฮก (ผีประจำบ้าน) ผีมหัศจรรย์เมือง (ผีประจำเมือง) ผีพ่อผีแม่ ซึ่งมีข้อปฏิบัติคือผีโดยเฉพาะ ผีพ่อ ผีแม่นั้นมีปรากฏในนิทานขุนบรมว่า³⁹ เมื่อพ่อแม่ตายไปนำไปฝังหรือเผาแล้วปลุกบ้านคร่อมไว้ ให้ส่งชาน้ำแก่พ่อแม่ทุกวัน ให้ยืมมันในจารีตประเพณีเก่าแก่ที่มีมา ไม่ให้เลิกร้าง ผู้ใดทำลายหรือละทิ้งแนวปฏิบัติที่มีมาแก่โบราณนั้นจะก่อฉิบหาย หรืออย่าให้มีความเจริญรุ่งเรืองต่อไป เมื่อพุทธศาสนาได้เข้ามาอิทธิพลในชีวิตประจำวัน คตินิยมและความเชื่อต่าง ๆ ก็ยังผูกติดมา ผสมผสานกับความเชื่อในแนวพุทธศาสนาด้วย เช่น การทำบุญให้ทานเพื่อชีวิตจะได้สุขสบายในโลกหน้าหรือจะได้ไปเกิดในโลกพระศรีอารีย์ จากความเชื่อที่ประตฤติปฏิบัติกันตลอดมาแก่สมัยโบราณ จึงกลายเป็นจารีต (ฮัก) ประเพณีให้คนรุ่นใหม่ก่อมาประตฤติปฏิบัติตามโดยกำหนดเป็นระเบียบแบบแผนซึ่งเรียกว่า ฮัก-คอง ซึ่งมีลักษณะ ผสมผสานทั้งคติที่เกี่ยวกับศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และคติความเชื่อดั้งเดิม ประกอบกับความแห้งแล้งของธรรมชาติ จึงทำให้ประชาชนในมณฑลอีสาน เป็นคนสันโดษ มักน้อย ซากความกระตือรือร้นในการทำงาน มีความเชื่อในเรื่องผีสังเทวคา เมื่อจะประกอบ การงานอะไรมักจะมีเรื่องนี้มาเกี่ยวข้อง ด้วยปัจจัยดังกล่าวจึงทำให้เป็นบุคคลที่ "ไว้ใจคนง่าย หูเบา ดื้อโงกกลาง ซื่อสัตย์ สุภาพ และไม่เคียงสา"⁴⁰ ลักษณะดังกล่าว ทำให้สังคม ความเป็นอยู่ของประชาชนในมณฑลอีสาน มีความสงบสุข ยึดมั่นในหลักธรรมของพุทธศาสนาและวัฒนธรรมประเพณีอย่างเหนียวแน่น มีความเชื่อเพื่อเผื่อแผ่ต่อเพื่อนมนุษย์สูง แต่ขณะเดียวกันก็ตกเป็นเครื่องมือของคนอื่นได้ง่าย

³⁸สังฆราชปาด เลอแกวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท. โทณบุตร (พระนคร : ก้าวหน้า 2506), หน้า 36.

³⁹ประชุมพงศาวดาร ภาค 70 นิทานเรื่องขุนบรม, หน้า 46.

⁴⁰สังฆราชปาด เลอแกวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 32.

ประชาชนในมณฑลอีสาน มีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย และสมถะจะเห็นได้จาก สภาพบ้านเรือนและการแต่งกาย เมื่อครั้งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองอีสานในปี พ.ศ.2449 ระยะเวลา 3 เดือนที่เสด็จตรวจเยี่ยมตามที่ต่าง ๆ ทำให้ได้พบเห็นหลายสิ่งหลายอย่าง และทรงมีความเข้าใจราษฎรแถบนั้นมากขึ้น พระองค์ทรงกล่าวถึงสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรที่พบเห็นไว้ว่า ส่วนใหญ่มีความเป็นอยู่อย่างสบายตามอัศภภาพ ไม่ให้ความสำคัญกับเงิน

. . . ทั้งทำบลดูหาเศรษฐกิจที่มุ่งมีเงินแค่ 200 บาทขึ้นไปไม่มีเลย คนยากคนจนถึงทองเป็นขาวคนอื่น ก็ไม่มีเลยสักคนเดียว คงอยู่กับมาเช่นนี้ นับร้อยปีแล้ว เพราะเหตุที่พวกเขาชาวบ้านทำไรนาหาเลี้ยงตนเองโดยไม่จำเป็น กุองไชเงิน ความรู้สึกของการเงินไม่รุนแรง เงินก็ไม่มีอำนาจเหมือนในเมือง ทว่าเป็นศิริโดย จึงไม่มีใครสะสม แะจะววยากจนก็ไม่ได . . . 41

อาชีพสำคัญของผู้คนแถบนี้คือ การทำไร่ ทำนา ซึ่งเป็นอาชีพที่มีมาแต่โบราณ ในหนังสืออุรังคชาตุค่านานพระธาคุพนม ค่านานเก่าแก่เล่มหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นสภาพความเป็นอยู่และการดำเนินชีวิตของผู้คนแถบนี้ว่า มีการทำนา ความถูกต้องและนอกฤดูกาล ตลอดจนรู้จักเอาข้าวเปลือกมาคักแปลง เป็นอาหารอย่างอื่น เช่น ข้าวเม่า ข้าวตาง⁴² เป็นต้น นอกจากทำนาทำไร่แล้วมีอาชีพอื่น ๆ อีกเช่น เลี้ยงสัตว์ ทำไหม ทำไร่ฝ้าย เก็บของป่าและล่าสัตว์ ซึ่งเป็นอาชีพพื้นฐานของสังคมเกษตรทั่วไป อาชีพต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้คงทำเพียงเพื่อเลี้ยงตัวเองเท่านั้น ไม่ได้ทำเป็นการค้าเพื่อหวังผลกำไรดังเช่นปัจจุบัน สภาพเศรษฐกิจจึงเป็นแบบโบราณ คือ ใช้สิ่งของแลกเปลี่ยนมากกว่าใช้เงินตรา ถ้ามีการค้าก็เป็นการซื้อขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ภายในสังคมดังเช่น กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอุดรทรงบรรยายถึงสินค้าที่ราษฎรซื้อขายกันว่า

⁴¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วย มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด (พระนคร : โรงพิมพ์พิพิธวรรณการ, 2466), หน้า 12 - 13.

⁴² คือข้าวที่แกล้งไม่ถึงขนาดเอามาตั้งหึ่ง เปลือกตากให้แห้งแล้วนำมาทำเก็บไว้.

ของที่ขายอาจจะมียาใส่ครั้งตัว มีผักบ้าง ยาสูบบ้าง ผลไม้บ้าง ออกไม่ไปบ้าง วันหนึ่งขายได้ 4 - 5 อัฐ อัฐใหญ่หลักของประชาชนส่วนใหญ่แถบนี้ คือ การทำนา แต่ทำไมเป็นล้าเป็นสัน จึงใคร่ถนอยไม่นิยมซื้อขายเพราะถือว่าเป็นบาป⁴³

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตุว่า ถ้าเป็นการค้าขายกับต่างถิ่นจะทำการอย่างจริงจังและใหญ่โต เช่น การค้าวัวค้าควายที่ทำหลังจากเสร็จฤดูทำนาแล้ว โดยที่ราษฎรจะถอนวัวควายไปยังตลาดที่ซื้อขายกัน แหล่งที่สำคัญคือ เมืองนครราชสีมา และเมืองเขมร การถอนวัวถอนควายไปขายแต่ละครั้ง เป็นฝูงใหญ่มีจำนวนนับร้อยตัว ซึ่งเข้าใจว่าเป็นการซื้อขายชนิดเดียวในมณฑลอีสานที่ทำการในรูปแบบของการค้าขายอย่างจริงจัง

วัฒนธรรมภาษาของประชาชนในมณฑลอีสาน

มณฑลอีสาน เป็นอาณาบริเวณชายแดนขนาดใหญ่ มีเนื้อที่ทั้งฝั่งซ้าย ฝั่งขวา ของแม่น้ำโขง กั้นไกลแล้วมาแล้ว ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปจะลาดเอียงลงสู่แม่น้ำโขง ทั้งสองฟาก โดยเฉพาะมณฑลอีสานทางฝั่งขวาจะมีลักษณะสูงชันทางตะวันตก ความแนวเทือกเขาเพชรบูรณ์ ซึ่งสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 120 เมตร ความเทือกเขาคงขี้เหล็ก และพนมดงรัก ทางด้านตะวันตกและด้านใต้สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 400 เมตร⁴⁴ เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของที่ราบสูงโคราช ซึ่งมณฑลอีสานทางฝั่งขวาทิ้งอยู่ ลาดเอียงไปทางฝั่งตะวันออก และมีเพียงเขาภูพานพาดผ่านกลางเขตที่ราบสูง จึงทำให้เกิดแอ่งที่ราบขนาดใหญ่ขึ้น 2 แอ่ง คือ แอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช จากสภาพดังกล่าว ทำให้มณฑลอีสานบางส่วนตั้งอยู่ในแอ่งโคราช ซึ่งเป็นแอ่งขนาดใหญ่ มีแม่น้ำสำคัญ ๆ หลายสาย ไหลผ่าน เช่น แม่น้ำมูล แม่น้ำชี และสาขา จึงทำให้บริเวณนี้เป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ และเป็นแหล่งเพาะปลูกที่สำคัญ ดังปรากฏในหลักฐานหลายแห่งว่าบริเวณดังกล่าวเคยเป็น

⁴³ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/7 กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เจ้าคุณพระยาพิชัยโกษา วันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 111.

⁴⁴ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจและภูมิภาคของไทย (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, 2520), หน้า 19 - 20.

ที่อยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ ส่วนมณฑลอีสานที่อยู่บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ก็เป็นแหล่งที่มีของป่าอุดมสมบูรณ์ และมีลักษณะเป็นที่ราบอันเหมาะแก่การเพาะปลูก มีเมืองที่เหมาะสมแก่การเป็นเมืองท่าเรือค้าขายที่สำคัญ⁴⁵ ภัยเหตุนี้มณฑลอีสานทั้งสองฝั่ง จึงมีคนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ตลอดเวลา และทำให้เกิดมีภาษาที่ใช้ในการติดต่อกัน มากมาย เช่น

ก. ภาษาลาว (ไทยอีสาน) เป็นภาษาที่ประชาชนในมณฑลอีสานในปัจจุบัน ใช้ติดต่อสื่อสารในชีวิตประจำวันอย่างแพร่หลายประมาณร้อยละ 95 ของประชากร ในภูมิภาคนี้⁴⁶ ภาษาลาวหรือไทยอีสาน เป็นภาษาที่สืบทอดมาจากชาวเวียงจันทน์ ซึ่งได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในมณฑลอีสานครั้งใหญ่ด้วยสาเหตุ 2 ประการคือ⁴⁷

1. หนีภัยทางการเมือง เช่น เมื่อครั้งอพยพตามท่านพระครูโพนสะเม็ก และการอพยพของพระวอ พระตาเป็นต้น
2. ถูกกวาดต้อนเกลี้ยกล่อม เข้ามาภายหลังสงครามปี พ.ศ.2321 เมื่อครั้งเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์ ยกกองทัพไปปราบเวียงจันทน์ และได้อพยพเข้ามาอีกครั้งภายหลังการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ในปี พ.ศ.2339 โดยนำมากระจายไว้เป็นหย่อม ๆ ในฝั่งขวาแม่น้ำโขง

แม้ว่าในปัจจุบันภาษาลาวหรือไทยอีสานจะมีสำเนียงและรูปอักษรที่เขียนแตกต่างกันบ้าง แต่ก็มีหลักการเขียนอย่างเดียวกัน ซึ่งในปัจจุบันภาษาลาว (ไทยอีสาน) ยังคงมีเฉพาะภาษาพูด ภาษาเขียนหรือรูปอักษรนั้นจะมีใช้เฉพาะในการเขียนลงใบลานที่เรียกว่า

⁴⁵ เมืองท่าเรือหรือเมืองหน้าด่านตามริมแม่น้ำโขงที่สำคัญได้แก่ เมืองโขง (เชียงแตง) คอนโขง (ศรีขันคร).

⁴⁶ ไพฑูรย์ มีกุลศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 1 อ้างจาก Charles F. Keys "ISAN and Regionalism" P.2.

⁴⁷ อรรถลักษณะ สิริบุกร, "มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 3.

หรือไทยอีสาน เปรียบกับภาษาไทยกลาง และภาษาลาวได้ดังนี้⁴⁸

อักษรธรรม (อีสาน)	อักษรลาว	เสียงสำเนียงอีสาน	ความหมายไทย
๒๖	๒๖	เมียบ (เมื่อ)	กลับ
๑๐	ໄວ	ไว	เร็ว
๖๗	ໄວດ	เฮ็ด	ทำ

ข. ภาษาส่วย เป็นภาษาที่ดัดแปลงมาจาก ภาษาส่วยเดิม ภาษาเขมร ภาษาลาว ประปนกันโดยทุกสำเนียงส่วย ฉะนั้นในการพูดภาษาของส่วยที่อยู่ใกล้เขตกาว ก็จะถูกภาษาลาว มีวัฒนธรรมแบบลาวเป็นส่วนใหญ่ ส่วนที่อยู่ใกล้เขมรก็จะถูกภาษาเขมร มีวัฒนธรรมแบบเขมรเช่นกัน ส่วยที่ยังคงรักษาวัฒนธรรม ภาษาของคนไว้นั้นมีไม่มากนัก และเรียกพวกนี้ว่า "เขม"⁴⁹ ซึ่งที่พูดภาษาส่วยลาวจะอาศัยอยู่ในบริเวณอำเภอราชสีห์ ไศล อำเภอกันทรรมย์ จังหวัดศรีสะเกษ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม และชายแดน จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งที่พูดภาษาส่วยเขมรจะอาศัยอยู่ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ⁵⁰ ตัวอย่างภาษาส่วยมีดังนี้⁵¹

⁴⁸ สวัสดิ์ วิเศษวงศ์, ตำราเรียนอักษรโบราณ (กรุงเทพมหานคร : วงษ์สว่าง การพิมพ์, 2524), หน้า 76 - 78.

⁴⁹ จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำว่า สยาม-ไทย-ลาว-ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ (กรุงเทพมหานคร : กวางมณเฑียร, 2524), หน้า 484.

⁵⁰ ศูนย์ภาษาอังกฤษทบวงมหาวิทยาลัย, แผนที่ภาษาในประเทศไทย 2520 และ เจอร์เกนีย์ และ ซีระพันธ์ ล. ทองคำ, คู่มือแผนที่ภาษาในประเทศไทย (ฉบับโรเนียว), หน้า 9 - 11.

⁵¹ รุจิพันธ์ กอองงา, "เรื่องราวของส่วยในประเทศไทย" (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2512), หน้า 5.

ภาษาไทยกลาง	ภาษาอีสาน	ภาษาเขมร	ภาษาส่วย
ปลาทุ	-	-	อากาศ
ผัก	-	-	เบ็อนผัก
หน้าต่าง	ป่องเขี่ยม	-	พลองยืม
เม็ก	-	เกีย	เกีย
กางเกง	ส่ง	คอ	คอ

ค. ภาษาบรู⁵² เป็นภาษาของชา⁵³ เผ่าหนึ่งที่อพยพเข้ามาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงมาทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง อพยพเข้ามาครั้งหลังสุดคือ ประมาณ 70 - 80 ปีที่ผ่านมา เรียกตัวเองว่า บรู เกิมอยู่บริเวณป่าเขา อยู่ทางตอนเหนือของพระราชอาณาจักรลาว ท่อมาไถ่ย้ายมาทางคอนไต ในที่สุดมาอาศัยอยู่บ้านม่วงชุมในแขวงสุวรรณเขตของลาว ต่อมาในช่วงที่ลาวตกอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสได้ตั้งระบบการเสียดินแดนส่วย พวกบรูจึงอพยพหนีมาอยู่ฝั่งไทยบ้านเวินบิก อำเภอลำปาง จังหวัดอุบลราชธานี และแบ่งออกเป็น 2 พวก คือ พวกที่นับถือพุทธศาสนา และพวกที่นับถือผีเจียง (เจียง) ปัจจุบันชนเผ่าบรู มี 2 หมู่บ้าน คือ บ้านเวินบิก (บ้านเหนือบ้านไต) และบ้านท่าลั้ง นับถือพุทธศาสนาผสมกับการนับถือผีต่าง ๆ บรูมีภาษาของตนเองยังไม่มีการผสมกลมกลืนกับภาษาลาว (ไทยอีสาน) เมื่อนำมาเปรียบเสียงภาษาไทยกลางและความหมายดังนี้คือ⁵⁴

⁵²ธีรพันธ์ ล. ทองคำ และ สี่ฟ้า, พจนานุกรมบรู-ไทย-อังกฤษ โครงการวิจัยภาษาไทยและภาษาถิ่นต่าง ๆ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523, หน้า ก, ข.

⁵³ชาเป็นชนเผ่าหนึ่งที่มีมากในมณฑลอีสานโดยเฉพาะในระยะที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงยังไม่ตกเป็นของฝรั่งเศส "ชา" ในภาษาลาวหรือไทยอีสาน หมายถึง "ชา" ชาหาคบบริวาร เพราะชนเผ่านี้ทอส่งส่วยชาว ทิขไร สิ่งของให้แก่กษัตริย์และท้าวพระยาในหลวงพระบางมาแต่โบราณ และถือพวกนี้เป็นชาแผ่นดิน.

⁵⁴ธีรพันธ์ ล. ทองคำ และสี่ฟ้า, พจนานุกรมบรู-ไทย-อังกฤษ, หน้า ก, ง, จ.

ภาษาบรู

ภาษาไทยกลาง

แจม

นก

แจม

เทียม

รม

หมา

พะ

ฝน

กะ

กะ, ประมาณ

ง. ภาษาญไทหรือญไท เป็นภาษาของชนอีกกลุ่มที่น่าสนใจ ที่อาศัยอยู่ใน
มณฑลฮีสาน มีมากตามบริเวณอำเภอชายแดนที่ติดต่อกับจังหวัดนุกาหาร สกลนคร นครพนม
เช่น กิ่งอำเภอเซาวง และอำเภออุสินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ อำเภอชานุมาร อำเภอ
อำนาจเจริญ อำเภอเขมราฐ จังหวัดอุบลราชธานี ชนเผ่านี้อพยพเข้ามาในเขตฝั่งขวา
แม่น้ำโขงราว ๆ 130 ปีมาแล้ว ถิ่นเดิมของชนเผ่านี้อยู่แถบนาอันน้อยหนู่ เขตสิบสอง
จุไทย⁵⁵ เหตุที่อพยพเข้ามาเพราะถูกบังคับจากฝรั่งเศส นิสัยของชาวญไทมีความขยันขันแข็ง
มีขยันขัน การแต่งกายนิยมใส่เสื้อดำ ผ้ายุ่งดำ และใส่กางเกงเงินขนาดใหญ่ ไว้ผมมวย
แต่ในปัจจุบันถูกวัฒนธรรมลาวเข้าไปผสมผสานทำให้เปลี่ยนแปลงไป ภาษาญไทจะมีเฉพาะ
ภาษาพูด มีลักษณะเหมือนภาษาของพวกลื้อ และลาวทางตะวันออกเฉียงใต้ของกวย แต่ส่วนมาก
จะออกเสียงคล้ายเสียงในภาษาพวน⁵⁶ และจากหลักฐานเก่า ๆ ปรากฏว่าพวกญไทมีตัว
หนังสือเป็นของตนเองโดยใช้ตัวอักษรจีนเขียน แต่เขียนเป็นแบบอักษรไทย มีสระอยู่บนบ้าง

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁵ เสมอ นาระศล, "ญไท" อีสานคดี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ไพศาลศิริ, 2521), หน้า 161. (ตามพงศาวดารภาค 11 ว่า นาน้อยหนู่กับเมืองแดง
หรือแดนเป็นเมืองเดียวกัน).

⁵⁶ เอ.คาร์ และเพื่อน, ชนวิวงศ์วิทยาว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย
(พระนคร : อักษรเจริญทัศน์, 2509), หน้า 36.

ล่างข้างตามแบบไทยเดิม⁵⁷ แต่ในปัจจุบันชาวภูไท มีเฉพาะภาษาพูด ตัวอย่างดังนี้คือ⁵⁸

ภาษาไทยกลาง	ภาษาภูไท
ใหม่	เหมือ
พอ	ผอ
แม่	หม
หัว	โห
กิน	กิน
ไซ	ไซ

มณฑลอิสาน เป็นอาณาบริเวณที่เป็นที่ราบขนาดใหญ่ มีแม่น้ำที่สำคัญหลายสาย ไหลผ่าน ทำให้บริเวณนี้เป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน จึงทำให้มีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะผู้คนจากบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งได้แก่พวกชาเข่าต่าง ๆ เช่น ชาเข่ากูย (ส่วยหรือเขมรป่าดง) ชาเข่ามู พร้อมกับ การอพยพเข้ามาของชาวลาว⁵⁹ และภูไท

ถึงแม้ว่าในมณฑลอิสานจะมีกลุ่มชนหลายกลุ่มอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ แต่ก็ไม่ได้ก่อให้เกิดปัญหาในเรื่องเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ วัฒนธรรมประเพณี แก่ออย่างใด ทั้งนี้เนื่องมาจากชนกลุ่มนี้อพยพมาจากบริเวณใกล้เคียงกัน ต่างก็รักความอิสระ ต้องงกความสงบ มีวัฒนธรรมประเพณีที่คล้ายกัน หรือใกล้เคียงกัน คือต่างก็นับถือพุทธศาสนาปะปนกับการนับถือผีสง เทวดา กว๋ยสาเหตุดังกล่าวจึงทำให้ชนกลุ่มนี้ต่างก็เข้าใจและเห็นอกเห็นใจกัน เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามเนื่องจากในมณฑลอิสานมีประชากรที่เป็นชาวลาวเป็นส่วนใหญ่

⁵⁷ พระยาอนุมานราชชน นิรุกติศาสตร์ ภาค 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น 2516), หน้า 98.

⁵⁸ วิไลวรรณ ชนิษฐานันท์, ภาษาภูไท (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ 2520), หน้า 10 - 11.

⁵⁹ ชนชาวลาวที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในมณฑลอิสาน ส่วนใหญ่เป็นลาวมาจากเวียงจันทน์.

เป็นชนชั้นผู้ปกครอง และมีวัฒนธรรมที่สูงกว่า จึงทำให้บริเวณดังกล่าวรับวัฒนธรรมลาว ไปโดยปริยาย จนอาจกล่าวได้ว่า วัฒนธรรม สภาพความเป็นอยู่ของชนในบริเวณนี้มีความ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับสังคมคนลุ่มน้ำแม่น้ำโขงมากกว่าลุ่มน้ำแม่น้ำเจ้าพระยา

วัฒนธรรมเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีในมณฑลอีสาน

ขนบธรรมเนียมประเพณีของประชาชนในมณฑลอีสาน จะไม่แตกต่างกันไปจาก ขนบธรรมเนียมประเพณีของภูมิภาคต่าง ๆ ในประเทศไทยเท่าไรนัก โดยเฉพาะกับส่วน กลาง เพราะต่างก็มีพุทธศาสนาเป็นหลักสำคัญในสังคม ขนบธรรมเนียมประเพณีส่วนใหญ่ ล้วนแต่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาเป็นสำคัญ ถึงแม้จะเห็นได้ว่าประเพณีหรือกิจกรรมหลายอย่าง ในสังคมจะมีศาสนาหรือพระสงฆ์เข้ามาเกี่ยวข้องของถวายเสมอ เช่น ประเพณีขึ้นบ้านใหม่ ประเพณีงานศพ ประเพณีการแต่งงาน เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีประเพณีการทำบุญอีกมากมาย อันเป็นผลสืบเนื่องจากความเชื่อในพุทธศาสนาว่า การทำบุญทำกุศลจะก่อให้เกิดอานิสงส์ ให้ผู้ที่ทำได้พบกับความสุขความเจริญในโลกหน้า ขนบธรรมเนียมประเพณีในมณฑลอีสาน มีดังนี้

1. การทำบุญข้าวจี นิยมทำกันในราวกลางเดือน 3 ข้าวจี คือข้าวเหนียว ที่นึ่งสุกแล้วปั้นคึกกันเป็นก้อน อังไฟหรือจี้ให้สุกอีกทีหนึ่ง รวมกันทำที่บ้านหรือที่วัด เสร็จแล้ว ก็หว่ามถวายพระภิกษุสามเณรที่วัด พร้อมกับถวายอาหารคาวหวานอื่น ๆ การทำบุญนี้จะเป็น โอกาสให้ประชาชนพลเมืองในแต่ละหมู่บ้านได้แสดงออกซึ่งความสามัคคี ได้ฟังพระธรรม เทศนาและถือถือว่าเป็นการ ไถ่บุญไปถวาย⁶⁰

2. การทำบุญพระเวสหรือบุญมหาชาติ นิยมทำกันในราวเดือน 4 บุญ พระเวสเป็นงานบุญที่ชาวอีสานโดยทั่วไป ถือว่าเป็นงานใหญ่โตและสำคัญมาก เพราะเป็น การนำเอาพระจริยวัตรของพระพุทธเจ้ามาแสดง จึงเป็นการทำบุญที่มีพิธีรีตองมาก คือ พยายามจัดทำทุกอย่างให้ถูกต้องตามพิธีกรรม เล่ากันว่าหากทำไม่ถูกต้องแล้วจะมีอันเป็นไป

⁶⁰ ทองอิน วิสัณเฑาะ, "จังหวัดอุบลราชธานี" ความเป็นมาของจังหวัดอุบลราชธานี (ม.ป.ท. ม.ป.ป.), หน้า 16.

เช่น เกิดฟ้าผ่า ฝนตกอย่างหนัก พายุพัดอย่างรุนแรง วัคโคจะทำบุญพระเวสขันธ์ (ปัจจุบันแต่ละวัคโคจะจัดทำบุญพระเวสเป็นประจำทุก ๆ ปี) จะต้องมีกิจกรรมเตรียมสิ่งของที่จำเป็นให้พร้อม เช่น เครื่องสักการบูชา เครื่องประดับตกแต่ง ตลอดจนผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีความรู้ความเข้าใจในพิธีเป็นอย่างดี⁶¹

มูลเหตุสำคัญของการทำบุญพระเวสนั้น ปรากฏอยู่ในเรื่องมาลัยหมั้นมาลัยแสนว่า พระมาลัยขึ้นไปไหว้พระชาตุหุทกมณีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และในวันนั้นเองพระศรีอริยเมตไตรย ก็ปรากฏกับพระมาลัยว่า ถ้าประสงค์จะพบศาสนาของพระองค์จริงแล้ว ก็ให้ดูคำพิพากษาเรื่องราวของพระเวสสันดรให้จบในวันเดียว ราษฎรในเขตลพบุรีจึงนิยมนำทำบุญพระเวสสืบมาจนทุกวันนี้ เพราะมีความเชื่อว่า จะได้พบศาสนาอันแท้จริงของพระศรีอริยเมตไตรย ซึ่งเชื่อกันว่า เป็นภพที่เต็มไปด้วยความอุดมสมบูรณ์ ไม่ค่อยยากเหมือนเช่นโลกที่เป็นอยู่ปัจจุบัน⁶²

3. การทำบุญสงกรานต์ กระทำกันในช่วงกลางเดือน 5 คือเริ่มตั้งแต่วันที่ 15 ค่ำ เดือน 5 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 โดยชาวบ้านจะไปตักน้ำที่ใสสะอาดมาผสมกับของหอม แล้วนำไปสรงพระพุทธรูปและพระภิกษุสามเณร ตลอดจนผู้หลักผู้ใหญ่ที่ตนเคารพนับถือในหมู่บ้าน (เช่นเดียวกับพิธีสงกรานต์) ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นสิริมงคล เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง นอกจากนี้ยังมีการก่อพระเจดีย์ทราย การปล่อยปลา ปล่อยนกปล่อยกบ ซึ่งการปล่อยปลาปล่อยนกถือได้ว่าเป็นการปล่อยสัตว์ให้พ้นทุกข์ ด้วยชีวิตของสัตว์ไว้ ซึ่งอาจเป็นผลก่อให้เกิดความสุขแก่คนได้⁶³

4. การทำบุญบั้งไฟ การทำบุญบั้งไฟเป็นประเพณีที่นิยมทำกันในช่วงเดือน 6 ดังนั้นจึงเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า "บุญเดือน 6" บั้งไฟ เป็นกระบอกไม้ไผ่ (ปัจจุบันใช้ท่อเหล็กก็มี) ที่บรรจุดินประสิวคั่วผสมกับดินไฟโชลกให้ละเอียด แล้วทอด

⁶¹ สุระ อุดวงศ์ "บุญพระเวส" ไทยอีสานบ้านเฮา พิมพ์ในงานนิทรรศการวัฒนธรรมอีสาน วิทยาลัยครูอุบลราชธานี 5-9 ธันวาคม 2520, หน้า 64.

⁶² เรื่องเดียวกัน.

⁶³ ทองอินทร์ วิสัฒ, "จังหวัดอุบลราชธานี" ความเป็นมาของอุบลราชธานี, หน้า 16.

ให้แน่นเจาะรูตรงกลางกระบอกลูก ซึ่งขนาดของรูขึ้นอยู่กับขนาดของกระบอกลูกด้วย เสร็จแล้ว ประคิษุ์ทุกแถวให้สวยงาม นำไปจุกให้พุ่งขึ้นสู่อากาศเพื่อเป็นการบวงสรวงเทพารักษ์ หรือแดน และมเหสีกษัตริย์บ้านหลักเมือง ขอให้ฝนตกทองคำมฤตยูกาล และก่อให้เกิดความ สมบูรณ์พูนสุขแก่ท้องถิ่นนั้น ๆ⁶⁴

5. การทำบุญเข้าพรรษา กระทำกันในวันเพ็ญเดือน 8 และวันแรมเดือน 8 ชาวอีสานส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ยึดมั่นในพระพุทธศาสนา ดังนั้นเมื่อถึงฤกษ์เข้าพรรษา ก็จะมีการ ประกอบกรณียกิจ เยี่ยงพุทธศาสนิกชนทั่ว ๆ ไป มีการหล่อเทียนประจำพรรษา ตกแต่ง ประคิษุ์ประจำให้สวยงามเพื่อประกวดแข่งขันกันด้วย มีการจัดชบวนแห่ก่อนจะนำไปถวายวัด อีกด้วย⁶⁵ ส่วนประเพณีทางศาสนาในวันเข้าพรรษาก็มีการถวายอาหารพระ การฟัง พระธรรมเทศนา เป็นต้น

6. การทำบุญข้าวประดับดิน กระทำกันในวันแรม 14 ค่ำ เดือน 9 ที่เรียกกันว่าบุญข้าวประดับดิน ก็เพราะมีการนำเอาห่ออาหาร คาวหวานไปวางไว้ ตามพื้นดิน ในที่ต่าง ๆ ภายในบ้าน เช่น ที่มุ้งข้าว ที่เชิงบันได ฯลฯ เป็นการทำบุญ อุทิศส่วนกุศลให้แก่ ปู่ย่า ตายาย ตลอดจนญาติพี่น้องที่เสียชีวิตไปแล้ว นอกจากนี้ก็มีการ ทำบุญถวายอาหารแด่พระภิกษุสามเณร หลังจากนั้นก็มีการฟังพระธรรมเทศนา และรักษา ศีลอีกด้วย⁶⁶

7. บุญข้าวสุลาก กระทำกันในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 คือหลังจากที่ทำบุญ ข้าวประดับดินแล้ว 1 เดือน มีการทำอาหารคาวหวานเลี้ยงลูกกันในหมู่บ้าน และทำบุญ ถักบาตรพระ ตอนเพลก็มีการจัดสำรับข้าว เครื่องทานไปถวายพระภิกษุที่วัด

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

⁶⁵ ไพฑูริย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอิสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 10.

⁶⁶ ทองอินทร์ วิสเพ็ญ "จังหวัดอุบลราชธานี" ความเป็นมาของจังหวัดอุบลราชธานี, หน้า 18.

มีการเขียนสลากขอกซื้อเจ้าของสำรับกับข้าวใส่ลงในบาตร ถ้าภิกษุสงฆ์สามเณรรูปใดถูกสลากของใคร ก็จะได้สำรับและเครื่องทานของคนนั้นไป บางทีก็เรียกว่าการทำบุญ "ข้าวสาก" ก็คือข้าวสากนั่นเอง ซึ่งเป็นโอกาสที่ราษฎรจะได้ทำบุญกันอีกครั้งหนึ่ง⁶⁷

8. การทำบุญออกพรรษา พอถึงวันเพ็ญเดือน 11 อันเป็นวันครบรอบ 3 เดือน นับตั้งแต่พระสงฆ์ได้เข้าพรรษา หลังจากนั้นก็เป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระภิกษุสงฆ์ออกจากเขตจำกักไปพักแรมที่อื่น ๆ ได้ วันนี้จึงเป็นอีกวันหนึ่งที่พุทธศาสนิกชนจะได้ร่วมกันแสดงออกซึ่งความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ในวันนี้คณกลางคินชาวบ้านและพระภิกษุสงฆ์สามเณรจะพากันตามประทีปโคมไฟตามวัดสว่างไสว ดังนั้น จึงเรียกกันอีกอย่างว่า "บุญจุดประทีป"

นอกจากนี้ ถ้าเป็นหมู่บ้านหรือเมืองที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ก็จะมีการเอาท่อนกล้วยหรือไม้ไผ่มาจัดทำเป็นรูปเรือยาวไว้ทางเหนือน้ำ พอถึงเวลากลางคืนก็จะจุดไฟโคมไฟในเรือที่ทำไว้ เสร็จแล้วก็ปล่อยลงในแม่น้ำของกุสว่างไสวสวยงาม หลังจากนั้นชาวบ้านก็จะลงเรือน้อยใหญ่ติดตามลงมา มีการประโคมฆ้องกลองและเล่นดนตรีพื้นเมืองกันอย่างสนุกสนาน ซึ่งเรียกประเพณีนี้ว่า "ประเพณีการปล่อยเรือไฟ"⁶⁸

9. ประเพณีสว่างเรือ ประเพณีสว่างเรือ หรือภาษาภาคกลางว่า "การแข่งเรือ" เป็นประเพณีที่นิยมปฏิบัติมาในท้องถิ่นมณฑลอีสานสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะเมืองหรือหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนแม่น้ำมูล แม่น้ำชี เป็นต้น

การแข่งเรือได้มีขึ้นเป็นครั้งแรกที่เมืองจำปาศักดิ์ในปี พ.ศ. 2256 อันตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระแห่งกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้ในปี พ.ศ. 2256

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

⁶⁸ หลวงบดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุกกรนคร), "ลัทธิธรรมนิยมราษฎรภาคอีสาน" ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ (พระนคร : คลังวิทยา, 2515), หน้า 18.

พระครูโพนสะเม็ก พร้อมด้วยแสนท้าวพระยาไค้ทำพิธีอัญเชิญเจ้าหน่อขักรีย์⁶⁹ ขึ้นเป็นกษัตริย์ครองเมือง "นครกาละจำบากนาคบุรีศรี" ทรงนามว่า "เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร" แล้วเปลี่ยนชื่อเมืองใหม่ว่า "เมืองนครจำปาศักดิ์บุรีศรี"⁷⁰ (เมืองจำปาศักดิ์ในปัจจุบัน)

ในพิธีอัญเชิญเจ้าหน่อขักรีย์ ขึ้นครองเมืองนครจำปาศักดิ์นี้เอง ได้มีการจัดพิธี "...แห่เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร เลียบพระนคร พลักรรมบวงสรวง เสือเมืองทรงเมือง ทลอคจนผีไท้ ผีมหีสักหลักเมือง แล้วก็ประกาศบ้านเช่า บ้านลาวที่อยู่ริมฝั่งโขง จัดเรือหางยาวแข่งถวาย 3 วัน 3 คืน จุกคอกไม้ไฟพะเนียงบูชาเทวาอาถัก ช่าสะเมืองเป็นอันเสร็จพิธี"⁷¹ ทวยเหตุนี้การแข่งขันเรือยาวตามลำน้ำโขง จึงเป็นประเพณีของลาวทั้งแก่นั้นมา

ถึงแม้ว่าชนบทรรมนิยมประเพณีของประชาชนในมณฑลอีสานจะเหมือนหรือมีลักษณะคล้าย ๆ กับภูมิภาคอื่น ๆ ในประเทศไทย เพราะต่างก็ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน แต่ลักษณะของการประกอบพิธีกรรมและความเชื่อของประชาชนในมณฑลอีสานจะแตกต่างออกไป ทั้งนี้เพราะว่าประชาชนในมณฑลอีสานนับถือพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด ขณะเดียวกันก็มีความเชื่อในเรื่องภูติผีวิญญาณอย่างเหนียวแน่น ความเชื่อในเรื่องภูติผีวิญญาณในมณฑลอีสานได้ผสมผสานกับพุทธศาสนาอย่างกลมกลืน ดังจะเห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมของชนบทรรมนิยมประเพณีบางอย่าง จะมีพิธีกรรมที่เนื่องด้วยความเชื่อเรื่องภูติผีวิญญาณอยู่ไม่น้อยกว่าพิธีกรรมทางพุทธศาสนาและยังพบว่ามีพิธีกรรมอื่นเนื่องด้วยความเชื่อดังกล่าวได้นำเอาพระภิกษุและสวดมนต์ทางพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งพระภิกษุเองก็ไม่ปฏิเสธ ในบางครั้งกลับเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมนั้น ๆ เช่น การทำบุญบั้งไฟ การทำบุญข้าวประดับดิน เป็นต้น

โดยปกติประชาชนในมณฑลอีสานก็ไม่ได้สนใจที่จะแยกแยะอะไรเป็นพิธีกรรมของ

⁶⁹ เจ้าหน่อขักรีย์เป็นอนุชาของเจ้าองค์หล่อ ซึ่งเป็นกษัตริย์ครองกรุงศรีสัตนาคณหุต ระหว่างปี พ.ศ. 2275-2310.

⁷⁰ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม กเนจร), ประชุมพงศาวดารเล่ม 3 (พระนคร . องค์การคำศุภสภา 2506), หน้า 160.

⁷¹ เกิม วิกากย์พจนกิจ, ประวัติศาสดรอีสาน เล่ม 1, หน้า 51.

พุทธศาสนาเป็นของภุมิณีวิญญูชาวม ประชาชนจะเชื่อให้ความเคารพและประกอบพิธีกรรมตามจารีตทุกผู้ทุกคน แม้แต่พระภิกษุเองก็ไม่ได้สนใจที่จะชี้แนะให้ชาวบ้านเห็นว่าพิธีกรรมใดที่ช่วยพุทธศาสนา พิธีกรรมใดเนื่องด้วยผีสง่า ประชาชนในมณฑลอีสานจะมองพิธีกรรมทุกพิธีกรรมว่าเป็นสิ่งนำความสันติสุข เป็นสิริมงคลแก่ครอบครัวและสังคมและไม่ควรที่จะเว้นการประกอบพิธีกรรมหรือไม่เคารพนับถือ

ในปัจจุบันถึงแม้ว่าพิธีกรรมอันเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีในมณฑลอีสานสูญหายไปบ้าง เพราะกระแสความคิดใหม่ ๆ ที่เป็นวิทยาศาสตร์ได้เข้าไปพร้อมกับระบบการศึกษาและการสื่อสารต่าง ๆ แต่ความเชื่อในเรื่องภุมิณีวิญญูชาวมของปัจเจกบุคคลหาได้เจือจางลงไปอย่างสิ้นเชิง ไม่นั้นคือกิจประเพณีส่วนบุคคลยังยึดถือปฏิบัติกันอยู่โดยเฉพาะในชนบท เช่น การออกจากหมู่บ้านไปเวียนหนังสือ หรือประกอบอาชีพจะต้องจุกจุกไปเวียนบอกกล่าวผีปู่ตา⁷² หรือผีปู่ย่าตายาย นอกจากนี้ในท่ามกลางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ในการรักษาโรค เช่น การแพทย์สมัยใหม่ได้กระจายไปสู่มณฑลอีสาน(ภาคอีสาน) แต่ประชาชนจำนวนมากก็ยังนิยมไปหาหมอคนหมอผีอยู่ และเชื่อว่าโรบบางชนิดการแพทย์สมัยใหม่ไม่อาจรักษาได้ แต่การรักษาโรคแบบกึ่งเคมีจะช่วยได้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าประชาชนในมณฑลอีสานไม่ได้ปฏิเสธวิทยาการสมัยใหม่แต่ก็ไม่ทอดทิ้งความเชื่อกึ่งเคมีอย่างสิ้นเชิง

ด้วยลักษณะความเชื่อและความสามารถในการรู้จักผสมผสานพิธีกรรมต่าง ๆ ให้กลมกลืนกันของประชาชนในมณฑลอีสาน ทำให้มณฑลอีสานมีขนบธรรมเนียมประเพณีที่คงามมากมาย และสามารถดำรงรักษาไว้เป็นที่เชิดหน้าชูตามาตราบเท่าทุกวันนี้ ด้วยความเชื่อและความสามารถเป็นที่ยิ่งในการรู้จักผสมผสานดังกล่าว จึงทำให้สังคมมณฑลอีสานเป็นสังคมที่มีแต่ความโอบอ้อมอารี ความเป็นญาติพี่น้องกัน และเป็นพื้นฐานอันสำคัญที่ทำให้สังคมมณฑลอีสานประสบแต่ความร่มเย็นและสันติสุขตลอดมา⁷³

⁷² เป็นคางวิญญูชาวมบรรพบุรุษประจำหมู่บ้าน มีหน้าที่ปกป้องคุ้มครองในชนบทภาคอีสานทุกหมู่บ้านจะมีศาลปู่ตา สร้างด้วยไม้ มุงหลังคาด้วยหญ้าหรือสังกะสีไม้ใหญ่โตนัก จะตั้งปลุกอยู่ห่างจากหมู่บ้านไม่ไกล มักจะเป็นที่นำไม้ท่อมถึง มีต้นไม้ใหญ่อยู่หน้าแน่น (เพราะชาวบ้านไม่กล้าไปตัดไม้ในบริเวณนั้น) บางครั้งเรียกว่า คอมนปู่ตา.

⁷³ สรุปจากประสบการณ์ของผู้วิจัย.

ตอนที่ 2

บทที่ 3

การจัดการศึกษาในหัวเมือง

มูลเหตุการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม 2411 และเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม 2453 ตลอดระยะเวลาอันยาวนานในรัชสมัยของพระองค์ พระองค์ได้ทรงปรับปรุงประเทศเป็นการใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นก้านการปกครอง การศาล การคมนาคม การสาธารณสุข ฯลฯ จนพระโอรสของพระองค์คือพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเรียกการปรับปรุงประเทศครั้งนี้ว่า "การพลิกแผ่นดิน" พระราชกรณียกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่งของพระองค์คือ การปรับปรุงการศึกษา ด้วยพระองค์มีพระราชดำริว่า การศึกษาทำให้คนเฉลียวฉลาด อาจเป็นกำลังสำคัญยิ่งในการพัฒนาบ้านเมือง¹ พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาเป็นอย่างยิ่งจนให้ความสำคัญเป็นอันดับแรกในการที่พระองค์ทรงจัดและทรงปฏิบัติทั้งหมด²

การศึกษาของไทยตั้งแต่โบราณมา ยังไม่มีระบบที่แน่นอน อยู่ในวงจำกัด และไม่ได้เป็นหน้าที่ของรัฐแต่เป็นเรื่องของประชาชนที่จะแสวงหาเอง การศึกษาจึงเป็นของบุคคลจำนวนน้อย คนที่ได้รับการศึกษามากเป็นบุคคลชั้นสูง ในสังคม โรงเรียนซึ่งเป็นสถานที่เรียนมักจะตั้งอยู่ในราชสำนักหรือวัดใหญ่ วิชาที่เรียนก็ไค่แก่ อ่าน เขียนหนังสือไทย และการคิดเลขบ้างเล็กน้อย ส่วนวิชาที่สอนกันส่วนมากเป็นการฝึกงานหรือเรียนต่อจากบรรพบุรุษ การจัดตั้งสถานศึกษาที่เรียกกันว่า "โรงเรียน" นั้นเริ่มจะมีขึ้นเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2414 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง³

¹ กรมศิลปากร, พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์ที่โรงพิมพ์ในวังหลวง เถลิงถวัลยราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครบ 100 ปี 1 ตุลาคม 2511, หน้า 23.

² วุฒิชัย มุลสิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516, หน้า 7.

³ บำรุง กลัดเจริญ, ประวัติการฝึกหัดครูของประเทศไทย (ปริทัศน์นิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2506), หน้า 8.

มูลเหตุที่สำคัญที่ก่อให้เกิดการจักรการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คงจะกล่าวต่อไปนี้ แท้จริงแล้วมีผลไม่เพียงแต่เฉพาะด้านการศึกษาเท่านั้น แต่ได้มีอิทธิพลต่อการปฏิรูป การปรับปรุงและการเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองในทุกๆ ด้านด้วย มูลเหตุต่าง ๆ ได้แก่

1. การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก นับตั้งแต่โปรตุเกส สามารถเดินทางมาถึงอินเดียในปี พ.ศ. 2041 ก็นับได้ว่า เป็นการเริ่มต้นของการกีดกันระหว่างชาวยุโรปและชาวเอเชียทางทะเล พวกที่เข้ามาในยุคหลัง ๆ จะมาในรูปแบบต่าง ๆ เช่น พ่อค้า หมอสอนศาสนา นักผจญภัย เป็นต้น พวกนี้เมื่อมีโอกาสก็ทำการยึดครองดินแดนต่าง ๆ ด้วย แต่การยึดครองดินแดนในระยะแรกมักจะใช้เป็นศูนย์กลางในการควบคุมเส้นทางการค้าหรือแหล่งการค้า

เมื่อมีการปฏิวัติอุตสาหกรรมขึ้นในยุโรปและถึงขั้นเจริญพอสมควร ความจำเป็นในการแสวงหาแหล่งวัตถุดิบ และแหล่งขายผลิตภัณฑ์สำเร็จรูปที่ผลิตมีมากขึ้น อาณานิคมซึ่งจะเป็นแหล่งสนองความต้องการดังกล่าวทั้ง 2 ประการจึงเป็นสิ่งจำเป็น ดังนั้นยุคที่เรียกว่า "ยุคจักรวรรดินิยม" (Imperialism) หรือ "ยุคล่าอาณานิคม" (colonialism) อย่างจริงจังจึงเกิดขึ้นในเอเชียอาคเนย์ การคุกคามจากจักรวรรดินิยมเริ่มตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา อังกฤษทำสงครามกับพม่าถึง 3 ครั้ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2366-2428 จนพม่าของสุญเสียเอกราช และดินแดนทั้งหมดถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งในการปกครองอินเดียของอังกฤษ การที่อังกฤษชนะพม่าในครั้งนี้มีความสำคัญต่อไทยมาก เพราะคนในสมัยในรัชกาลที่ 3 ย่อมจะมีบุคคลที่เคยเห็นเหตุการณ์เมื่อครั้งเสียกรุงครั้งที่ 2 เหลืออยู่บ้างและคงจะซึมซับได้คิดว่า พม่าได้ทำอะไรให้แก่บ้านเมืองและคนไทย และคนไทยในสมัยต่อ ๆ มา ก็มีความรู้สึกว่าเป็นศัตรูกับพม่ามาโดยตลอด ดังนั้นเมื่ออังกฤษชนะพม่าคนไทยโดยทั่วไปต่างก็ดีใจ แต่ขณะเดียวกันในระดับของผู้บริหารประเทศซึ่งมีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และขุนนางผู้ใหญ่บางคนก็เกิดความวิตกกังวลเป็นอย่างมาก เพราะการที่อังกฤษเอาชนะพม่าได้นั้นย่อมแสดงถึงความสามารถและประสิทธิภาพของคนและอาวุธของอังกฤษ ถ้าหากอังกฤษจะหาเหตุรบกับไทย ไทยก็คงไม่สามารถจะทำการสู้รบด้วยได้ ความวิตกกังวลจะเห็นได้ชัดเจน ถึงการที่พระบาท

. . . ทรงพระราชดำริว่า จะทรงให้กองทัพไปซัดทัพทั้งราชการอยู่
จึงจะใคร่เหตุว่า การศึกษาทางประเทศจะผันแปรประการใด จึงโปรดเกล้าฯ
ให้พระยามหาโยธาคุมกองทัพ 1 พระยาสุรเสนา พระยาพิพิธโกษาทัพ 1
ไปทางพระเจดีย์สามองค์ ทัพเรือนี้ให้พระยาชุมพร (ชยุ) ยกไปทาง
เมืองระนอง ทัพ 1 ทั้ง 3 ทัพนี้ให้บอกชาวไปวจะไปช่วยอังกฤษ ๆ ก็ยินดี
ยอมให้กองทัพเขาไปตั้งในเขตแดนที่ใด⁴

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักในภัยที่จะ
มาถึงเมืองไทยได้เป็นอย่างดี จึงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งกองทัพไปหาที่ว่าจะไปช่วย
อังกฤษรบ แต่แท้จริงแล้วกองทัพดังกล่าวมีหน้าที่ไปสืบ และติดตามข่าวความเคลื่อนไหว
ของการสงครามระหว่างอังกฤษและพม่า เพื่อจะรายงานมากรุงเพทฯ ทันเวลา
และถูกต้อง

ทางด้านตะวันออกของไทยก็เช่นเดียวกัน ฝรั่งเศสก็รบกับญวนครั้งแรกใน
เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2401 ญวนแพ้สงครามต้องทำสัญญาสันติภาพยอมยก 3 มณฑล
ตะวันออกทางญวนไค้ (Cochin China) ให้แก่ฝรั่งเศส พร้อมกับเปิดเมืองท่าอีก
หลายเมือง⁵ ต่อจากนั้นฝรั่งเศสก็ได้พยายามหาทางที่จะขยายอำนาจเข้าไปยึดครอง
เขมรซึ่งเป็นประเทศราชของไทย ในที่สุดฝรั่งเศสก็ได้ส่งทูตมาเจรจาเรื่องเขมร
กับฝ่ายไทย และมีการลงนามในสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2401 โดยให้
ไทยยอมรับว่า เขมรอยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยของฝรั่งเศส แต่พระตะบอง
เสียมราฐ ยังเป็นของไทย เหตุการณ์ระหว่างนี้ไทยอยู่ในภาวะคับขันมากจะไม่ยอมรับ
ฐานะของฝรั่งเศสไม่ได้ เพราะอาจเป็นอันตรายถึงกับสูญเสียเอกราชบ้านเมืองได้
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักในความจริงข้อนี้ ก็จึงจะเห็น

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1
(พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 10.

⁵ Hall, D.G.E., A History of South East Asia, Third Edition,
Macmillan London, 1968, pp. 648-649.

ได้จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงราชทูตไทย ณ กรุงปารีส⁶

ตามที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก แม้จะไม่เกิดขึ้นกับไทยโดยตรงก็เป็นภัยแก่เมืองไทยอย่างยิ่ง (การคุกคามต่อไทยโดยตรงจะเห็นได้ชัดในรัชกาลที่ 5 คราว ร.ศ.112, พ.ศ.2436) จะทำเป็น "คนใบ้หูหนวก และกือคิง"⁷ ก่อไปไม่ได้ การปรับตัวปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงประเทศในต่าง ๆ ก็น่าจะมีขึ้น เพราะฉะนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นสมัยของการทำประเทศให้ทันสมัย (Modernization) ของไทยเรา และในงานปรับตัวปรับปรุง และเปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้านนี้ งานการศึกษาตามแบบสมัยใหม่มีความจำเป็นและสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

2. สติปัญญาและความคิดแบบตะวันตก ชาวยุโรปที่เข้ามาในเมืองไทย นอกจากจะมาเพื่อวัตถุประสงค์ของเขาแล้ว เขายังได้เผยแพร่แนวความคิดตามแบบของเขาด้วย จึงทำให้มีผลกระทบ และเกิดการเปลี่ยนแปลงบางอย่างเกิดขึ้นในเมืองไทย หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันที่เข้ามาเมืองไทยนอกจากจะทำงานเผยแผ่ศาสนาแล้วยังได้ทำความรู้ความแบบตะวันตกมาเผยแพร่ในเมืองไทยด้วย เช่น โรงเรียน การแพทย์ วิทยาศาสตร์ และการพิมพ์ สิ่งที่หมอสอนศาสนาทำประโยชน์ให้แก่ไทยมากที่สุดคือ การตั้งโรงพิมพ์ และออกหนังสือพิมพ์ หนังสือพิมพ์ฉบับแรกที่ออกในเมืองไทยคือ บางกอกเรคคอร์ดเกอร์ (Bangkok Recorder) ซึ่งเป็นของหมอบลัดเลย์ หนังสือดังกล่าวนอกจากจะเสนอข่าวต่าง ๆ ความรู้ ราคาสินค้า ฯลฯ แล้วยังได้เสนอความคิดเห็นบางประการ เช่น ชำวงการจัดตั้งมหาวิทยาลัยในต่างประเทศ และได้แสดงความคิดเห็นในลักษณะเป็นการกระตุ้น ยั่วยุ ทำหาย ให้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นในเมืองไทย ต่อมาในปี พ.ศ.2459 ประเทศไทยก็ได้จัดตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้นเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรก

⁶ ดูพระราชหัตถเลขาฉบับดังกล่าวใน การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, หนังสือสัญญาพระราชไมตรี, หน้า 77 - 84.

⁷ ส่วนหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือข้างต้น หน้า 33.

ในเดือนตุลาคม พ.ศ.2420 หมอแมคฟาร์แลนด์ (Samuel G. MC Farland) หมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน ซึ่งเข้ามาในเมืองไทยใน พ.ศ.2403 และได้ทำงานเผยแผ่ศาสนาที่จังหวัดเพชรบุรี ได้เสนอแผนการที่จะจัดตั้งวิทยาลัยที่กรุงเทพฯ สำหรับเป็นสถานศึกษาของหนุ่มสาวไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยในแผนการนี้ ทั้งนี้ เมื่อหมอแมคฟาร์แลนด์เข้ามากรุงเทพฯ จึงได้พบกับพระยาภาสกรวงศ์ (พร มุนนาค) ราชเลขาอนุการส่วนพระองค์ ซึ่งแจ้งพระราชประสงค์ให้ทราบ ทั้งนี้ แผนการของหมอแมคฟาร์แลนด์จึงประสบผลสำเร็จตามความตั้งใจได้ทำการเปิดโรงเรียนเมื่อวันที่ 2 มกราคม พ.ศ.2421 ที่วังนันทอุทยาน หรือสวนอนันต์ ปีแรกมีนักเรียน 100 คน ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และบุตรขุนนาง⁸

จะเห็นได้ว่า การจัดการศึกษาตามแบบใหม่ของไทยได้รับอิทธิพลทั้งในแง่ความคิด และอาศัยบุคคลจากตะวันตกอยู่มาก ยิ่งกว่านั้นหมอสอนศาสนาหลายคนยังได้ตั้งโรงเรียนตามแบบตะวันตกในเมืองไทยเองด้วย

3. ประสบการณ์จากต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระองค์ในแต่ละครั้ง ทั้งในเอเชียและยุโรป มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลาย ๆ ด้าน และด้านหนึ่งที่สำคัญมากคือ การศึกษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสต่างประเทศ 2 ครั้ง ในระยะที่มีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในครั้งแรกเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ ทรงมีพระราชดำริจะตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษของลูกผู้ดี แต่ศึกษาคหาครูไม่ได้จึงส่งนักเรียนไปเรียนที่สิงคโปร์ ครั้นเสด็จกลับอินเดียในปี พ.ศ.2415 ทรงจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดีขึ้น โดยจ้างครูชาวอังกฤษชื่อ ฟรานซิส จอร์จ แพกเตอร์สัน เป็นครูสอน นอกจากนี้ในการเสด็จประพาสต่างประเทศในแต่ละครั้ง พระองค์ยังได้เสด็จไป

8

ดูรายละเอียดใน David K. Wyatt, The Beginnings of modern Education in Thailand 1868-1910, Doctorial Dessertation, Cornell University, Microfilm, 1966, pp. 101-102.

ทศกพระเนตรกิจการต่าง ๆ เช่น การทหาร การไปรษณีย์ โรงพยาบาล ฯลฯ⁹ เสมอ และเมื่อเสด็จกลับจากต่างประเทศสิ่งที่ทศกพระเนตรมาจะทรงนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ทั้งที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

. . . แต่การศึกษาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้น ขยายกว้างขวางออกไปกว่าที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงริเริ่มใน รัชกาลที่ 4 เพราะเหตุใดเสด็จไปทศกพระเนตรวิธีการของต่างประเทศ ที่เมืองสิงคโปร์และเมืองชวาคั้งหนึ่ง ทศกมาโตเสด็จไปทศกพระเนตรที่ใน ประเทศอินเดียอีกคั้งหนึ่ง . . .¹⁰

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งแรก ภายหลังจากเสด็จประพาสอินเดียแล้ว 25 ปี เพื่อจะได้ทรงทศกพระเนตรกิจการต่าง ๆ แล้วนำมาปรับปรุงประเทศให้เจริญทัดเทียมกัน ระหว่างที่ทรงประทับอยู่ใน ยุโรปนั้น ทรงสังเกตเห็นว่า นักเรียนไทยที่ส่งไปเรียนแต่ละคนกว่าจะสำเร็จก็ต้องใช้ เวลานาน เปลืองพระราชทรัพย์เกินความจำเป็น บางคนก็เรียนไม่สำเร็จ ดังนั้นจึงมี พระราชดำรัสให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว. เบี้ย มาลาภูล) อัครราชทูตไทย ประจำประเทศอังกฤษ และพระยาสุริยานุวัตร (เกิด มุนนาค) อัครราชทูตไทยประจำ ฝรั่งเศส ทำการสืบสวนแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศทั้ง 2 แล้วเรียบเรียงขึ้น กราบถวายบังคมทูล ซึ่งความคิดเห็นการจัดการศึกษาของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์นั้น กระทรวงธรรมการได้นำไปพิจารณาและร่างระเบียบ "โครงการการศึกษาในกรุงสยาม" ออกมาเมื่อวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2441¹¹ ในปีเดียวกันนั้นได้มีผู้ส่งความเห็น การจัดการศึกษามากมาย เช่น เรื่อง "ความเห็นเรื่องการจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง" ของ

⁹ ฎารายละเอียดใน จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเมกาเวียคั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดีย (พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2509).

¹⁰ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร : โรงพิมพ์ รุ่งวัฒนา 2514), หน้า 180.

¹¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 2/5 โครงการศึกษา.

กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ¹² เรื่อง "การจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ" ของกรมพระวชิรญาณวโรรส¹³ และมีการจัดประชุมพิเศษเรื่อง "การจัดการศึกษาทั่วประเทศ"¹⁴ เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า ในปี พ.ศ.2441 เป็นปีที่มีความสำคัญมากสำหรับความคิดในการจัดการศึกษาของไทย เพราะมีความคิดต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย ได้มีผู้เรียกปีนี้ว่าเป็นปีของการระเบิดทางความคิด (An Explosion of Ideas 1898)¹⁵ ซึ่งก็เป็นผลมาจากการเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง

4. การเลิกทาส ประเทศไทยมีทาสมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การมีทาสเท่ากับเป็นการลดศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ด้วยกันลง เพราะค่าของการเป็นมนุษย์ของทาสมีน้อยมาก นายทาสมีสิทธิที่จะลงโทษทัณฑ์ทาสประการใดก็ได้ ทาสมีโอกาสน้อยมากที่จะหนีไปได้¹⁶ การมีทาสในบ้านเมืองเท่ากับมีโรคภัยประจำตัวและเป็นการถ่วงความเจริญของบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักในความสำคัญที่จะต้องเลิกทาส ดังนั้นพระองค์จึงทรงนำเรื่องนี้เข้าที่ประชุมของที่ปรึกษาแผ่นดิน เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ.2417 และด้วยพระปรีชาสามารถ

¹² กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ (ก.ย.117 - ก.พ.117).

¹³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵ David K. Wyatt, The Beginning of Modern Education in Thailand 1868-1910, Microfilm, Chapter 7.

¹⁶ วิชัย เสวะมาทย์, "การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", (วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2509), หน้า 14- 15.

นอกจากการเลิกทาสแล้ว การเลิกไพรก็เป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญมากของพระองค์ และพระองค์ทรงสนับสนุนให้ไพร่เรียนหนังสือโดยจะยกเว้นการสักให้ถ้าใครสอบได้ ชั้นประโยค 2 (มัธยมศึกษา) หรือสอบภาษาอังกฤษได้ชั้น 4²⁰ การเลิกทาสและไพร่ ไม่เพียงแต่จะเป็นประโยชน์แก่ทาสและไพร่เอง หรือเป็นประโยชน์ต่อทางราชการ ที่จะได้บุคคลมาทำงานมากขึ้น ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือทำให้เศรษฐกิจไทยขยายตัวมากขึ้นโดยเฉพาะการปลูกข้าว

5. ความต้องการบุคคลเข้ารับราชการ ในสมัยรัชกาลที่ 4 และในสมัย รัชกาลที่ 5 เป็นสมัยของการปรับตัว ปรับปรุง และเปลี่ยนแปลงประเทศ ทางราชการ มีความต้องการบุคคลที่มีความรู้ที่ได้เล่าเรียนมาเป็นจำนวนมาก เพราะหน่วยงาน ใต้ขยายตัวมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงตั้งโรงเรียนขึ้นเพื่อผลิตคนมารับราชการ และนอกจากโรงเรียนธรรมดาแล้ว ยังมีโรงเรียนเฉพาะอย่างเกิดขึ้นด้วย เช่น โรงเรียนแผนที่ โรงเรียนกฎหมาย เป็นต้น

ข้าราชการทุกระดับชั้นตั้งแต่เสนาบดีลงมาจนถึงเสมียนเป็นที่ขาดแคลนมาก ในสมัยนั้น ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่า ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 มาแล้วเมืองไทยได้ว่าจ้าง ชาวยุโรปมาเป็นที่ปรึกษาราชการต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก²¹ การจ้างชาวยุโรปมาก เช่นนี้เป็นความจำเป็นมากของรัฐบาลในสมัยนั้น วิธีแก้ปัญหาทางหนึ่งก็คือการส่ง พระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอไปศึกษาต่อต่างประเทศ ภายหลังในสมัย รัชกาลที่ 5 นี้ มีการสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวง (King's Scholarship) ไปศึกษาต่อ ต่างประเทศ แต่ก็ยังไม่พอ อย่างไรก็ตามก็พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี วิธีแก้ปัญหาที่ถูกต้องและเหมาะสมมากคือ การตั้งโรงเรียน ซึ่งจะแก้ปัญหาความต้องการ คนทุกระดับชั้นได้ ดังนั้นจะเห็นข้อเท็จจริงประการหนึ่ง คือ การศึกษาในสมัยนี้

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 137.

²¹ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีชาวต่างประเทศมารับราชการในเมืองไทยถึง 48 คน และในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2449 มีประมาณ 247 คน (W.F. Vella, Impact the of West on Government in Thailand, p. 334).

ความมุ่งหมายที่สำคัญคือ เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ จากพระบรมราชโองการ และประกาศหลายฉบับ เมื่อก้าวถึงการจัดการศึกษาจะต้องมีเรื่องความต้องการคนเข้ารับราชการแทรกอยู่เสมอ เช่น ประกาศเรื่องโรงเรียน เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2414 ความว่า

... หนึ่งบุตรหลานของข้าราชการซึ่งยังไม่ได้นำมาเข้าทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ก็ดี ถ้าสมัครจะเข้ามาฝึกหัดเกล้าฯเรียนหนังสือไทย ก็จงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับไว้ฝึกหัดเกล้าฯเรียน เพื่อจะให้รู้หนังสือแลคิดเลขขนบธรรมเนียมราชการ ให้ชั้กเจน จะได้รับราชการตามฉลองพระเดชพระคุณต่อไป. . .²²

มูลเหตุการจัดการศึกษาทั้ง 5 ประการทั้งที่กล่าวมาแล้วเป็นมูลเหตุที่มีความสำคัญมากที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาคาแบบใหม่ขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการปฏิรูปประเทศในทุก ๆ ด้าน ให้เกิดผลดี และในชั้นสุดท้ายก็คือ เพื่อคงรักษาเอกราชของชาติไว้ให้ได้ มูลเหตุบางประการ เป็นปัญหาที่สำคัญมากเกี่ยวกับความเป็นความตายของประเทศ และได้กลายมาเป็นผลดีแก่ประเทศไทยในระยะเวลาต่อมา

สาเหตุและจุดมุ่งหมายในการให้คณะสงฆ์จัดการศึกษาในหัวเมือง

โรงเรียนต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นในเขตพระบรมมหาราชวังนั้น เป็นโรงเรียนสำหรับฝึกหัดบุคคลเข้ารับราชการทั้งสิ้น เพราะในรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงดำเนินการปรับปรุงระเบียบราชการแผ่นดินใหม่ เพื่อทำประเทศให้ทันสมัย จึงต้องการบุคคลที่มีความรู้สมัยใหม่เข้าสู่ระบบเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามจำนวนบุคคลที่รู้จักขริวชื่ออย่างคึกคักยังมีจำนวนไม่พอกับความต้องการของรัฐ พระองค์จึงทรงเห็นว่าไม่มีการศึกษาแบบใดที่ดีไปกว่าการศึกษาแบบเก่าตามพระอาราม ที่เน้นการ เรียนหนังสือไทย ลายมือ วิชาหนังสือ ฯลฯ เพราะ

²² คณะกรรมการจัดงานวันเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครบรอบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 257.

ไม่ท้อสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ และเวลาในการจัดตั้งโรงเรียน เหตุนี้พระองค์จึงทรงส่งเสริมให้วัดจัดการการศึกษาในรูปของโรงเรียน คือ ให้วัดแจ้งก่อทางราชการในการสอนหนังสือแก่กุลบุตร รับแจกหนังสือแบบเรียนหลวง ไซ้เป็นแบบอย่างในการสอนอย่างเดียวกัน

เนื่องจากการขยายตัวของโรงเรียนต่าง ๆ ตามพระอาราม ภายใต้การชักนำของรัฐที่ใ้บรรพชาชนชั้นสูงและคหบดี สร้างกุศลด้วยการให้ทานศึกษา บริจาคทุนการศึกษา ถูกหนุนวัดให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้น โรงเรียนวัดจึงได้ขยายมากขึ้นจากปี พ.ศ. 2428 ซึ่งมีเพียง 29 โรงเรียน เป็น 37 โรงเรียน ในปี พ.ศ. 2430²³ ทำให้รัฐบาลต้องจัดตั้งหน่วยงานของรัฐ คือ กรมศึกษาธิการขึ้นใหม่หน้าที่บังคับบัญชาให้แบบแผนการเล่าเรียนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และออกตรวจตราดูแลสถานที่ที่สมควรจัดตั้งเป็นโรงเรียนขึ้น

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมนี้เป็นคนแรกระหว่าง พ.ศ. 2430 - 2434 ซึ่งตลอดระยะเวลาดังกล่าวพระองค์ได้ทุ่มเททั้งกำลังกาย กำลังสติปัญญาในการจัดการศึกษาให้เจริญก้าวหน้าและแพร่หลายไปทั่วราชอาณาจักรตามพระราชประสงค์ กล่าวคือ พระองค์ได้ขยายการจัดตั้งโรงเรียนตามพระอารามให้กว้างขวางออกไป นอกจากนี้พระองค์ยังได้ปรับปรุงหลักสูตรตำราเรียนขึ้นใหม่ด้วยทรงเห็นว่า วิธีเรียนตามแบบเรียนหลวง 6 เล่ม²⁴ นั้น มีปัญหาสำหรับนักเรียนซึ่งมีสติปัญญาและความจำช้า หรือนักเรียนในหัวเมืองซึ่งต้องใช้เวลาย่อยมากในการเก็บเกี่ยวในไร่นาของตน จึงต้องหยุดเรียนในระหว่างนั้น ทำให้ล้มบทรเรียนที่ใช้หลักการประสมทวอย่างเก่า พระองค์จึงได้พิมพ์ตำราเรียนเล่มใหม่ คือ

²³ คณะกรรมการจัดงานวันเฉลิมถวัลยราชสมบัติ ครบรอบ 100 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 33.

²⁴ ได้แก่ มูลบทบรรพกิจ วาหนิตินิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวพจน์พิจารณ พิศาลถาวรันท์.

แบบเรียนเร็วขึ้นเพื่อแก้ปัญหาให้เด็กเรียนหนังสือได้เร็วขึ้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรงราชานุภาพ ทรงพยายามผลักดันขยายการศึกษาให้แพร่หลายออกไป ด้วยการทรงเตรียมโครงการประกาศพระบรมราชโองการตั้งโรงเรียนในกรุงและหัวเมืองขึ้นในปี พ.ศ. 2433²⁵ เพื่อจัดตั้งโรงเรียนหลวงอย่างท่าเมืองละโรง ให้เป็นตัวอย่างการสอนอักษรวิธี สำหรับการสอนหนังสือตามวัดหรือบ้าน ซึ่งมีกันอยู่เป็นพื้นบ้าน ทั้งนี้เพื่อสร้างแบบแผนการศึกษาทั่วพระราชอาณาจักรให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

แต่พระบรมราชโองการฉบับนี้มีได้ประกาศใช้ เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรงราชานุภาพทรงพ้นจากตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ ไปปฏิบัติพระราชภารกิจด้านการต่างประเทศและการปกครอง ซึ่งมีผลต่อความมั่นคงของประเทศ การเคลื่อนไหวทางการศึกษาจึงหยุดชะงักลง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2435 รัฐบาลได้ปรับปรุงระบบบริหารราชการส่วนกลาง จัดตั้งกระทรวงต่าง ๆ ขึ้น งานด้านการศึกษาในส่วนรับผิดชอบของกรมศึกษาธิการจึงไปรวมอยู่กับกระทรวงธรรมการ เสนาบดีกระทรวงธรรมการในเวลานั้นคือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร มุนานาค)

เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เข้ารับหน้าที่คานการศึกษาในตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงธรรมการนั้น ต้องประสบกับปัญหาที่เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการบริหารและการจัดการศึกษาหลายประการ เช่น ปัญหาเรื่องการขาดเจ้าหน้าที่ชั้นสูงผู้มีความสามารถในการบริหารงานด้านการศึกษา เพราะเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรงราชานุภาพ ได้ย้ายไปดำรงตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้นายบุคคลที่รู้งานด้านการศึกษาในกระทรวงธรรมการไปช่วยหลายคน ขณะเดียวกันเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เองก็มีได้ใกล้ชิดกับกิจการด้านศึกษามากี่เท่าไร จึงทำให้การพัฒนาการด้านการศึกษาต้องชะงักไป อีกปัญหาหนึ่งก็คือ ปัญหาค่านงบประมาณ ในปี พ.ศ. 2435 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้มีการประชุมเสนาบดีสภา

²⁵ หจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 1/1 ร่างพระบรมราชโองการเรื่องตั้งโรงเรียนในกรุงและหัวเมือง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรงราชานุภาพ ทรงร่างและกราบบังคมทูล วันที่ 18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433.

เพื่อพิจารณางบประมาณแผ่นดินเป็นปีแรก²⁶ ซึ่งนับเป็นปีแรกที่งบประมาณของกระทรวง
 ธรรมการถูกตัดทอนไปมาก เพราะเป็นช่วงที่ประเทศกำลังประสบปัญหาการเมือง
 ระหว่างประเทศ ในปี พ.ศ. 2436 รัฐบาลจึงให้ความสนใจต่อปัญหาบ้านชายแดนที่
 กำลังถูกคุกคามจากฝรั่งเศส โดยการทุ่มงบประมาณเป็นจำนวนมากในการปรับปรุง
 เปลี่ยนแปลงในทุก ๆ ด้านที่สำคัญในบริเวณดังกล่าว

เมื่องบประมาณถูกตัดทอนลงมาก เจ้าพระยาภาสกรวงศ์จึงคิดค้นเงินช่วยเหลือโรงเรียนตามวัดที่ยังไม่ได้จัดเป็นโรงเรียนหลวง และคิดให้เอกชนเข้าร่วมรับ
 ฝึกสอนแทนรัฐบาล โดยออกประกาศตั้งโรงเรียนมูลศึกษาขึ้นในวัดทั้งในกรุงและ
 หัวเมือง โครงการนี้โดยหลักการแล้วนับว่าดี และถ้าสามารถดำเนินการได้ก็จะทำให้
 การศึกษาของไทยก้าวหน้าไปมาก แต่เท่าที่ปรากฏในขณะนั้น กระทรวงธรรมการ
 ไม่สามารถควบคุมดูแลการบริหารการศึกษาได้อย่างทั่วถึง แม้แต่โรงเรียนในกรุงเอง
 ซึ่งต้องการจัดให้เป็นแบบอย่างที่ดีแก่โรงเรียนในหัวเมือง ทั้งรายงานการตรวจ
 โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส ของพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ²⁷
 ว่า ในบัญชี 115 คน ครูว่ามีนักเรียนมาเรียน 80 คน แต่เท่าที่ทรงตรวจขณะนั้นพบว่า
 นักเรียนไปเรียนเพียง 50 คน นอกจากนี้การสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ยังขาดระเบียบ
 วินัย ครูละเลยหน้าที่ และมีคุณสมบัติไม่พอแสดงให้เห็นว่าการขยายปริมาณการศึกษา
 ยังไม่ไต่ประโยชน์ เพราะกระทรวงธรรมการยังไม่มีความสามารถและกำลังคนพอที่จะ
 เข้าไปควบคุมดูแลได้ทั่วถึง ทั้งปรากฏในรายงานการศึกษาที่ว่า

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²⁶จักรกฤษณ์ นรินทียุงการ, สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกับ
กระทรวงมหาดไทย, คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2506,
 หน้า 378.

²⁷ได้คำร่างตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการในเวลาต่อมา.

. . . กิณฑิปลิน (Dicipline) นั้น ก็กวักขันเป็นสิ่ง ๆ อย่าง ๆ
 คุ่ม ๆ เป็นคันทว่าที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ห้ามไม่ให้สูบบุหรี่ แต่เค็กขึ้นเคิน
 วุนหนางงเอน ๆ จุนอนเรียนนุกิโก . . . ที่โรงเรียนเดียวกันนี้ ครูไปซุระ
 ของตัวเสียหังไวให้ครูรองคูกูยูกนเคียว²⁸

ในระยะต่อมาเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ก็ได้มีโครงการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัด
 ครูขึ้นอีก อันเป็นโครงการต่อเนื่องจากพระคำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูแห่งแรกขึ้นที่โรงเรียน
 เลียงเค็ก โรงเรียนนี้มีคนนิยมน้อยมาก เมื่อตั้งได้ 5 ปี ก็ยังมีนักเรียนเพียง 26 คน
 เท่านั้น²⁹ ต่อมาความต้องการครูที่มีความสามารถในการสอนอักษรวิธีและวิทยาการ
 แบบใหม่เพิ่มมากขึ้น อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายการศึกษาไปสู่หัวเมือง
 ในปี พ.ศ. 2441 จึงได้มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูเพิ่มขึ้นอีกที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา
 ซึ่งเรียกว่า โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก ทำหน้าที่ผลิตครูเพื่อส่งไปยังหัวเมือง

หลังจากการประกาศจัดตั้งโรงเรียนมูลศึกษา ในปี พ.ศ. 2435 และมีการ
 จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูแล้ว กิจการต่าง ๆ ด้านการศึกษาก็ได้หยุดชะงักลงอีกครั้งหนึ่ง
 เนื่องจากผู้นำรัฐต้องให้ความสำคัญกับปัญหาความมั่นคงและความอยู่รอดของบ้านเมือง
 ประกอบกับเสนาบดีกระทรวงธรรมการคือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ไม่มีอำนาจต่อรอง
 ในที่ประชุมเสนาบดีซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะ
 ของท่านจึงมิได้รับความสนใจจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และที่ประชุม
 เสนาบดีเท่าที่ควร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญต่อบทบาท
 การจัดการศึกษาอีกครั้งหนึ่งหลังจากเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2441

²⁸ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 1/35 รายงานพระเจ้าลูกเธอ
 พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณลงวันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 114.

²⁹ พาสนา กิจถาวร, "บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชา
 ประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524), หน้า 70.

เพื่อทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ และได้ทรงสังเกตเห็นนักเรียนไทยที่ไปศึกษาต่อ
ถึงต่างประเทศนั้นใช้เวลามากเกินไม่ทันสำเร็จทันพระราชประสงค์ที่จะทรงใช้ใน
ราชการ และเป็นการสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์มาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยา
พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เมื่อครั้งเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อัครราชทูตพิเศษประจำ
ประเทศอังกฤษ และพระยาสุรียานุรักษ์ (เกิด มุนนาค) อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส
ดูแบบการจัดการศึกษาของอังกฤษและฝรั่งเศส เพื่อเป็นแนวในการจัดการศึกษาของไทย
ให้ต่อเนื่องกับการศึกษาของประเทศยุโรป เพื่อเป็นการร่นเวลาการศึกษาของนักเรียน
เหล่านั้น ต่อมาพระวิสุทธิสุริยศักดิ์จึงได้ถวายความเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของ
นักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2441

ความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องการจัดการศึกษาของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
ได้ก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวต่อการศึกษาของไทยเป็นอย่างมาก กล่าวคือ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ส่งรายงานดังกล่าวให้กรมศึกษาธิการพิจารณา
หาทางปรับปรุงและวางแผนการศึกษาชาติ โดยอาศัยเค้าโครงของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
เป็นแนวทาง ซึ่งก็กินเวลานานมากกว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์จะได้จัดทำโครงการศึกษา
สำหรับประเทศสยาม พ.ศ. 2441 ถวาย พระองค์ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยา
วิสุทธิสุริยศักดิ์ แสดงความไม่พอพระทัยในความล่าช้าในการทำงานของเจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์ว่า

. . . ตั้งแต่ได้รับหนังสือนี้มาแล้วยังไม่เห็นกระทรวงบอกเล่าประการใด
ทั้งที่กำลังเชิญเชิญกระทรวงนี้อยู่เป็นอันมากเนื่อง ๆ มาบัดนี้คงจะเกินงาม
ออกไปจะใคร่เร่งรีบให้โตคิจจัดการทันก่อนยื่นงบประมาณในศกนา แต่มีความ
เสียกายแลไม่เชื่อว่าสำเร็จไปตลอดได้โดยเร็วด้วยกระทรวงนี้สั่ง เกตูก
ครวจงบประมาณครั้งไร เป็นกระทรวงที่ถูกคัดยบเย็นทุกครั้ง . . . การศึกษา
ของเรายังเลวทรามยิ่งนัก จะได้ตั้งใจเร่งกันในครั้งนี้ตามที่จจะจัดได้ให้ขึ้น
ความล่าช้า แต่ยังไม่ส่งเสียยวณาคที่จะต้องมีอาจารย์ผู้รู้ ๆ ไม่ใช่สำหรับมาสอบเอง
เป็นผู้มาจัดการศึกษาอย่าง เป็นแอควิวเซอร์ของเสนาบดี ฤาเจ้ากรมศึกษา

สักคนหนึ่ง เพราะเห็นว่าคนไทยที่ไปเรียนมาได้เคยแต่เป็นนักเรียน
ไม่เคยเป็นผู้จัดการถึงจะคิดจัดไปก็คงม ๆ ง่าย ๆ กว่าจะไป
ถูกเขาก็ดู . . . 30

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ทรงหมกความเชื่อถือในความสามารถของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ พระองค์จึงคิด
หาที่ปรึกษาชาวยุโรปมาช่วยแนะนำการจัดการศึกษาทั้งแต่ยังไม่ได้ออกพระเนตรโครงการ
ศึกษาของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ทั้งนี้เพราะทรงยังไม่ยอมรับในผลงานเท่าที่ผ่านมา

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ทำข้อคิดเห็นของกระทรวงธรรมการขึ้นกราบ
บังคมทูลเป็นโครงการที่จะจัดการศึกษาหรือที่เรียกว่า โครงการศึกษา พ.ศ.2441
ความคิดนั้นค่อนข้างไกลเกินกว่าสภาพที่จะสามารถจัดได้ในขณะนั้น แผนการของ
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีการกำหนดอายุของนักเรียนเป็นครั้งแรก นับเป็นความคิดที่จะ
ออกพระราชบัญญัติบังคับตั้งแต่ 7 ขวบ จนถึง 15 ขวบ ให้เข้าโรงเรียน และให้มี
โรงเรียนฝึกหัดสันตทานเพื่อเอาเด็กจรจัดความดุนมาเข้าโรงเรียนฝึกหัดสันตทานให้หมด³¹
แต่ความเป็นจริงแล้ว ขณะนั้นทั่วประเทศมีโรงเรียนเพียง 18 โรงเรียนเท่านั้นเอง³²
โครงการศึกษาแบ่งออกเป็น 2 ภาค ได้แก่การศึกษาในกรุง การศึกษาในหัวเมือง
แต่เป็นเฉพาะการศึกษาในกรุงเทพฯ ซึ่งกล่าวอย่างรวมทั้งการคาดคะเนจำนวนนักเรียน

30 กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/3 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5
พระราชทานถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ลงวันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ.117.

31 กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/2 ร่างกฎที่ 1 เรื่องพิทักษ์สำหรับ
การศึกษาเป็นหลักสูทรในโรงเรียนมูลสำมัญ.

32 กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12 จัดการศาสนาและการศึกษา
ร.ศ. 110 - 118 .

ความหลักสากล การเตรียมผลิตครู การเก็บเงินเพื่อการศึกษาซึ่งเรียกว่าอากรการ
 เล่าเรียนด้วย³³ ความคิดของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ที่มีความประสงค์จะให้สอดคล้อง
 กับแนวทางที่จะเดินการศึกษาเช่นเดียวกับประเทศอังกฤษ สำหรับการศึกษาในหัวเมือง
 หรือการศึกษาเพื่อชนส่วนใหญ่ ยังไม่มีสิ่งใดเปลี่ยนแปลงเพียงแต่ระบุว่า โรงเรียน
 ก ข นโม จัดเป็นมูลศึกษาซึ่งสอนอยู่ตามวัดคามบ้านยังให้ใช้วิธีอย่างเก่า³⁴ ซึ่งไม่ตรง
 กับพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเห็นว่า การศึกษา
 ในกรุงเทพฯ นั้น เจริญพอใช้ได้แล้วสมควรจะจัดการศึกษาในหัวเมืองให้เจริญขึ้นตามกัน
 อีกประการหนึ่งโครงการนี้ไต่ถึงเกณฑ์การใช้จ่ายไว้มาก ใน ร.ศ. 118 ทั้งเกณฑ์
 การใช้จ่ายในมณฑลกรุงเทพฯ³⁵ แห่งเดียวถึง 452,000 บาท³⁶ ในขณะที่
 งบประมาณที่กระทรวงธรรมการใช้ทั่วประเทศ ใน ร.ศ. 117 ใกล้เคียง 514,024.10
 บาทเท่านั้น การพิจารณาโครงการนี้ย่อมมีขีดจำกัดที่ประชุมงบประมาณอย่างแน่นอน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า เจ้าพระยา
 ภาสกรวงศ์ ไม่อาจบริหารงานด้านการศึกษาให้บรรลุเป้าหมายที่พึงประสงค์ คือ การขยาย
 การศึกษาของชาติออกไปในแนวกว้างได้ พระองค์จึงได้นำปัญหาเรื่องการขยายการศึกษา
 สู่มวลชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้การศึกษาแก่ราษฎรตามหัวเมืองขึ้นปรึกษากับพระเจ้า
 น้อยยาเชอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และพระเจ้าน้องยาเชอกรมหมื่นคำรบราชานุภาพ
 เพราะทรงตระหนักดีว่า การเรื่องนี้จะสำเร็จได้ก็โดยอาศัยวัดซึ่งเป็นสถานที่เล่าเรียน

³³ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 2/5 โครงการศึกษา.

³⁴ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 2/4 สำเนาความเห็นเจ้าพระยา
 ภาสกรวงศ์ในการที่จะจัดการเล่าเรียน กรายทูลพระเจ้าน้องยาเชอกรมหมื่นสมบัติ
 อมรพันธุ์ ลงวันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 117.

³⁵ ไก่แก่ กรุงเทพฯ นนทบุรี ปทุมธานี อยุธยา มินบุรี นครเขื่อนขันธ์
 สมุทรปราการ.

³⁶ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 2/4 เอกสารเดิม.

มาแต่โบราณ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก็เป็นผู้ที่มีส่วนการในการจัดการศึกษามาก่อน และเป็นผู้นำของสถานทางศาสนาที่สามารถเป็นธุระในเรื่องสถานที่เรียนและครูผู้สอนได้ โดยอาศัยความอุกหนุนและความช่วยเหลือจากเจ้าพนักงานการปกครองท้องถิ่นที่สามารถเข้าถึงราษฎรได้อย่างใกล้ชิด ความเห็นของพระเจ้าอภัยเจ้าทั้งสองพระองค์ทรงกันในการเสนอให้ใช้วัดเป็นสถานที่เล่าเรียนในการขยายการศึกษาสู่หัวเมือง เพราะสามารถประหยัดงบประมาณของแผ่นดินได้เป็นอย่างมาก และยังมีโอกาสได้รับการอุกหนุนบำรุงจากราษฎรในรูปของเงินบริจาค เรี่ยไร หรือความช่วยเหลือด้านสิ่งก่อสร้าง การอำนวยความสะดวก การอุปถัมภ์ค้ำจุนในเรื่องต่าง ๆ เพราะ "แม้การฝึกสอนทกมวัคจะเสื่อมทรามเหลวไหลไปประการใดก็เป็นแต่ช่วยไม่ทันโลกย์ ยังไม่ซำกเชื่อและศุณในการฝึกสอน ยังซำกอยู่แต่ความคิดและกำลังที่จะจัดให้ดีขึ้น" ³⁷

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เรียกประชุมพิเศษระหว่างกลุ่มผู้บริหารการศึกษาของกระทรวงธรรมการ อันประกอบด้วยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กับพระเจ้าอภัยเจ้าอธิการเจ้าทิพยากรัษฎร์ลักษณะ อธิบดีกรมศึกษาธิการ นอกจากนี้ยังมีพระเจ้าอภัยเจ้าอธิการ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในที่ประชุมดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวิจารณ์ข้อผิดพลาดของกรมศึกษาธิการที่ดำเนินรอยตามรูปแบบการจัดการศึกษาที่กรมหมื่นคำรงราชานุภาพได้เริ่มไว้ในขณะดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ ที่มุ่งใช้การศึกษาเพื่อผลิตคนเข้ารับราชการตามความจำเป็นและความต้องการของบ้านเมืองในขณะนั้น แต่ในขณะนั้น เหตุการณ์บ้านเมืองได้เปลี่ยนไป และโรงเรียนในกรุงเทพฯ สามารถผลิตนักเรียนออกมารับราชการได้พอแล้ว ดังนั้น นโยบายสำหรับการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ จึงไม่ควรจะนำไปเป็นแบบในการจัดการศึกษาทั้งประเทศ เพราะไม่เหมาะกับสภาพของท้องถิ่นที่แตกต่างกันออกไป ในเมื่อการศึกษาของกรุงเทพฯ ก็เจริญแล้วจึงสมควรที่จะจัดการศึกษาในหัวเมืองให้เจริญตามไปด้วย เพราะเป้าหมายในการจัดการศึกษาของชาตินั้น

³⁷ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.ศ. 12/7 หนังสือกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจัดการศึกษาหัวเมือง ลงวันที่ 24 กันยายน ร.ศ. 117.

มุ่งประโยชน์ของราษฎรทั่วไป โดยการให้ความรู้ขั้นพื้นฐานอันจำเป็นแก่การครองชีพ และการอบรมสั่งสอนให้ราษฎร เป็นผู้มีความประพฤติดี แต่ผลงานของกรมศึกษาธิการ เป็นแค่เพียงการดำเนินการขอความเห็นของ เก่ามิได้มีการปรับปรุงพัฒนาให้เจริญก้าวหน้ากว่าเดิมเลย³⁸

โครงการจัดการศึกษาของประเทศสยาม พ.ศ.2441 (ร.ศ.117) ของ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์จึงได้รับการคัดค้านจากที่ประชุมอย่างมากว่าไม่สามารถทำได้ ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทักสินมอบให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้จัดการศึกษาหัวเมืองในระบับมูลสามัญ โดยมีกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ เป็นผู้รับผิดชอบและคอยช่วยเหลือในกิจการที่ฝ่ายฆราวาสควรทำ เช่น การจัดพิมพ์แบบเรียน การเบิกพระราชทรัพย์จากพระคลังไปจ่ายเพื่อการนี้³⁹

จุดประสงค์ของการขยายการศึกษาสู่หัวเมืองในครั้งนี้จึงมีดังนี้

1. เพื่อสั่งสอนให้ราษฎรมีความประพฤติชอบ มีความสามารถหาเลี้ยงชีพ ในทางที่ชอบและเป็นพลเมืองดีของประเทศ เป็นการ เปลี่ยนเป้าหมายจากการมุ่งใช้ การศึกษาเพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ ไปสู่การนำเอาพุทธธรรมอันเป็นหลักในการดำเนิน ชีวิตของชาวไทยมาประสมประสานและประยุกต์เข้าสู่บทเรียนและหลักสูตรในการเรียน เป็นการวางรากฐานและ เริ่มต้นมีปรัชญาในการจัดการศึกษาโดยมีรากฐานอยู่บนพุทธธรรม อันเป็นรูปแบบของไทยเองขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ ความสำคัญมากในเรื่องนี้ ถึงที่ไคมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้งได้ ทรงปรึกษาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของไทยว่า

³⁸ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/4 รายงานการประชุมพิเศษ วันที่ 26 กันยายน ร.ศ.117.

³⁹ คณะกรรมการจัดงานวันเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครบรอบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เอกสารการจัดการศึกษาในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 205 - 207.

. . . เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเงาของการศึกษาในเมืองไทย อยาตกข์ของไปแตกการศึกษาอีกประการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมืองจะคงให้มีขึ้น ให้มีความวิคกไปว่าเด็กชั้นหลังจะเป็นคนเห็นทางศาสนาจนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมากออกไปภายนอกเป็นคนที่เขาเรียนคงจะประพฤติกวักกวายคนที่เขาเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่ชอบธรรมเป็นเครื่องกำเนินตาม คงจะหันไปหาทุจริตโดยมาก การนอยกัโงงไม่คอยตลอดหรือไม่สนิทถารุมากก็โงงมากและโงงพิศการมากขึ้น 40

การปลูกฝังจริยธรรมให้กับเด็กในสมัยก่อนนี้เป็นการศึกษาอบรมโดยการปฏิบัติไปด้วยในตัว ไม่ใช่การศึกษาศีลธรรมจรรยาอย่างที่เป็นทฤษฎีและวิชาหนังสือเหมือนในสมัยปัจจุบันนี้ กวกรินอยู่หลับนอนในวัด การไ้รับการฝึกอบรมอย่างใกล้ชิดจากพระสงฆ์เป็นอาจารย์ วิธีการดำเนินชีวิตในแต่ละวันที่ไ้ใกล้ชิดกับการฝึกอบรมทางจิตจึง เป็นสิ่งที่กลมกล่อมเกลาโน้มน้าวจิตใจ เกิดให้หมั่นในทางที่ไ้ไ้กันอย่างค่อย เป็นค่อยไป กังนั้นในการจัดการศึกษาโดยมีจุดมุ่งหมายกักล่าวข้างต้นวัดจึง เป็นผู้สามารถสนองความต้องการก้านนี้ไ้

2. การประหยัดงบประมาณแผ่นดิน วัดเป็นสถานที่ไ้เล่าเรียนมาแต่โบราณจนกลายเป็นประเพณี และวิถีการดำเนินชีวิตของชาวไทย ที่จะต้องส่งบุตรหลานให้ไ้บวชเรียนตามวัดที่ตนนับถือ วัดมีความพร้อมในทุก ๆ ก้าน ทั้งสถานที่ที่ไม่ต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในเรื่องสิ่งก่อสร้าง กัครูอาจารย์ที่ไม่ต้องมีเงินเดือน ความศรัทธาของราษฎรที่จะช่วยบริจาคเงินเรียไ้บว้างการศึกษาและกิจกรรมของวัด หรือช่วยเหลือในรูปของสิ่งก่อสร้างหรืออุปกรณ์การเล่าเรียน ฯลฯ การจักให้วัดเป็นโรงเรียนจึงสามารถประหยัดงบประมาณแผ่นดินไ้เป็นอย่างมาก กังปรากฏในลายพระราชหัตถเลขา ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อรรคราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอนว่า

40 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประมวลพระนิพนธ์เรื่องการศึกษา (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2504), หน้า 7.

. . . ได้จัดการกับพระ เอากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นประธาน
 จัดวัดเป็นโรงเรียนทั่วพระราชอาณาเขต ยกแต่เมืองมลายู หวังใจว่า
 จะเป็นการสำเร็จโคโยอาศัยประเพณีโบราณ และความนิยมของไทย
 โรงเรียนคงจะเกิดขึ้นไคมีหลายร้อย ไคไม่คงสูญเสียวะไรมากนัก . . . 41

จากประกาศให้มิครูสอนหนังสือและเลขทุก ๆ พระอารามที่ไคออกในปี
 พ.ศ. 2418 เป็นแนวคิดเบื้องต้นที่จะให้การศึกษาแพร่หลายสู่ประชาชน เพราะวัดเป็น
 สถานที่ศึกษาแต่โบราณ แต่ก็ไคปรากฏหลักฐานว่าผลจากประกาศฉบับนี้ไคก่อให้เกิด
 การเปลี่ยนแปลงหรือการเคลื่อนไหวทางการศึกษาในวัดอย่างไรบ้าง จนในปี พ.ศ. 2427
 ไคมีการสร้างโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขึ้นที่วัดมหรณพารามเป็นครั้งแรก⁴² และไค
 แพร่หลายสู่วัดต่าง ๆ ทั้งนี้แนวพระบรมราโชบายให้จัดการศึกษาให้แพร่หลายออกสู่
 หัวเมือง ในปี พ.ศ. 2441 ไคอาศัยวัดอีกครั้งหนึ่งจึงไคใช้ความคิดใหม่แก่อย่างไร
 แต่เป็นความพยายามจัดการศึกษาให้แพร่หลายสู่ท้องถิ่นต่าง ๆ ให้มากขึ้นกว่าที่ห้ามมา
 แท้ก่อน และเป็นความพยายามปรับปรุงให้มีแบบแผน วิธี การจัดการ หลักสูตร ระเบียบ
 วิธีการสอนที่เป็นแนวเดียวกันให้ไคมากรฐาน และคุณภาพที่พึงประสงค์เท่านั้น การศึกษา
 สำหรับสามัญชนที่ไคจากัดขอบเขตแคบ ๆ อยู่ตามพระอารามใหญ่ ๆ และวัดใหญ่
 ก็ไคย ๆ แพร่หลายสู่วัดในชนบทเล็ก ๆ ต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร จากการบริหาร
 งานค้ำการศึกษาที่มีประสิทธิภาพของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ไคความร่วมมือจาก
 กรมหมื่นคำวรวงราชานุภาพ และการเอาพระทัยใส่ของรัชกาลที่ 5 เป็นความพยายาม
 ปรับปรุงระบบและรูปแบบการจัดการศึกษาของชาติให้เป็นแบบสากล ไคอาศัย
 สถาบันการศึกษาแบบเก่า ไคกำหนดให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้นำมาแต่ดั้ง เกิมของสังคมไคทำ
 หน้าที่ไคสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น

⁴¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ.

⁴² สมเด็จพระยาค้ำวรวงราชานุภาพ และค้ำบลยุ ยี ยอนสัน, ประวัติ
 สังเขปการศึกษาประเทศไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แสงหลิ), หน้า 16.

บทบาทของพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาในหัวเมือง

ในการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441 นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้การศึกษาเป็นเครื่องบำรุงจิตใจของอาณาประชาราษฎร์ เป็นสำคัญ ประกอบกับความจำกัดในค่านิยมประเพณีของแผ่นดิน กังนัั้นพระองค์จึงทรงมอบหน้าที่การจัดการศึกษาในหัวเมืองให้กับคณะสงฆ์ โดยทรงอาราธนา กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้ช่วยการทั่วไปและมีกรมพระยาภาณุรังษานุภาพเป็นผู้ช่วย⁴³

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อยังพระราชกุมารได้รับการศึกษาเป็นอย่างดีทั้งการศึกษาแบบราชประเพณี⁴⁴ และการศึกษาแบบตะวันตก กวัญเหญี่จึงทำให้พระองค์ทรงเข้าพระทัยถึงกระบวนการทางการศึกษาว่าความรู้ันั้นเกิดจากการสะสม การถ่ายทอดแล้วพัฒนาขึ้นเรื่อย ๆ การเกิดความรู้ที่ไ้จากการใช้ปัญญาไตร่ตรองและจากการเรียนเป็นเครื่องสืบต่อความรู้แต่กำเนิดอันเป็นสัญชาตญาณของมนุษย์ไม่ให้สูญสิ้นไป ซึ่งความรู้ที่เกิดขึ้นโดยใช้ปัญญาไตร่ตรองกับความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้อของมนุษย์นั้น มนุษย์สามารถฝึกฝนให้เกิดความเจริญขึ้นได้ แต่ความรู้ก็งกล่าวจะต้องมีการใช้ในทางที่ถูกต้องควรกัวยจึงจะทำให้ผู้นั้นประสบความเจริญก้าวหน้า และความสำเร็จในชีวิต⁴⁵ ในแง่ของการปฏิบัติแล้ว

⁴³ เป็นผู้จัดการสิ่งต่าง ๆ ที่ชาววาสควรกระทำเช่น การพิมพ์หนังสือ และการเบิกจ่ายเงินจากพระคลัง.

⁴⁴ มีการเรียนหนังสือไทย หนังสือขอม และวิชาที่เจ้านายต้องเล่าเรียน.

⁴⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, มนุษยวิทยา (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2504) หน้า 121.

พระองค์ทรงเน้นจุดที่สำคัญของการศึกษา คือ เพื่อฝึกบุคคลให้เป็นผู้มีความสามารถที่จะประกอบกิจการงานต่าง ๆ เพื่อการหาเลี้ยงชีพได้ ให้มีความประพฤติชอบ และจะทรงสนองต่อความต้องการของบ้านเมืองได้ กล่าวคือ การศึกษาจะต้องเป็นไปเพื่อตนเอง และเป็นประโยชน์ต่อสังคมด้วย แนวความคิดและจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาในทัศนะของพระองค์คงมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะ และตามยุคสมัยด้วย ดังปรากฏความคิดเช่นนี้ของพระองค์ในพระมติ เรื่องการจัดการศึกษากรุงเทพมหานคร เมื่อ ร.ศ. 121 ว่า "การศึกษาควรจัดให้สมแก่ความต้องการของบ้านเมือง แม้ความรู้จะสูงหรือแม้มีประโยชน์ในประเทศอื่น แต่ที่นี้ยังไม่ต้องการเลยหรือยังไม่เห็นว่าจะต้องการเมื่อไร ก็ไม่จำเป็นที่จะจัดการศึกษา"⁴⁶

จากทัศนะดังกล่าวจึงทำให้พระองค์มองเห็นคุณค่าของการศึกษาที่จะมีต่ออาณาประชาราษฎร์ และชาตินบ้านเมือง พระองค์ได้ปรับปรุง และพัฒนาการศึกษาของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย โดยการสถาปนามหาวิทยาลัยราชวิทยาลัยขึ้นซึ่งเป็นสถาบันชั้นสูงสำหรับพระสงฆ์ นอกจากนี้พระองค์ก็ยังได้นิพนธ์หนังสือแบบเรียนต่าง ๆ มากมาย ด้วยเหตุที่พระองค์ได้มีความสนใจ และมีความสามารถในการจัดการศึกษามาตั้งแต่แรก พระองค์จึงได้รับอาราธนาให้เป็นผู้อำนวยการทั่วไปในการจัดการศึกษาในหัวเมือง

นอกจากที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจะเป็นผู้มีบทบาทอันสำคัญในการจัดการศึกษาในหัวเมืองแล้วก็ยังมีส่วนในการศึกษาชั้นสูง พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์อีกด้วย สถาบันการศึกษาชั้นสูงและพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์นี้ได้ส่งเสริมให้พระสงฆ์ได้มีบทบาทในการจัดการศึกษาในหัวเมืองดังต่อไปนี้

สถาบันการศึกษาชั้นสูง

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงสถาปนามหาวิทยาลัย เมื่อวันที่

⁴⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติที่ระลึก,

1 พ.ศ. พ.ศ. 2436 โดยมีพระประสงค์จะให้ เป็นสถานศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย พระองค์มีพระประสงค์จะจัดการศึกษาให้เป็นระเบียบ ทันสมัยและ นำความเปลี่ยนแปลงทางการศึกษามาสู่วงการศึกษาระดับสูงของไทย ดังนั้นพระองค์ จึงทรงนิพนธ์ตำราต่าง ๆ มากมายทั้งภาษาอังกฤษ ภาษาไทย และภาษาบาลี ตลอดจน ตำราวิทยากรสมัยใหม่ เช่น ตำราสอนธรรมชาติวิทยา สุขศึกษา จริยศาสตร์ ฯลฯ ในหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย นอกจากจะกำหนดให้พระภิกษุสงฆ์ศึกษาพระปริยัติธรรม และภาษาบาลีแล้ว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสยังได้เพิ่มหลักสูตรวิชาความรู้สมัยใหม่อันเป็น การปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาของบรรพชิตให้กว้างขวาง ทันสมัย และเหมาะสมกับสถานการณ์ ความเป็นไปของโลก เช่น เพิ่มให้มีเรียนวิชาคำนวณ วิชาภาษาอังกฤษเป็นวิชาพิเศษใน การเรียนปริยัติธรรมแต่ละชั้น⁴⁷ และยังเน้นหนักด้านภาษาไทยซึ่งเป็นความต้องการของ บ้านเมืองในขณะนั้น และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ จึงมีพระราชประสงค์จะปรับปรุงการศึกษาของมหาธาตุวิทยาลัยให้เจริญขึ้น โดยจะจัดตั้ง เป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อเป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูงของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ได้ขอพระราชดำริของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้ช่วยคิดในการจัดการศึกษาของพระภิกษุ สามเณร ฝ่ายมหานิกายด้วย⁴⁸

ในการต่อมาสถาบันการศึกษาชั้นสูงทั้ง 2 แห่งก็ได้ตอบสนองพระบรมราโชบาย ในการจัดการศึกษาให้แพร่หลายสู่สามัญชนได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งมหามกุฏ ราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถาบันที่มีระบบการบริหารและวิธีการเรียนการสอนที่มีประสิทธิภาพ ทันสมัย ได้มีบทบาทสำคัญและเด่นชัดมากในการอบรม และประศาสน์ความรู้แก่ภิกษุสามเณร ที่จะออกไปเป็นครูคามหัวเมืองทั้งหลาย และเป็นแหล่งผลิตวิชาการต่าง ๆ รวมทั้งหนังสือ ธรรมเพื่อเผยแผ่พระธรรม คำสอนในพุทธศาสนาให้แพร่หลายสู่สามัญชนระดับล่าง ได้อย่าง กว้างขวาง

⁴⁷ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติกรมมหามกุฏราชวิทยาลัย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 2512), หน้า 20.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 76-77.

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองพระสงฆ์

การจัดปกครองคณะสงฆ์ไทย ได้มีระเบียบจัดลักษณะการปกครองออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายคามวาสี และฝ่ายอรัญญวาสีมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย⁴⁹ ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้แบ่งออกเป็น 3 คณะ คือ คณะอรัญญวาสี คณะคามวาสีฝ่ายชาย คณะคามวาสีฝ่ายชวา⁵⁰

สมัยกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดให้คณะอรัญญวาสีไปรวมเข้ากับคณะคามวาสีฝ่ายชาย และคามวาสีฝ่ายชวาแล้วโปรดให้เรียกคามวาสีฝ่ายชายว่า คณะเหนือและเรียกคามวาสีฝ่ายชวาว่าคณะใต้⁵¹

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้มีการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็นคณะใหม่ ๆ 3 คณะคือ

1. คณะเหนือ มีหน้าที่ดูแลวัดชั้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ
2. คณะใต้ มีหน้าที่ดูแลวัดชั้นในหัวเมืองปักษ์ใต้
3. คณะกลาง มีหน้าที่ดูแลวัดที่อยู่ในกรุงเทพฯ ที่ไม่ได้ขึ้นกับคณะเหนือและคณะใต้

⁴⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 165-167.

⁵⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา, หน้า 170.

⁵¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย และลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทยโดยสังเขป (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 6-8.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุพระนามว่าวชิรญาณภิกขุ ได้ตั้งกลุ่มปฏิบัติธรรมกลุ่มใหม่ขึ้นคือ คณะธรรมยุติ หมายถึงผู้ประกอบวัชรธรรม ขอบค้วชธรรม หรือปฏิบัติธรรม⁵² โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อฟื้นฟูวัตรปฏิบัติของสงฆ์ให้ถูกต้องตรงตามพระวินัย ในระยะแรก ๆ คณะธรรมยุติยังมีได้แยกการปกครองต่างหาก จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2424 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้แยกคณะธรรมยุติกนิกายออกเป็นคณะหนึ่งต่างหาก ลักษณะการปกครองของคณะสงฆ์ไทยจึงแบ่งออกเป็นคณะใหญ่ ๆ 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติกนิกาย ซึ่งมีหน้าที่ดูแลวัตรปฏิบัติทั่วพระราชอาณาจักร⁵³ รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์คงเป็นเช่นนี้มาโดยตลอด และได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในปี พ.ศ. 2445 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองขึ้นในปี พ.ศ. 2441 และแต่งตั้งสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรให้เอาใจใส่สั่งสอนธรรมแก่ราษฎร ฝึกสอนวิชาความรู้ให้แก่กุลบุตร โดยอาราธนาพระเจ้าน้อยยาเชกกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้ช่วยการการศึกษาในหัวเมือง พระองค์ทรงแต่งตั้งให้พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ที่ทรงคุณความรู้และประสบการณ์ในด้านการจัดการคณะสงฆ์และการศึกษาเป็นผู้ช่วยการประจำมณฑลต่าง ๆ และให้ออกไปตรวจดูแลการพระศาสนา การคณะ และการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ นอกจากนี้พระองค์ยังกำหนดให้ผู้อำนวยการเหล่านั้นสำรวจและรายงานเกี่ยวกับกิจกรรมของคณะสงฆ์เสนอมายังพระองค์ด้วย

จากรายงานของผู้ช่วยการศึกษามณฑลต่าง ๆ นี้ช่วยให้ผู้บริหารส่วนกลางได้รับทราบถึงความเป็นไปต่าง ๆ ของกิจการฝ่ายศาสนจักรตามหัวเมืองที่อยู่

⁵² อัจฉรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394)", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 156.

⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 198.

ทางไกล รายงานเหล่านี้ก็มีประเด็นสำคัญ ๆ เป็นเหตุปัจจัยให้ผู้นำทั้งทางศาสนจักรและทางอาณาจักรต้องคิดรูปแบบการบริหารคณะสงฆ์ให้มีระบบ ระเบียบเสียใหม่ เพื่อการปกครองคณะสงฆ์จะให้มีหลักปฏิบัติที่แน่นอน และเอื้อต่อการจัดการศึกษาในหัวเมืองกึ่งพหุ จะประมวลสาเหตุปัจจัยต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. การปกครองคณะสงฆ์ในหัวเมืองไม่เรียบร้อย
2. ท้องการให้ผู้อำนวยการศึกษาแก่เจ้าคณะมณฑลเป็นคน ๆ เดียวกัน
3. ท้องการให้รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบอนุวัตรตามรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดิน

จากสาเหตุดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้โปรดฯ ให้ตรา "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121" และประกาศใช้ตั้งแต่วันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2445 และเมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้แล้ว ก็ให้ยกเลิกหน้าที่ซึ่งพระเถระและเจ้าหน้าที่พนักงานที่มีหน้าที่จัดการศึกษา ตามประกาศจัดการเล่าเรียนหัวเมือง ร.ศ. 117 เสีย และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ลาออกจากตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง แล้วดำรงตำแหน่งประธานของมหาเถรสมาคมแทน จึงเป็นครั้งแรกที่ทางแผ่นดินมอบอำนาจในการปกครองตนเองให้กับคณะสงฆ์ พระราชบัญญัตินี้มีประเด็นที่น่าสนใจดังนี้

หมวดที่ 3 ว่าด้วยวัดหลวง วัดราษฎร์ มี 5 มาตรา มีรายละเอียดเกี่ยวกับประเภทของวัดว่า พระอารามหลวง คือวัดที่พระมหากษัตริย์ ทรงสร้างหรือโปรดเกล้าฯ ให้เข้ามัญชีในพระอารามหลวง วัดราษฎร์คือ วัดที่ได้พระราชทานวิสุงคามสีมา ระบุถึงขอบเขตที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ ที่กัลปนา ระบุชัดเจนถึงหลักปฏิบัติเกี่ยวกับที่วัดที่ธรณีสงฆ์ ตลอดจนสิทธิในการครอบครองกำหนดขอบเขตที่แน่นอนเช่นนี้เป็นกรกำหนดแนวปฏิบัติไว้ชัดเจนทำให้ง่ายต่อการจัดผลประโยชน์ของวัด โดยรัฐเข้าไปเป็นผู้ควบคุมเรื่องผลประโยชน์ ทำให้สามารถจะนำปัจจัยต่าง ๆ มาบำรุงกิจของสงฆ์ได้มากขึ้น และการที่กฎหมายได้เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับในแง่ของสิทธิของวัดในฐานะ เป็นนิติบุคคลย่อมมีผลต่อความมั่นคงในเรื่องที่พำนักอาศัย และผลประโยชน์ของวัดย่อมเป็นการส่งเสริมต่อการศึกษาทั้งฝ่ายสงฆ์และฆราวาส เป็นการอุทิศให้วัดมีกำลังที่จะจัดการ

สอนวิชาการต่าง ๆ ให้กับกุลบุตรได้ นอกจากนี้ยังมีหลักเกณฑ์ในการสร้างวัดใหม่ เพราะหากไม่มีการควบคุมนั้น การสร้างวัดตามใจสมัครของราษฎรจะเกิดปัญหาในแง่ที่มีวัดร้างเกิดขึ้นมากมาย ซึ่งปรากฏในกรณีเช่นนี้มากในรายงานของผู้อำนวยการศึกษา เพราะการที่วัดต้องรับการอุทธรณ์จากชาวบ้านนั้น เมื่อใด ยามใด ที่เกิดการอึดอัดขัดข้อง แคลง เช่น เกิดเหตุพิภพภัย อุทกภัยนั้น การมีวัดมากเกินไป ชาวบ้านก็ไม่มีความจำเป็นที่จะอุทธรณ์วัดให้เจริญได้ ซึ่งย่อมเป็นอุปสรรคต่อการจัดให้มีสถานศึกษาในวัดนั้น ๆ ด้วย

หมวดที่ 4 ว่าด้วยเจ้าอาวาสมี 10 มาตรา บัญญัติถึงการเลือกและการตั้งเจ้าอาวาสทั้งพระอารามหลวง และวัดราษฎร์ทั้งในกรุงและหัวเมืองโดยเปิดโอกาสให้พระสงฆ์ เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง และราษฎรผู้อุทธรณ์ว่ารุงวัด มีส่วนร่วมในการคัดเลือกและแต่งตั้งเจ้าอาวาส เมื่อเป็นการสนับสนุนว่ารุงอุทธรณ์ให้แก่กิจการของศาสนาและการศึกษาที่กำหนดให้พระสงฆ์มีหน้าที่ให้การศึกษาแก่ชุมชนด้วย จึงจำเป็นที่จะหาตัวอธิบดีสงฆ์ในวัดนั้น ๆ ที่เป็นที่ยอมรับจากทุก ๆ ฝ่าย และให้มีบทกำหนดหน้าที่ด้านการศึกษาของเจ้าอาวาสไว้อย่างชัดเจนในมาตราที่ 13 ข้อ 5 และ 6 ดังนี้

- • • มาตราที่ 13
 ข้อที่ 5 ที่จะ เป็นพระในการสั่งสอนพระศาสนาแก่บรรพชิต และคฤหัสถ์ให้เจริญในสัมมาปฏิบัติสมควรแก่อุปนิสัย
 ข้อที่ 6 ที่จะ เป็นพระใหญ่กุลบุตรซึ่งอาศัยเป็นศิษย์อยู่ในวัดนั้นไ้ชื่อว่าเรียนวิชาความรู้ตามสมควร . . . 54

หมวดที่ 5, 6, 7 ว่าด้วยคณะแขวง คณะเมือง คณะมณฑลคู่แลรับนิคมชอบกันตามลำดับ โดยกำหนดอำนาจหน้าที่ ความรับผิดชอบของเจ้าคณะเหล่านั้น รวมทั้งการเลือกตั้งไว้อย่างชัดเจน และกำหนดให้มีหน้าที่ว่ารุงการศึกษาด้วย เช่นในหมวดที่ 6 มาตรา 31 มีบทบัญญัติเกี่ยวกับภาระหน้าที่ด้านการศึกษาของเจ้าคณะเมืองในมาตรา 31 ว่า "ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการสั่งสอนพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลในเขตเมืองนั้น" 55 และได้กำหนดหน้าที่ด้านการศึกษาของเจ้าคณะมณฑลไว้ในมาตราที่ 37

54 ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 ร.ศ. 121 "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" หน้า 217.

55 เรื่องเดียวกัน, หน้า 221.

ข้อที่ 1 ว่า "ที่จะรับพระบรมราชานุมัติไปจัดการทำนุบำรุงพระศาสนา และบำรุงการศึกษาตามวัดในมณฑลนั้นให้เจริญรุ่งเรือง ตามพระราชประสงค์" 56 และในมาตราที่ 37 ข้อที่ 2 ว่า "ที่จะออกไปตรวจการคณะสงฆ์ และการศึกษาในมณฑลนั้น ๆ บ้างเป็นครั้งเป็นคราว" 57

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ฉบับนี้แม้จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ที่ทำให้การปกครองคณะสงฆ์ในแต่ละมณฑลเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น และแสดงถึงความสนใจของรัฐต่อวัตรปฏิบัติวินัย และกิจการของสงฆ์ยิ่งกว่าที่เคยเป็นมาก่อน แต่เมื่อพิจารณาในรายละเอียดแล้ว จะเห็นว่าขั้นตอนและข้อกำหนดในการบริหารกิจการของคณะสงฆ์นั้นได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับการกำหนดให้คณะสงฆ์ได้ทำหน้าที่ให้การศึกษาแก่ชุมชนอย่างรวดเร็วและจริงจัง โดยกำหนดให้สงฆ์แต่ละระดับมีอำนาจหน้าที่รับผิดชอบด้านการศึกษาต่อ ๆ กันไปเป็นลำดับ ซึ่งก่อนจะมีพระราชบัญญัติฉบับนี้ การปกครองคณะสงฆ์ไม่ได้มีส่วนสัมพันธ์กับหน้าที่ทางการศึกษาเลย การให้ความรู้แก่กุลบุตรจะขึ้นอยู่กับความสมัครใจของพระสงฆ์ นอกจากนี้กระทรวงธรรมการก็ได้อาศัยพระราชบัญญัตินี้เป็นเครื่องมือในการควบคุมส่งเสริมให้พระสงฆ์ได้ทำหน้าที่ด้านการศึกษาด้วยตามที่ไต่ระบุไว้ในหมวดที่ 8 ที่กำหนดให้กระทรวงธรรมการเป็นผู้รักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ 58 เป็นการใช้ประโยชน์จากการจัดรูปองค์กรของสงฆ์ตามแบบใหม่ที่ให้ประโยชน์ต่อการจัดการศึกษาทั้งในกรุง และหัวเมือง

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

56 เรื่องเดียวกัน.

57 เรื่องเดียวกัน.

58 เรื่องเดียวกัน, หน้า 222-223.

การศึกษาในมณฑลอื่น ๆ

จากการประชุมพิเศษเรื่องจัดการศึกษา เมื่อวันที่ 26 กันยายน 2442 ซึ่งได้กำหนดหน้าที่รับผิดชอบการศึกษามูลสามัญในหัวเมืองและกรุงเทพฯ ให้แก่พระสงฆ์อันมีสมเด็จพระพรหมญาณวชิรญาณวโรรสเป็นประธานคณะกรรมการอำนวยการศึกษาฝ่ายสงฆ์ กับหน่วยงานของรัฐฝ่ายปกครองในบ้านเมือง คือ กระทรวงมหาดไทย และมณฑลในกรุงเทพฯ คือ กระทรวงนครบาล ทั้งนี้ให้สมเด็จพระพรหมญาณวชิรญาณวโรรสเป็นผู้รับผิดชอบโดยกว้าง เป้าหมายการศึกษาให้เป็นไปเพื่อให้ "ไพร่บ้านพลเมืองมีความรู้ในจรรยา สร้างความประพฤติให้ดีขึ้น และรู้วิชาต่าง ๆ ให้สูงขึ้น เป็นเครื่องมือสำหรับกระทำกิจกรรมการสร้างความเจริญให้บ้านเมือง" ⁵⁹ สมเด็จพระพรหมญาณวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระพรหมญาณวชิรญาณวโรรส เมื่อทรงรับงานจัดการศึกษาในหัวเมืองมาแล้ว ได้ทรงปรึกษารื้อถอนอย่างใกล้ชิด และได้ร่างแผนการจัดดำเนินการขึ้นตามฉบับหนึ่ง ในร่างดังกล่าวได้ทรงกล่าวถึงรายละเอียดต่าง ๆ ในการปั้นหน้าที่จัดศึกษาสถาน วิชาที่จะสอน แบบเรียน ครูผู้สอน สถานฝึกหัดครู การปลูกความรู้ การสอบความรู้ การปลูกฝังศรัทธาในพระศาสนา (การ) ปกครอง และการบำรุงพรหมกันนี้พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งพระราชาคณะไปเป็นผู้อำนวยการ ผู้อำนวยการมีหน้าที่ในการออกไปตรวจสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นอยู่ในมณฑลที่รับผิดชอบ จัดทำบัญชีวัดพระสงฆ์สามเณร ศิษย์วัดและโรงเรียนซึ่งมีอยู่แก่เกิน นอกจากนี้ยังให้คำแนะนำพระสงฆ์

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 12/2 ลายพระหัตถ์ความเห็นสมเด็จพระพรหมญาณวชิรญาณวโรรส เรื่องจะจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง กราบบังคมทูลลงวันที่ 24 กันยายน ร.ศ. 117 (2442).

ขราวาสให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลที่อาจจะจัดตั้งขึ้นได้ และจัดส่งภิกษุสามเณรให้เข้ามาเรียนที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูต่อไป⁶⁰ สมเด็จพระยา
วชิรญาณวโรรส ทรงแต่งตั้งผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองดังนี้

1. พระศาสนโสภณ แท้ครั้งยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์
เป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ
2. พระธรรมราชาวัตร แท้ครั้งยังเป็นพระเทพกวี เป็นผู้อำนวย
การศึกษาในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ
3. พระเมธาธรรมรส เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนครสวรรค์
4. พระเทพกวี แท้ครั้งยังเป็นพระราชาภิเษก เป็นผู้อำนวยการศึกษาใน
มณฑลพิษณุโลก
5. พระอมราภิรักษ์ิต เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรี
6. พระสุคุณคณาภรณ์ เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลจันทบุรี
7. พระอมรโมลี เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา และมณฑลราชบุรี
8. พระศาสนคิลก เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลชุมพร
9. นายที แท้ครั้งยังเป็นพระมหาดุสิต เป็นผู้อำนวยการศึกษาใน
มณฑลภูเก็ต
10. พระเทพมุนี แท้ครั้งยังเป็นพระราชาภิเษก เป็นผู้อำนวยการศึกษา
ในมณฑลราชสีมา
11. พระศิริธรรมมุนี เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช
12. พระญาณรักชิต เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอิสาน
13. พระอุครคณาภิรักษ์ เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลบูรพา⁶¹

⁶⁰ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/4 สรุปรายงานตรวจจัดคณะ
พระศาสนา และการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 117 กับ 118.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน.

ในการจัดการศึกษาในหัวเมืองนั้น ผู้อำนวยการศึกษาได้มีวิธีการจัดการศึกษาแบบใหม่ คือ การจัดการศึกษาแบบในระบบโรงเรียน ซึ่งสามารถทำได้อย่างกว้างขวาง และมีประสิทธิภาพกว่ารูปแบบการศึกษาแบบเดิม ซึ่งมีข้อจำกัดในตัวของผู้เรียน ผู้สอน อุปกรณ์การเรียนการสอน คุณภาพของตำรา มาตรฐานของหลักสูตร ไม่มีการประเมินผล ราชการมีส่วนร่วมของราษฎรในแนวกว้าง และการควบคุมตรวจสอบจากรัฐอันเป็นเหตุให้รัฐไม่อาจประสานค่านิยม แนวความคิดด้านการศึกษา ส่งเสริมให้สอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ รูปแบบและสาระของการศึกษาที่เกิดขึ้นใหม่นี้จึงมีประโยชน์ เพราะจะช่วยให้การรู้หนังสือได้แพร่หลายไปในหมู่ราษฎรชาวไทย เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษาค้นคว้า เป็นเครื่องมือของราษฎรในการเพิ่มคุณภาพชีวิต ช่วยสร้างความรู้สึกรักความเป็นคนไทยด้วยกันในระหว่างราษฎรที่อยู่ตามหัวเมือง การศึกษาช่วยให้มีความหวังที่จะใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการเลื่อนฐานะทางสังคม ตลอดจนช่วยผลิตข้าราชการสำหรับใช้กับระบบราชการแบบใหม่ และเป็นพื้นฐานของการผลิตแรงงานระดับกลาง และระดับสูง ตลอดจนทำให้ประชากรทุกส่วนในภาคทุกเชื้อชาติภาษาวัฒนธรรมกลายเป็นพลเมืองร่วมกัน

ลักษณะและรูปแบบการจัดการศึกษาที่ดำเนินการโดยผู้อำนวยการศึกษาที่น่าสนใจมีดังนี้

1. ประเภทของโรงเรียน

ในการกำหนดประเภทของโรงเรียนนั้น ผู้อำนวยการศึกษาจะไปตรวจตราไปตามวัดต่าง ๆ และพบปะกับเจ้าอาวาสวัดเพื่อตรวจดูว่าวัดใดมีความเหมาะสมที่จะจัดตั้งเป็นโรงเรียนได้ โดยพิจารณาจากภูมิประเทศที่ตั้งของวัด ความนิยมในการศึกษา และกำลังทางเศรษฐกิจของราษฎร ความรู้ของพระที่จะสอน ความเอาใจใส่ของเจ้าอาวาส จำนวนประชากร และเด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียน กำหนดการจัดตั้งสถานศึกษาเป็น 3 ประเภท คือ

ก. สถานที่ยืมออกหนังสือ คือ สำนักเรียนตามวัดที่มีนักเรียนต่ำกว่า 30 คน พระเป็นผู้ยืมออกหนังสือตามแบบจารีต ไม่ได้จัดตั้งเป็นโรงเรียน

ข. โรงเรียนเชลยศักดิ์ คือ สถานที่บอกรับหนังสือ ที่มีนักเรียนเกิน 30 คน ที่จัดตั้งขึ้นด้วยความร่วมมือของพระสงฆ์และราษฎรในชุมชนนั้น จัดเป็นโรงเรียนเชลยศักดิ์ เป็นโรงเรียนนอกบารุงของรัฐ มีวัดเป็นผู้อุปถัมภ์ค้ำจุนสถานที่เรียนและครูผู้สอน ราษฎรเป็นผู้อุปการะในค้ำจุนปัจจัยต่าง ๆ เช่น ข้าวปลาอาหาร เงินค่าตอบแทนครูผู้สอน อธิการวัด หรือเจ้าอาวาสวัดที่มีโรงเรียนตั้งอยู่ท้องทำรายงานกิจการของโรงเรียนเสนอต่อผู้อำนวยการศึกษา เพื่อผู้อำนวยการศึกษาจะได้ควบคุมดูแล ให้ความช่วยเหลือ ค่าแนะนำในค้ำจุนต่าง ๆ ความช่วยเหลือในค้ำจุนค่าเล่าเรียน ฯลฯ โรงเรียนใดที่มีผลการสอนดีเกินที่วัดได้จากการสอบความรู้ของนักเรียนก็จะได้รับรางวัลหิ้งครูผู้สอนและนักเรียนผู้สอบได้

ค. โรงเรียนบรรพตาศักดิ์ มี 2 ประเภท คือ โรงเรียนแขวงที่จัดขึ้นแขวงละ 1 โรงเรียน และโรงเรียนเมืองที่จัดขึ้นเมืองละโรงเรียน เพื่อเป็นตัวอย่างสำหรับโรงเรียนวัดอื่น ๆ เป็นโรงเรียนที่ได้รับเงินอุดหนุนจากรัฐเป็นประจำ จัดเป็นโรงเรียนหลวง

2. หลักสูตรและการสอน

จากพระบรมราชโองการเรื่องการจัดการเล่าเรียนตามหัวเมืองนั้น กำหนดให้พระสงฆ์หน้าที่ค้ำจุนการศึกษาในระดับมูลศึกษาเท่านั้น หลักสูตรวิชาเรียนจึงเน้นความรู้ ทักษะค้ำจุนการเขียนอ่านหนังสือไทย โดยกำหนดให้ใช้แบบเรียนเร็วที่มีเนื้อหาสาระที่นักเรียนสามารถเรียนรู้ได้เร็ว เพราะใช้ภาษาง่าย ๆ แต่พระครูส่วนใหญ่ไม่คุ้นเคยกับแบบเรียนเร็วนี้ ส่วนใหญ่มักจะใช้หนังสือ ประถม กกา ในการสอน วิชาเลขใช้แบบเรียนเลขฝรั่ง ซึ่งเน้นเฉพาะค้ำจุนการค้าขายที่จำเป็นต้องใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น การบวก ลบ คูณ หาร นอกจากนี้ก็มีวิชาเครื่องมือเลี้ยงชีพและธรรมเนียมปฏิบัติ

จากรายงานการตรวจจัดการคณะกรรมการศาสนาและการศึกษาของผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ นั้น ทำให้ทราบว่าแม้จะได้มีการประกาศใช้แบบเรียนเร็ว 1 - 3 เป็นแบบเรียนหลวง ตั้งแต่ พ.ศ. 2430 แล้วก็ตาม การเปลี่ยนแปลงนี้มีผลกระทบต่อการเรียนการสอนตามมณฑลหัวเมืองน้อยมาก กล่าวคือ ตามหัวเมืองยังคงใช้

แบบเรียนเก่าที่มีอยู่เดิม เช่น ประถมมาลา ประถม ก กา จินตคณิต เล่ม 1 - 2 หนังสือชุดมูลบทบรรพกิจ และพบว่า ประถม ก กา เป็นหนังสือที่นิยมใช้กันมาก⁶² ซึ่งแม้ผู้อำนวยการศึกษาจะได้นำแบบเรียนเร็วไปแนะนำให้พระสงฆ์คามวัดได้ใช้สอน แล้วก็ตาม พระส่วนใหญ่ก็ไม่คุ้นเคยและไม่อาจสอนตามแบบเรียนหลวงนี้ได้ ผู้อำนวยการศึกษาเหตุผลจึงต้องชี้แจงพระครูผู้สอนให้เข้าใจ อย่างไรก็ตามเพื่อให้เป็นการสะดวกแก่พระผู้เป็นครูที่หาได้ยาก ในระยะหลังทางส่วนกลางก็ได้จัดพิมพ์ตำราประถม ก กา แจกจ่ายไปตามมณฑลที่ยังหาครูผู้มีความรู้พอที่จะสอนตามแบบเรียนเร็วไม่ได้

3. กฎ กำหนดให้จัดให้พระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้เป็นครูสอน เว้นไว้แต่กรณีจำเป็นเมื่อไม่สามารถหาพระสงฆ์มาสอนได้ให้ฆราวาสเป็นครูสอน โดยที่มหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นศูนย์กลางในการดำเนินงานทั้งปวง ซึ่งมหามกุฏราชวิทยาลัยและโรงเรียนสาขาจะเป็นสถานที่ฝึกหัดครู โดยรับพระเณรตามหัวเมืองมาเรียนเพิ่มเติม และมีครูประจำของมหามกุฏราชวิทยาลัยไว้สำหรับส่งไปสาธิต และแนะแนวการสอนตามวัดต่าง ๆ เป็นลักษณะการสอนเพิ่มเติมให้มีความรู้สูงขึ้น และมีได้มีการสอนวิชาครู

4. การวัดผล มีการสอบความรู้ตามหัวเมืองปีละ 1 ครั้ง เป็นการสอบความรู้ประจำปี เริ่มครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2442 โดยใช้หลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย กำหนดเป็น 3 ชั้น คือ

ชั้น 3 จัดเป็นชั้นต่ำ วิชาที่สอบมี อ่านหนังสือพุทธชาดประวัตินิพนธ์
เขียนความคำบอก ทำเลขโจทย์ ชั้น ขวก ลม กุณ หาร

ชั้น 2 จัดเป็นชั้นกลาง วิชาที่สอบมี เขียนความคำบอก อ่านพระราชนิพนธ์
พงศาวดาร เรียงความ อธิบายคำสุภาษิต เลข ชั้นบัญญัติไตรยางค์

⁶² กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/3 จัดการเรียนและการศึกษาคามหัวเมือง ร.ศ. 119.

ชั้น 1 จัดเป็นชั้นสูง สอบยอความพระราชพงศาวดารพิสดาร
แก่คำนิคที่ทำขึ้นจากพระราชพงศาวดาร เลข ชั้นเศษส่วน⁶³

เนื่องจากหลักสูตรดังกล่าว เป็นหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย
อาจไม่เหมาะสมกับหัวเมืองในมณฑลต่าง ๆ ทั้งนี้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจึงสนับสนุน
ให้ผู้อำนวยการศึกษาได้ดัดแปลงหลักสูตรให้เหมาะสมกับสภาพของท้องถิ่นด้วย⁶⁴ ต่อมา
การสอบความรู้เพื่อการประเมินผลการศึกษาเป็นเรื่องใหญ่ที่เป็นภาระหนักเกินไปสำหรับ
ผู้อำนวยการศึกษาที่ต้องปฏิบัติหน้าที่ทั้งด้านการศึกษาและการศาสนา เพราะมีคนสอบ
เป็นจำนวนมาก อีกประการหนึ่งก็คือผู้อำนวยการศึกษาเองก็ไม่ได้เป็นผู้เชี่ยวชาญ
ด้านการศึกษาโดยเฉพาะ พระบรมราชานุวัตรเจ้าคณะและผู้อำนวยการศึกษามณฑล
กรุงเก่าจึงได้มีหนังสือถึงกระทรวงธรรมการขอให้กรมศึกษาธิการ ได้จัดส่งข้าหลวงออกไป
สอบไล่ตามมณฑลหัวเมืองด้วย⁶⁵ นี่เป็นเริ่มต้นของการเข้าไปมีบทบาทในการจัดการศึกษา
ตามหัวเมืองของกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ โดยเริ่มจากการเป็นผู้จัดการสอบไล่
และควบคุมมาตรฐานการศึกษาของนักเรียนตามมณฑลหัวเมืองก่อน

5. การจัดงบประมาณ สาเหตุที่สำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงมณฑปอำนาจในการจัดการศึกษาระดับมูลสามัญเบื้องต้นให้คณะสงฆ์จักก็เพื่อ
ประหยังบประมาณแผ่นดินที่จะต้องใช้จ่ายให้น้อยลง เพื่อแก้ปัญหาในการที่ไ้รับงบประมาณ

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶³ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า 55- 56.

⁶⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์
เกี่ยวกับการศึกษา (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514),
หน้า 295 - 296.

⁶⁵ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/20 รายงานการศึกษาามณฑล
กรุงเก่า ร.ศ. 122.

สำหรับการศึกษาน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งงบประมาณสำหรับการจัดการศึกษาในหัวเมือง เพื่อเป็นการตอบสนองนโยบายดังกล่าวกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจึงได้จัดทุนที่ใช้ในการจัดการศึกษาหัวเมืองออกเป็น 5 ประเภทดังนี้

ก. ค่าเดินทาง และค่าใช้จ่ายสำหรับผู้ช่วยการศึกษา โดยเหตุที่ผู้ช่วยการศึกษาเหล่านี้ไม่มีเงินเดือน จึงได้จัดทั้งหมดเงินค่าใช้จ่ายสำหรับการตรวจจัดการศึกษา เพื่อใช้เป็นค่าเบี้ยเลี้ยง ค่าจ้างเสมียน ค่าใช้จ่ายในการดำเนินการ ฯลฯ กำหนดให้แก่ผู้ช่วยการศึกษาคนละ 1,200 บาทต่อปี⁶⁶

ข. ค่าบำรุงโรงเรียน การจัดเงินอุดหนุนโรงเรียน จะไม่กำหนดว่าจะต้องใช้เงินเป็นค่าจ้าง เงินเดือน ค่าก่อสร้าง ค่าอุปกรณ์ แต่อย่างไร ให้เป็นหน้าที่ของผู้ช่วยการศึกษามณฑลต่าง ๆ จัดการกันเองตามความเหมาะสม เงินเหล่านี้ถือเป็นเงินที่รัฐสมทบให้เพื่อเป็นการส่งเสริมการศึกษาเท่านั้น โดยที่รัฐจะไม่รับผิดชอบในปัญหาค่าค่าใช้จ่ายที่ไม่พอแต่อย่างใด ให้ราษฎรและวัดในแต่ละท้องถิ่นหาทางบำรุงส่งเสริมการศึกษาในท้องถิ่นของตนเอง โดยกำหนดเงินอุดหนุนตามประเภทของโรงเรียนดังต่อไปนี้

โรงเรียนประจำเมืองที่มีนักเรียนตั้งแต่	100 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	960 บาท
โรงเรียนประจำเมืองที่มีนักเรียนตั้งแต่	75 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	780 บาท
โรงเรียนประจำเมืองที่มีนักเรียนตั้งแต่	50 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	600 บาท
โรงเรียนประจำเมืองที่มีนักเรียนตั้งแต่	25 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	480 บาท
โรงเรียนประจำแขวงที่มีนักเรียนตั้งแต่	100 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	720 บาท
โรงเรียนประจำแขวงที่มีนักเรียนตั้งแต่	75 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	600 บาท
โรงเรียนประจำแขวงที่มีนักเรียนตั้งแต่	50 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	420 บาท
โรงเรียนประจำแขวงที่มีนักเรียนตั้งแต่	25 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	300 บาท
โรงเรียนเขลยศักดิ์ที่มีนักเรียนตั้งแต่	100 คนขึ้นไป	ได้ค่าบำรุงปีละ	480 บาท

⁶⁶สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์ เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 346 - 351.

โรงเรียนเซนต์สก็๊ธที่มีนักเรียน ตั้งแต่ 75 คนขึ้นไป ได้ค่าบำรุงปีละ 360 บาท
 โรงเรียนเซนต์สก็๊ธที่มีนักเรียน ตั้งแต่ 50 คนขึ้นไป ได้ค่าบำรุงปีละ 240 บาท
 โรงเรียนเซนต์สก็๊ธที่มีนักเรียนน้อยกว่า 50 คนจะไม่ได้รับเงินอุดหนุนประเภทนี้⁶⁷

นอกจากเงินส่วนนี้แล้วรัฐจะให้ความช่วยเหลือในด้านการพิมพ์หนังสือ
 จำหน่ายในราคาถูก แนะนำและตรวจสอบการเรียนการสอน การจ่ายเงินรางวัล
 ให้แก่ครูที่สอนได้ดี นักเรียนที่ไปเรียนประจำสม่ำเสมอ และนักเรียนที่มีผลการเรียนดี

ค. ค่าเลี้ยงดูนักเรียนที่ผู้อำนวยการศึกษานำเข้ามาศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ
 เพื่อส่งออกไปเป็นครูตามโรงเรียนหัวเมือง

ง. ค่าใช้จ่ายในการจัดการสอบ กำหนดให้เมืองละ 100 บาท

จ. ค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ด

โดยเหตุที่ผู้อำนวยการศึกษาและข้าหลวงเทศาภิบาลผู้เป็นเจ้าของ
 ท้องถิ่นที่ได้รับมอบหมายให้มีหน้าที่บำรุงส่งเสริมการศึกษาให้เจริญแพร่หลาย จึงต้อง
 พยายามหาทางทำนุบำรุงโรงเรียนโดยวิธีต่าง ๆ เช่น การทำบุญตักบาตรเทโว การทำบุญ
 ในวันเปิดโรงเรียน การออกไปปลิวประกาศเรียโรเพื่อบำรุงการศึกษา ที่สามารถ
 กระทำเช่นนี้ได้ก็เพราะว่า ลักษณะความคิดหรือแนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาของ
 ราชภูมุนั้นยังมองเห็นการศึกษาเป็นลักษณะของการสร้างกุศลและการให้ทาน ครูผู้สอนเอง
 ก็มีความรู้สึกว่าเป็นการให้ความรู้เป็นวิद्याทาน

ผลของการจัดการศึกษาในมณฑลหัวเมือง

ในปี พ.ศ. 2441 อันเป็นปีแรกแห่งการจัดการศึกษาหัวเมืองอย่างเป็นทางการ
 โดยคณะสงฆ์ จากรายงานตรวจจัดการคณะกรรมการศาสนาและการศึกษาของผู้อำนวยการศึกษา
 มณฑลต่าง ๆ พอประมวลได้ว่าในขณะนั้นราษฎรส่วนใหญ่ยังใช้หนังสือประดม ก กา
 หรือที่เรียกกันว่าหนังสือวัดในการหัดอ่านและเขียน วิชาเลขมีสอนกันน้อยมากเพราะหาครู

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 262-263.

ที่มีความรู้ในวิชานี้ไต่ยากมาก ยกเว้นแต่ครูที่ได้เรียนไปจากกรุงเทพฯ วิชาเครื่อง
 เลี้ยงชีพนั้นปกติก็มีการเล่าเรียนตามตระกูลอยู่แล้ว เช่น การไถนา ทำไร่ สำหรับการ
 จัดทำรายงานและบัญชีพระสงฆ์นั้นไต่ทำมานานแล้ว แต่ทำเฉพาะบัญชีวัดและพระสงฆ์
 เท่านั้น ไม่ครอบคลุมถึงจำนวนสามเณร ศิษย์วัด ซึ่งในบัญชีใหม่ไต่กำหนดให้ทำครอบคลุม
 ถึงจำนวนวัด พระ เณร และศิษย์วัดด้วย เพื่อจะได้เป็นข้อมูลในการจัดการศึกษา
 แต่ใน พ.ศ. 2441 นั้นยังไม่สามารถสำรวจไต่ทั่วถึง จึงไต่จำนวนวัดในขณะนั้นเพียง
 2423 วัด พระสงฆ์ 15,194 รูป สามเณร 1,177 รูป ศิษย์วัด 15,803 คน
 ในปี พ.ศ. 2442 สำรวจไต่ 6,830 วัด พระ 59,087 รูป สามเณร 18,697 รูป
 ศิษย์วัด 43,337 คน สำหรับจำนวนโรงเรียนก่อน พ.ศ. 2441 มีอยู่เพียง 18 โรงเรียน
 มีนักเรียน 790 คน ครู 29 คน เป็นโรงเรียนที่จัดตั้งโดยข้าหลวง ผู้ว่าราชการ
 เมืองบ้าง พระสงฆ์จัดขึ้นบ้าง และเป็นโรงเรียนสาขาของมหาวิทยาลัยบึง
 เมื่อผู้อำนวยการศึกษาออกไปตรวจตรา และแนะนำพระสงฆ์และฆราวาสให้จัดตั้ง
 โรงเรียนขึ้นในปี พ.ศ. 2441 ไต่มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นอีก 196 แห่ง มีนักเรียน
 5,682 คน อาจารย์ 232 คน รวมเป็นโรงเรียน 214 โรง นักเรียน 6,472 คน
 อาจารย์ 261 คน นับเป็นการเพิ่มจำนวนโรงเรียน อาจารย์ และนักเรียนไต่อย่าง
 มากมายในช่วงเวลาเพียง 1 ปีเท่านั้น และใน พ.ศ. 2442 โรงเรียนที่ไต่จัดตั้งไต่
 ไต่ล้มเลิกการสอนไป 11 โรง ภัยเหตุที่ขาดครู ขาดทุนทรัพย์ที่จะดำเนินการ
 และบางท้องที่ที่เกิดโรคระบาดโรงเรียนก็พลอยล้มไปด้วย แต่ก็ไต่มีการจัดตั้งโรงเรียน
 ขึ้นใหม่ 35 โรง ใน พ.ศ. 2442 จึงมีจำนวนโรงเรียนถึง 338 โรง นักเรียน
 11,630 คน อาจารย์ 480 คน⁶⁸ ถ้าจะพิจารณาในแง่ของปริมาณแล้วนับไต่ว่า
 การจัดการศึกษาโดยคณะสงฆ์ไต่รับความสำเร็จอย่าง ไต่ยังมีปัญหาด้าน
 คุณภาพของการศึกษา และการบำรุงรักษาโรงเรียนให้สามารถดำเนินการไต่ต่อไป
 เพราะในการจัดตั้งโรงเรียนนั้นผู้อำนวยการศึกษาสามารถกระทำไต่ได้โดยใช้เวลาเพียง
 สั้น ๆ กล่าวคือ เมื่อผู้อำนวยการศึกษาไต่ไปตรวจการศาสนาและการศึกษาในไต่ไต่แล้ว

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96-97.

เห็นว่า ท้องที่นั้นมีความเหมาะสมทั้งสถานที่ตั้งและครูผู้จะสอน ราษฎรมีกำลังฐานะทางเศรษฐกิจพอที่จะอุทิศทุนบำรุงการศึกษาถึแนะนำเจ้าอาวาสให้ชักชวนศิษย์วัดมาเรียนเป็นกลุ่มโดยใช้ตำราหลวง มีการประเมินผลการศึกษาโดยการสอบและการตรวจตราโรงเรียนโดยผู้อำนวยการศึกษา หรือผู้ที่ได้รับมอบหมายเป็นครั้งคราว เป็นรูปแบบใหม่ในการจัดการศึกษาที่มีการควบคุมมาตรฐานการศึกษาโดยกำหนดให้ใช้แบบเรียนหลวงและการสอนเป็นการสอดแทรกความรู้และโลกทัศน์สมัยใหม่โดยผ่านแบบเรียนหลวง แต่ใช้สถานศึกษาที่สืบทอดแต่โบราณคือ วัด โรงเรียนที่ไ้จัดตั้งใหม่เหล่านี้ไม่สามารถจะดำเนินการไปได้โดยตลอด และไม่อาจขยายหรือเพิ่มจำนวนในอัตราที่เหมาะสมในสมัยต่อมา อัตราการเพิ่มของโรงเรียนจะมีมากเพียงช่วงระยะ 5 ปีแรกของการอำนวยการศึกษาโดยคณะสงฆ์ แต่หลังจากนั้นจนถึง พ.ศ.2451 จำนวนโรงเรียนแทบจะไม่เพิ่มหรือลดลงเลย โรงเรียนจะมีอัตราการเพิ่มมากขึ้นและมีการขยายตัวทางการศึกษาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อมีการจัดตั้งคณะกรรมการศึกษาประจำตำบลที่ประกอบด้วยกำนันเจ้าอาวาส และแพทย์ประจำตำบลขึ้นเพื่อรับผิดชอบการจัดการศึกษาของท้องถิ่นของตนใน พ.ศ.2452 (ดูตารางประกอบ) ทั้งนี้เนื่องมาจากปัญหาต่าง ๆ มากมายในการจัดตั้งและดำเนินการ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนโรงเรียนและนักเรียน ระหว่าง พ.ศ.2441 - 2453
ในมณฑลต่าง ๆ ยกเว้นมณฑลกรุงเทพฯ

พ.ศ.	จำนวนโรงเรียน	จำนวนนักเรียน
2440	18	796
2441	214	5,682
2442	338	11,630
2443	403	17,214
2444	429	21,666
2445	376	22,117
2446	381	24,717
2447	410	27,782
2448	411	28,056
2449	418	28,657
2450	431	30,138
2451	444	29,962
2452	1,478	44,073
2453	3,115	83,966

ที่มา : คัดแปลงจาก กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12 เล่ม 1 - 6
รายงานการจักรวรรณะการ การศาสนา และการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ และ David K.
Wyatt, The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of
King Chulalongkorn, (New Haven : Yale University Press, 1969), page 388.

จากตารางแสดงให้เห็นว่าการขยายการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองท้องหยุก
ชะงักไปเป็นช่วง ๆ จำนวนโรงเรียนใน พ.ศ.2441 ซึ่งเป็นปีแรกของการประกาศให้
มีการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองมีโรงเรียน 214 โรง เพิ่มขึ้นเป็น 403, 429 โรง
ใน พ.ศ.2443, 2444 หลังจากนั้นการลดหรือเพิ่มขึ้นของโรงเรียนก็ไม่แน่นอน
โดยเฉพาะในปี 2445, 2446 โรงเรียนในหัวเมืองลดลงอย่างมากมีเพียง 376, 381
โรงตามลำดับ ในช่วงต่อมาถึงแม้ว่าจำนวนโรงเรียนจะมีได้ลดลง แต่ก็มิได้เพิ่มขึ้น
อย่างเห็นได้ชัดเจน และเป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว สาเหตุที่สำคัญที่ทำให้การขยายการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองท้องหยุกชะงัก
ไปในบางช่วงก็คือ จากการที่รัฐมนตรีมอบหมายให้วัดเป็นผู้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเอง จากเงิน
ของราษฎรร่วมกับบริจาคอุทิศกุศลให้ผ่านวัด สภากวัดในชุมชนเกษตรกรรมในสังคมไทย
ในขณะนั้นคงอยู่ได้ด้วยการอุปถัมภ์ของชาวบ้าน ซึ่งยังชีพด้วยการเกษตร ซึ่งมีรายได้เป็น
ผลผลิตที่ไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศ และธรรมชาติเป็นตัวกำหนด ปีใดผลผลิต
การเกษตรได้ผลดี ชาวบ้านก็มีรายได้เหลือจากการใช้จ่ายกินนํ้ามาว่ารุงวัด และในปีใด
ทำการเกษตรไม่ได้ผล ศาสนิกจในรอบมีนั้นรวมทั้งฐานะของวัดก็ทรุดโทรม จากรายงาน
ตรวจการของเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ จึงมักปรากฏอยู่เสมอว่า ในปีใดที่ราษฎรทำนาได้ผล
ปีนั้นก็กิจการของวัดและโรงเรียนคือ เก็บเข้าเรียนมีจำนวนสม่ำเสมอ หากปีใดราษฎร
อึดคักซัดสนหนานปัจจัย กิจการวัดก็ทรุดโทรม มีพระย้ายออกมาจึงทำให้โรงเรียนขาด
แคลนครู ชาวบ้านเองก็ไม่มีกำลังอุปถัมภ์การศึกษาของวัด กิจการโรงเรียนก็ทำทรมลง
ถึงกับยุบโรงเรียนก็มี⁶⁹

เมื่อการขยายการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองเป็นไปในลักษณะดังกล่าว ซึ่งไม่
เป็นที่พอพระราชหฤทัย กังนั้น ในปี พ.ศ.2451 จึงได้มีการทำเรื่องการจัดการศึกษา
เพื่อทวยราษฎรในหัวเมืองเข้าประชุมพิจารณาในการประชุมเทศาภิบาล ผลของการ
ประชุมก็ตกลงให้กระทรวงธรรมการมอบหมายให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบ

⁶⁹ สรุปจาก กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/21,22,23 และ 25
รายงานการคณะและการศึกษาของผู้อำนวยการศึกษา กรมหลวงสมเด็จพะมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.

ในการจัดการศึกษาตามเขตต่าง ๆ ทั้งนี้เพราะที่ประชุมมีความเห็นว่า กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ปกครองท้องที่ มีเจ้าพนักงานประจำหน้าที่อยู่ทั่วทุกมณฑลแล้วคงจะจัดการศึกษาให้แพร่หลายทั่วทุกมณฑลได้ ท่อมหากระทรวงมหาดไทยก็ได้แต่งตั้งให้กำนัน แพทย์ประจำตำบลและเจ้าอริการวัดที่สำคัญในตำบล เป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาเบื้องต้น จากการดำเนินการของกระทรวงมหาดไทยจึงทำให้การขยายการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองเพิ่มขึ้นอย่างมากมายใน พ.ศ. 2452 - 2453

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าการขยายการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมือง ในบางช่วงเวลาจะเพิ่มขึ้นและตกลงอย่างไม่น่าแน่นอน เพราะท้องขึ้นอยู่กับปัจจัยทั้งที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าในการจัดการศึกษาในหัวเมืองก็คือ จำนวนนักเรียนที่เพิ่มมากขึ้นในทุก ๆ ปี อันแสดงให้เห็นถึงความนิยมและการมองเห็นคุณค่าของการศึกษาของราษฎรในหัวเมือง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การศึกษาในมณฑลอีสาน

สภาพการศึกษาในมณฑลอีสานก่อนจะมีประกาศให้จัดการศึกษาในหัวเมือง

การศึกษาในมณฑลอีสานก่อนจะมีการจัดการศึกษาแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นลักษณะการถ่ายทอดความรู้ที่เกี่ยวกับความจำเป็นในการดำเนินชีวิตจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง สถาบันที่ทำหน้าที่ดังกล่าวคือครอบครัว และวัด สถาบันครอบครัวมีหน้าที่ให้ความรู้ในด้านแนวทางในการดำเนินชีวิตขนบธรรมเนียม และประเพณีอันดีงามในสังคม โดยเฉพาะในมณฑลอีสานในสมัยนั้นยังไม่มีกฎหมายข้อบังคับที่บัญญัติไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ดังนั้น เครื่องมือที่ใช้ในการควบคุมสังคมให้เกิดความสงบสุข จึงได้แก่จารีตประเพณีที่มีมาแต่โบราณ¹ เพราะฉะนั้นจึงเป็นหน้าที่ของพ่อแม่ ปู่ ย่า ตา ยาย และญาติผู้ใหญ่ในครอบครัวที่จะสั่งสอนบุตรหลานให้รู้ว่าจะปฏิบัติตนอย่างไร ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะปรากฏอยู่ในสีก 12 คอง 14² การสั่งสอนนี้ไม่ได้หมายถึงเฉพาะการบอกกล่าวด้วยวาจาเท่านั้น แต่หมายรวมถึงความประพฤติปฏิบัติที่พ่อแม่ ผู้ใหญ่ในสังคมแสดงออกด้วย เช่น การปฏิบัติต่อผู้อาวุโส การให้ความเคารพพนมทอพระสงฆ์ วิธีการประกอบอาหาร หรือแม้แต่การแต่งกาย เป็นต้น สถาบันที่มีความสำคัญอีกสถาบันหนึ่งก็คือ วัด วัดให้การศึกษทั้งในรูปแบบและนอกรูปแบบ³ การศึกษาในรูปแบบคือ การบวชพระ หรือบวชเป็นสามเณรแล้วเรียนหลักธรรมในพุทธศาสนา เช่น สุตมนต์น้อย ปาฏิโมกข์ นอกจากนี้ยังเรียนคัมภีร์ พระสูตร พระวินัย และปรมัตถ์อื่น ๆ โดยใช้วิธีท่องจำ⁴ และผู้เรียนก็จะได้รับความรู้ด้านภาษาบาลี และสันสกฤตอีกด้วย สำหรับการศึกษานอกรูปแบบที่วัดได้ให้แก่

¹ จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, ของอีสาน พิมพ์ครั้งที่ 4 (พระนคร : โรงพิมพ์ศาสนา, 2520), หน้า 148.

² ฎีกาคนวก ก.

³ หมายถึงลักษณะการจัดการศึกษาตามแบบของวัด.

⁴ บุญเรือง จรรยาศรี, มรดกอีสาน (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, 2509), หน้า 441.

ประชาชนทั่วไปก็คือ การเทศน์สอนให้ประชาชนปฏิบัติดีปฏิบัติชอบตามคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การเทศน์นั้นจะเทศน์จากวรรณกรรมอีสาน ซึ่งมีเค้าโครงมาจากนิทานชาดก เช่น ล่ามหาชาติ ท้าวสีหนุ นกกระจอก⁵ เป็นต้น ดังนั้น การเทศน์ดังกล่าวจึงเป็นการสอนจริยธรรม และสอนระเบียบจารีต ประเพณี อันควรปฏิบัติ

ในระยะต่อมาสถาบันวัดได้มีบทบาทที่เด่นชัดในการให้การศึกษาในลักษณะที่เป็นอักษรวิธีคือ สอนให้อ่านออก เขียนได้ แต่การศึกษาดังกล่าวก็ยังจำกัดอยู่เฉพาะผู้ที่จะมีบวชหรือต้องการที่จะศึกษาพระพุทธศาสนาในระดับที่สูงขึ้นไป และการเรียนรู้นั้นจะเป็นการเรียนรู้อาขานลาว เขมร และภาษามคธเป็นส่วนมาก การเรียนรู้นั้นภาษาไทยแทบจะเรียกว่าไม่มีเลย ดังรายงานการจัดการศึกษาของพระญาณรักขิต ว่า

⁵นิทานชาดกเรื่องนกกระจอก เป็นชาดกปางหนึ่งของพระโพธิสัตว์ มีใจความว่า ในอดีตชาติ มีนกกระจอกตัวเมียมาสร้างรังอยู่ในหมวดเคราพระฤๅษี ต่อมานางนกได้ลูกน้อยอยู่มาวันหนึ่ง นกตัวผู้ได้ไปหาอาหารและลงไปจิกแค้นคอกบัวในเวลาใกล้ค่ำคอกบัวจึงหุบเอาไว้ ฝ่ายนางนกเมื่อไม่เห็นสามีมาคิดว่าไปมีชู้ ครั้นรุ่งเช้านกตัวผู้กลับมาก นางนกตัวเมื่อก็ต่อว่า นกตัวผู้จึงชี้แจงความจริงพร้อมกับสาบานว่าถ้าคนโกหกขอให้มาปนมัทเท่าพระฤๅษี พระฤๅษีเมื่อได้ฟังก็ถามว่าทำไมมาปนมัทเท่าพระฤๅษี นกตอบว่าเพราะไม่มีบุตร พระฤๅษีจึงลาพรตไป นกกระจอกจึงพากันไปทำรังใหม่ในป่า วันหนึ่งเกิดไฟไหม้ลามมาถึงรัง นกทั้งสองจะบินหนีก็ห่วงลูก ครั้นจะคาบลูกไปลูกก็โตแล้วคาบไม่ไหว จึงตกลงกันว่าจะตายด้วยกันในรัง นางนกจึงอธิษฐานว่าชาติหน้าขอเกิดเป็นธิดาภคินีและหากนกตัวผู้บินหนีก่อนชาติหน้าจะไม่ยอมผูกพันผู้ชาย เมื่อไฟลามมาถึงนกตัวผู้ได้บินหนี แต่ก็หนีไม่พ้นถูกไฟครอกตายทั้งหมด

ปัจจุบันชาติ นกตัวผู้ก็ได้เกิดเป็นโอรสของภคินีนามว่าท้าวรวกิตติ นางนกก็ได้เกิดเป็นธิดาภคินีนามว่า นางจันทะจร และนางไม่ยอมผูกพันผู้ชาย ดังนั้นบิดาของนางจึงประกาศว่า ชายใดสามารถทำให้นางผูกใจจะยกนางให้ ท้าวรวกิตติจึงเกิดห่างไปยังเมืองของนาง เมื่อไปถึงก็ทำการถอดดวงจิตของตนใส่หมอนอิง หมอนอิงจึงเจรจาทักทอย นางจันทะจรพอใจคำชักชวนจึงหัวเราะ ในตอนท้ายท้าวรวกิตติได้เล่านิทานเรื่องนกกระจอกและแกล้งเล่าให้ผิดไปจากความจริงว่านางนกบินหนีไปจากรังก่อน นางจันทะจรโกรธมาก จึงโต้แย้งว่าไม่จริง ท้าวรวกิตติจึงทำให้นางผูกใจและได้อภิเษกกับนางในเวลาต่อมา

. . . การเล่าเรียนตามพื้นเดิมของมณฑลนี้ มีแต่หนังสือลาว เขมร หนังสือไทยจะหามีอ่านออกเขียนได้ ก็มีแต่บุตรหลานขุนนางราชการเมือง กรมการ หรือภิกษุสามเณรที่วัดเท่านั้น ครั้นมาถึงสมัยในระหว่าง ปีนี้เขามา มีชาลวงในกรุงออกไปรักษาราชการบ้านเมืองมากขึ้น คอยมีคนนิยมหนังสือไทยมากขึ้น . . .⁶

ต่อมาการเรียนหนังสือไทยก็ได้ขยายตัวมากยิ่งขึ้น เพราะมีพระภิกษุที่ได้ เดินทางมาศึกษาที่กรุงเทพฯ และไ้กลับไปจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยตามวัดต่างๆ ในท้องถิ่นตนเอง

ประชาชนในมณฑลอีสานเป็นผู้ที่มีความสนใจในการศึกษาหาความรู้ เป็นอย่างมาก คือนอกจากจะได้รับความรู้จากการถ่ายทอดวิชาชีพ แบบอย่างการดำเนินชีวิตจากครอบครัว การเรียนรู้อักษรวิธีจกวัดแล้ว ก็ยังมีความสนใจในการที่เรียนรู้อักษรวิธีตามบ้านผู้มีความรู้ ซึ่งได้เปิดสอนมีลักษณะคล้าย ๆ โรงเรียนเอกชนในปัจจุบัน โรงเรียนดังกล่าวชื่อโรงเรียน ยายหนู เพราะมียายหนูเป็นครูสอน โรงเรียนนี้เปิดรับนักเรียนทั้งเด็กหญิงและเด็กชาย มีนักเรียนประมาณ 30-40 คนเสมอ ดังรายงานของพระญาณวิจิตร ว่า

. . . การเล่าเรียนซึ่งเปนไปอยู่ทุกวันนี้ ที่เมืองอุบลราชธานี นับเปน ที่หนึ่ง เพราะมีผู้นิยมในการเล่าเรียนมีมาก การเรียนหนังสือไทยตามวัด ก็มักมีอยู่ไม่ว่าที่ ความบ้านก็มักมีผู้สอนอยู่เสมอ ทั้งโรงเรียนยายหนู แยกตั้งสอน เด็กหญิงชายชวาวานมานานกว่า 20 ปีแล้ว มีนักเรียน 30 หรือ 40 เสมอ . . .⁷

โรงเรียนยายหนูถือได้ว่าเป็นโรงเรียนเอกชนแห่งแรกในมณฑลอีสาน และเป็น สถาบันแรกที่มีหน้าที่ให้การศึกษาโดยตรงแก่กุลบุตร กุลธิดาในบริเวณมณฑลอีสาน โรงเรียน แห่งนี้มีนักเรียน 30-40 คน ซึ่งเป็นจำนวนมิใช่น้อยในสมัยนั้น แสดงให้เห็นถึงความนิยม ในการศึกษาของคนในท้องถิ่นนั้นเป็นอย่างดี ในขณะมณฑลอื่น ๆ รวมทั้งมณฑลกรุงเทพฯ ด้วย

⁶ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12/59 จัดการ คณะสงฆ์มณฑลอีสาน (20 ท.ค.12 -28 ร.ศ. 129)

⁷ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12 จัดการ ศาสนาและการศึกษา ร.ศ.110-118.

ยังไม่นิยมส่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือ

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ผู้บัญชาการกรมธรรมการมีนโยบายที่จะขยายการศึกษาออกไปให้กว้างขวางโดยเฉพาะในหัวเมืองใหญ่ ๆ พระองค์จึงได้ทำโครงการขยายการศึกษาขึ้นทุกเหล่าๆ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแจกจ่ายไปยังเจ้าเมือง กรมการเมืองต่าง ๆ รวมทั้งมณฑลอีสานด้วย แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายที่โครงการดังกล่าวไม่ได้มีการถือปฏิบัติในเวลานั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพไปต้อนรับแขกเมืองคนสำคัญ คือ แกรนด์ ดุก ซาเวริช แห่งรัสเซีย และได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นราชทูตพิเศษไปรัสเซียและยุโรป เพื่อเป็นการเยี่ยมทออบและเจริญทางพระราชไมตรีอีก เมื่อสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเสด็จกลับประเทศไทย ก็โปรดเกล้าฯ ให้คำรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงเป็นอันว่าโครงการขยายการศึกษาออกไปยังหัวเมืองต้องล้มไป

แม้ว่าโครงการขยายการศึกษาออกสู่หัวเมืองจะมีได้เข้ามาถือปฏิบัติในมณฑลอื่น ๆ ก็ตาม แต่ในบริเวณมณฑลอีสานก็นับว่าได้มีการสนองตอบและชานรับนโยบายดังกล่าวด้วยดีทีเดียว เพราะปรากฏว่า ในขณะที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ส่งโครงการดังกล่าวไปยังเจ้าเมืองกรมการเมืองต่าง ๆ นั้น พระองค์ได้ส่งหนังสือชี้แจงไปยังข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี พร้อมกับส่งหนังสือแบบเรียนต่าง ๆ ไปให้ด้วย⁸ ดังนั้นเมื่อได้รับหนังสือชี้แจงโครงการขยายการศึกษาออกไปสู่หัวเมืองและแบบเรียนให้ทางเมืองอุบลราชธานี จัดตั้งโรงเรียน พระภักดีมงคล (สิน ไกรฤกษ์) ก็ได้จัดเอาที่ของเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ ที่ว่างเปล่าอยู่จัดการซ่อมแซมให้อยู่ในสภาพที่ใช้ได้สิ่งหนึ่ง แล้วใช้เป็นโรงเรียน และได้ประกอบพิธีเปิดโรงเรียนวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2434 ชานานามโรงเรียนว่า อุบลवासิกสถาน⁹

⁸ กจช., เอกสารกระทรวงมหาดไทย ม.2.12 ก/8 โบบอกเมืองอุบลราชธานี สำเนาที่ 2/110 ลงวันที่ 17 เมษายน ร.ศ. 110.

⁹ เรื่องเดียวกัน.

การดำเนินการของโรงเรียนอุบลวาลิกสถาน ที่นับว่าเป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรก
ที่ตั้งขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี เป็นดังนี้

. . . มีนักเรียนทั้งหมด 83 คน จำหน่ายผู้เอนักเรียนพระตำหนัก
สวนกุหลาบเป็นครูที่ 1 หมื่นองอาษาเป็นครูที่ 2 ขุนเทพและนายคล้าย
เป็นครูที่ 3 ม.ร.ว. โนนิน เป็นผู้ตรวจการ ท้าวเมืองกรมการเมือง
เป็นสารวัตร นายคำเป็นภารโรงและโคจายเงินราชการเมืองอุบล
ราชธานี เป็นเงินเดือน ๆ ละ 16 ตำลึง 3 บาท แยกเป็น ม.ร.ว.
โนนนิน เดือนละ 3 ตำลึง หมื่นองอาษา เดือนละ 6 ตำลึง ขุนเทพ
และนายคล้าย 3 ตำลึง ท้าวเมืองสารวัตร 4 บาท . . . ¹⁰

การศึกษาในมณฑลอีสานก่อนที่จะมีการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองนั้น มีจุดเริ่มต้น
ที่เมืองอุบลราชธานีเป็นแห่งแรก แล้วค่อยขยายไปสู่เมืองอื่น ๆ ในภายหลัง ประกอบกับ
การดำเนินการปฏิรูปการปกครองมณฑลลาวท้าว (มณฑลอีสาน) ในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ ได้ประสพปัญหาและอุปสรรคที่สำคัญ
ในการดำเนินการปฏิรูปการปกครอง คือ การขาดแคลนบุคคลที่มีคุณภาพหรือผู้มีการศึกษา
เป็นอย่างมาก ทั้งที่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 115 ว่า

. . . การที่จะทรงพระดำริห์ เริ่มจัดการเปลี่ยนแปลงในกรมต่าง ๆ นั้น
ก็เป็นการสมควรกับเวลาอันโหดของอยู่แล้ว ส่วนทางที่ทรงพระกรุณาให้
ข้าพระพุทธเจ้าลงพระเดชพระคุณอยู่นั้น อะไร ๆ ก็พอจะกักพันดูได
ฉลองพระเดชพระคุณไปตามสักข ๆ ไค มาอีกอู่อยู่แต่คนที่จะใช้ให้
ลงความคิดก็ไค อยา สูงไปคำไป ถูาถ่าหือให้คำกว่าคนสัคนอยก็จะเบา
ไปคูโนนไม่เสียนี้ไคแลการจะเคินไคก็กว่านี้ . . . ¹¹

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹¹ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 57/5 กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์กราบบังคม
ทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาที่ 2/387 ลงวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 115.

ด้วยสภาพดังกล่าว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงได้ทรงตระหนักถึงคุณค่า ความสำคัญของการให้การศึกษา และทรงสนับสนุนส่งเสริมให้ประชาชน ในเขตมณฑลอีสาน เอาใจใส่ในการศึกษาหาความรู้ โดยการวางเงื่อนไขไว้ว่า หากเป็นผู้ที่มีวิชาความรู้ ความสามารถในการชีวิตหนังสือ หรือในค่านอื่น ๆ ก็จะได้รับใบยกยศ¹² ไม่ต้องเสียส่วย เป็นจำนวนเงิน 3.50 บาท เหมือนบุคคลทั่วไปเป็นต้น¹³ ซึ่งนับได้ว่าแนวทางส่งเสริม ให้ประชาชนพลเมืองเอาใจใส่ศึกษาหาความรู้ได้เป็นอย่างดี

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานได้ดำเนินการอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2440 โดยท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ศิริจันท โท จันทร) เมื่อครั้งยังเป็นพระครู วิจิตรธรรมภาณี ได้ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ พร้อมด้วยคณะศิษย์จำนวนหนึ่งออกไปจัดตั้ง โรงเรียนที่เมืองอุบลราชธานี และในการที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีจะออกไปจัดตั้งโรงเรียน ในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่งและ ทรงเห็นว่าการกระทำดังกล่าวจะเป็นหนทางหนึ่งที่จะทำให้การศึกษาให้หัวเมืองได้แพร่หลาย ทำให้อาณาประชาราษฎร์ได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง และในเวลาอันไม่นานนัก พระองค์ จึงทรงให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ โดยการพระราชทานเงินช่วยเหลือเป็นงบประมาณออก ไปจัดการศึกษาถึง 10 ชั่ง หรือ 800 บาท¹⁴ เมื่อพระครูวิจิตรธรรมภาณีได้เดินทางถึง เมืองอุบลราชธานี แล้วก็ได้จัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยและบาลีขึ้นที่วัดสุปฏิณาราม เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2440 ซึ่งมีนามว่าโรงเรียนอุบลวิทยาคม โรงเรียนแห่งนี้ ได้เป็นแบบอย่างของการจัดตั้งโรงเรียนวัดในโอกาสต่อมา และก็เปรียบเสมือนเป็นรากฐาน

¹²ใบยกยศหรือตัวยกยศ เป็นใบสำคัญที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์มอบให้แก่ บุคคลผู้มีวิชาความรู้ ความสามารถในวิชาหนังสือ ในมณฑลอีสาน และบุคคลผู้ได้รับใบ สำคัญดังกล่าวไม่ต้องเสียส่วยเหมือนบุคคลทั่วไป ซึ่งการกระทำดังกล่าวเป็นการกระตุ้น ให้ประชาชนในมณฑลอีสานได้มาสนใจในการศึกษาหาความรู้มากยิ่งขึ้น.

¹³ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 57/5 ประกาศตกเดือน วันที่ 1 เมษายน ร.ศ.118.

¹⁴ พระพรหมมุนี (ทิสโส อ้วน) ตำนานวัดสุปฏิณาราม พิมพ์เป็นที่ระลึก ในงานผูกพันศิษมา และฉลองพระอุโบสถวัดสุปฏิณาราม 2479, หน้า 62.

หรือจุดเริ่มต้นของการจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ในบริเวณเมืองอุบลราชธานีและเมือง
ใกล้เคียง ซึ่งได้เปลี่ยนสภาพเป็นโรงเรียนประชาบาล และเป็นโรงเรียนสังกัดสำนักงาน
คณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติในที่สุด เพื่อที่จะให้มองเห็นสภาพที่แท้จริงของ
โรงเรียนดังกล่าวในระยะแรกตั้ง จึงจะนำเอารายงานการเปิดโรงเรียนแห่งนี้ที่ท่านเจ้าคุณ
พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ได้เจริญพรไปยังสมเด็จพระราชาคณะพระยาจารย์ราชานุภาพ ดังมีข้อความ
สำคัญว่า

. . . กว๋ยอาตมาภาพได้ทูลลาออกไปจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 1 เมษายน
ร.ศ. 116 วันที่ 16 พฤษภาคม ถึงเมืองอุบลราชธานี ทักอยู่ที่วัดสุปัฏใต้จัด
การปฏิสังขรณ์เสนาสนะที่ชำรุดหักพังตามสมควรแก่สมณกิจ ; ส่วนสมเด็จพระ
เจ้านองยาเชอ กรมหมื่นสรพรพิลลิตธิประสงคโคมิรับสั่งให้พระภักดีณรงค์
ชาหลวง ส่งให้ท้าวโพธิสารสร้างกุฏิ 3 หลัง หลังละ 3 ห้อง ระบุเบียง
3 กาน ทุกหลังพื้นกระดานเสียบ ฝาแดง มุงแฝงคางมด ใล้โศขอมแซม
กุฏิที่ชำรุด 3 หลัง ควบเครื่องไม้พลวง จึงเป็นกุฏิสร้างใหม่ 5 หลัง กุฏิ
เกาที่พระเพชรโคอายุไศรยเป็นที่สบายอยู่เดิม 4 หลัง ในวัดสุปัฏจึงมีกุฏิ
อายุไศรย 9 หลัง ควบกันเสร็จการลงในเดือนมิถุนายน

ครั้นถึงเดือนกรกฎาคม ร.ศ. 116 จึงได้เริ่มการที่จะเปิดโรงเรียน
อาตมาภาพได้ทำโปรแกรมนำไปถวาย เสด็จพระเจ้านองยาเชอ
กรมหมื่นสรพรพิลลิตธิประสงค คงสำเนาที่สอคมานี้ทรงมีความยินดี ครั้นถึง
วันที่ 7 กรกฎาคม เวลาเย็นสวคมนตรี พระองค์ท่านก็เสด็จไปประทาน
เกียรติคุณแก่โรงเรียน แลประทานโต๊ะสำหรับโรงเรียน 60 แต่ในวันที่
7 นั้น ใคส่งมาไม่ครบ เพราะยังทำไม่ทัน ครั้นวันที่ 8 เวลา บาย 1 โมง
พระภักดีณรงค์ ชาหลวงได้ออกไปแสดงความยินดีในการที่คิดตั้งการเลา
เรียนขึ้นใค แลใคปรวนาไว้ เพื่อความซึกของอยางไร ท่านจะชวยเกือหนุน
ตามกำลังที่ท่านจะสงเคราะห์ใค แลดูวายหนังสือแบบเลาเรียนมูลบททมิ
(มูลบทบรรพกิจ) ตอนที่หนึ่ง 42 เลม ตอนที่สอง 45 เลม กระคานระนวน
16 แตน แลใคแจกใลือ กางเกง แถนักเรียนคนละ 1 สำรับ รวม 75
สำรับ เพราะในวันเปิดโรงเรียนมีนักเรียน 75 คนเท่านั้น อาตมาภาพ
ก็ใค สั่งใคใคใลือใลือ กางเกง เขาไปนั่งคอยูเวฤที่โรงเรียน หลวงพิทักษ์
สุเทพใคดูวายปลูกหมักกอม 1 กระปลูก กระปลูกแกวอยางใลือสำหรับรายตามใค
25 กระปลูก ปากกา 2 ทิม คามปากกา 30 คาม สำหรับแสดงความยินดีค
การเรียนในเวลานั้น . . . 15

¹⁵ กจข., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ คข.51.4/1 กระทรวงมหาดไทย
เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณี วัดสุปัฏ เมืองอุบลราชธานีได้จัดการปฏิสังขรณ์วัดสุปัฏเสร็จแล้ว
และตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดสุปัฏ พ.ศ. 2440.

จากรายงานการ เปิดโรงเรียนที่วัดสุปฏิญนารามของพระอุมาลีคุณูปมาจารย์ แสดงให้เห็นถึงสภาพการจัดการเรียนการสอนของโรงเรียนแห่งนี้ว่ามีสภาพอย่างไร โรงเรียนแห่งนี้ได้เกิดขึ้นจากความร่วมมือจากบุคคลหลาย ๆ ฝ่าย โดยเฉพาะจาก ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้มีสมเด็จพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวง ท่างพระองค์เป็นต้น โรงเรียนแห่งนี้จัดตั้งขึ้นโดยไม่ได้รับงบประมาณจากหน่วยงานใด โรงเรียนตั้งอยู่ในบริเวณวัดอาศัยพระอุโบสถเป็นอาคารเรียน¹⁶ อุปกรณ์การเรียน ครุภัณฑ์ต่าง ๆ ล้วนแต่ได้รับบริจาคทั้งสิ้น

นักเรียนที่มาเรียนในวันแรกมีถึง 75 คน ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนมากสำหรับ โรงเรียนในหัวเมืองในระยะแรกที่เริ่มจัดการศึกษา นักเรียนที่มาเรียนส่วนมากจะเป็น คิษย์วัด เด็กที่มีบ้านเรือนอยู่ไม่ห่างไกลจากวัด เด็กที่มาเรียนส่วนมากคงจะมาโรงเรียน โดยมีโคมีอุปกรณ์การเรียนมากมายหรืออาจไม่มีเลยแม้กระทั่งสีสีกเล่ม กระดานชนวน สักแผ่นต้องมาใช้ร่วมกันที่โรงเรียน เด็กนักเรียนที่มาเรียนแข่งตัวกันตามอัธยาศัย ทั้งนี้ พระอุมาลีคุณูปมาจารย์จึงสั่งให้นักเรียนทุกคนเปลี่ยนชุดใหม่ในวันเปิดเรียน

การจัดตั้งโรงเรียนที่วัดสุปฏิญนารามขึ้นนั้นแสดงให้เห็นถึงความร่วมมือระหว่างวัด กับเจ้าหน้าที่บ้านเมืองเป็นอย่างดี สมเด็จพระเจ้าอนงกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ พระองค์ ได้ให้ความสำคัญ และสนับสนุนกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเป็นอย่างมาก จะเห็นได้ว่านอกจากพระองค์จะ ได้ให้ความสำคัญในการ เปิดโรงเรียนที่วัดสุปฏิญนารามโดยการ เป็นประธาน แล้วพระองค์ยัง ได้บริจาคอุปกรณ์การเรียนอีกด้วย การกระทำดังกล่าวของพระองค์ยัง ได้ เป็นแบบอย่างแก่ข้าราชการอื่น ๆ อีกด้วย

¹⁶พระพรหมมุนี (ทิสโส อ้วน) ตำนานวัดสุปฏิญนาราม, หน้า 53.

การจัดตั้งโรงเรียนดังกล่าวถึงแม้จะเป็นการจัดตั้งในระยะเริ่มแรก แต่ประชาชนในเมืองอุบลราชธานีก็ได้ให้ความสนใจ นิยมส่งบุตรหลานมาเรียนเป็นจำนวนมาก เช่นที่โรงเรียนอุบลวิทยาคม ในระยะแรกตั้ง ทั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยและโรงเรียนสอนภาษาบาลี มีจำนวน 151 คน และ 45 คน ในเดือนกรกฎาคม และเพิ่มขึ้นเป็นจำนวน 151 คน และ 67 คน ในเดือนธันวาคม 17 ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนมากพอควร อีกประการหนึ่งการจัดตั้งโรงเรียนอุบลวิทยาคมขึ้นที่วัดสุปฏิหารามนี้ นอกจากจะมีผลโดยตรงคือ เด็กที่อาศัยอยู่ในวัดสุปฏิหาราม วัดใกล้เคียงจะได้มีโอกาสเข้าเล่าเรียนแล้ว ยังมีผลทางอ้อมอีกประการหนึ่ง ดังที่ว่า ". . . แต่ก่อนพระตามวัดต่าง ๆ มักเกียจคร้านในการสั่งสอน ศิษย์หนีมาเข้าโรงเรียนนี้มาก ทุกวันนี้ขยันในการสั่งสอนขึ้นทุกวัน เป็นเหตุแห่งความเจริญอย่างหนึ่ง" 18 และที่โรงเรียนอุบลวิทยากร เมืองพนานิคม ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของโรงเรียนอุบลวิทยาคม ในระยะแรกก็มีนักเรียนเข้าเล่าเรียนถึง 60 คน 19

ในช่วงเวลาที่ท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ กำลังดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นตามวัดต่าง ๆ ในบริเวณเมืองอุบลราชธานีให้แพร่หลายยิ่งขึ้นนี้เอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีพระบรมราชโองบายที่จะขยายการศึกษาและจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยออกไปให้กว้างขวางทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งในที่สุดก็ได้ทรงประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) โดยมีกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นผู้บัญชาการทั่วไป และมีสมเด็จพระยาค้ำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้ให้การอุดหนุนตั้งที่ใดกล่าวไว้แล้ว หลังจากนั้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก็ทรงแต่งตั้งพระราชาคณะออกไปเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาในท้องที่มณฑลต่าง ๆ ผู้อำนวยการจัดการศึกษาได้รับการแต่งตั้งออกไปประจำมณฑลต่าง ๆ เหล่านี้มีหน้าที่จะต้องตรวจตราสภาพการณ์ทั่ว ๆ ไป ในมณฑลที่รับผิดชอบทำบัญชีภิกษุ สามเณร

17 กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 51.4/1 กระทรวงมหาดไทย เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณี วัดสุปัส เมืองอุบลราชธานีได้จัดการปฏิสังขรณ์วัดสุปัสเสร็จแล้ว และตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดสุปัส พ.ศ. 2440.

18 เรื่องเดียวกัน

19 เรื่องเดียวกัน

วัด คิษยวัด และโรงเรียนที่มีอยู่แล้ว ตลอดจนให้คำแนะนำช่วยเหลือพระภิกษุสงฆ์ในแต่ละวัด ให้พยายามจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นในทุกท้องถิ่นที่ตำบลที่พอจะจัดตั้งขึ้นได้ และนอกจากนี้ยังได้พิจารณาคัดเลือกและจัดส่งพระภิกษุ สามเณรที่มีความรู้ ความสามารถ ให้เข้ามาศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ เพื่อที่จะไ้กลับไปเป็นครูในท้องถิ่นที่เดิมต่อไป²⁰

จากข้อความที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า การจัดการเล่าเรียนในเมืองอุบลราชธานี ได้รับความอนุเคราะห์ และความร่วมมือจากหลาย ๆ ฝ่าย นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงได้พระราชทานเงินช่วยเหลือในการออกไปจัดตั้งโรงเรียนตั้งแต่แรก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์ได้ทรงเห็นความสำคัญของการจัดการศึกษาในหัวเมืองเป็นที่ยิ่ง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์ประจำมณฑลอีสาน พระองค์ได้เป็นกำลังสำคัญในการจัดตั้งโรงเรียนและการดำเนินการให้เป็นไปด้วยดี โดยการให้ความช่วยเหลือในด้านอุปกรณ์การเรียน ให้คำแนะนำปรึกษาให้ความสนใจในกิจกรรมทุก ๆ อย่างของโรงเรียน และที่สำคัญที่สุดก็คือการที่พระองค์ได้กระตุ้นให้ประชาชนในมณฑลอีสานได้สนใจศึกษาหาความรู้ด้วยการวางเงื่อนไขไว้ว่า ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถในด้านอักษร และวิชาการด้านอื่น ๆ จะได้รับการยกเว้นการเสียส่วย พระภิกษุคิษยวงศ์ (สิน โกรธฐม) ข้าหลวงประจำเมืองอุบลราชธานี ท่านก็เป็นกำลังสำคัญในการจัดตั้งโรงเรียนอุบลวาสิกสถานอันเป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรกในมณฑลอีสาน และท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ผู้มีความปรารถนาอันแรงกล้าที่จะให้มีการจัดตั้งโรงเรียน และจัดการเรียนการสอนขึ้นในมณฑลอีสาน เพื่อขจัดความโง่เขลาของอาณาประชาราษฎร์ จากการจัดการศึกษาของท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ซึ่งมีพระเป็นครูสอน อาศัยวัดเป็นสถานที่เรียนนี้เอง ได้ทำให้หมู่ทรหลานของชาวไร่ชาวนา ซึ่งบวชเรียนในพระพุทธศาสนา และคิษยวัดได้มีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียน นอกจากนี้การที่พระภิกษุเป็นผู้จัดการศึกษายังได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากชาวบ้าน ในรูปของการบริจาคไม่ว่าจะเป็นเงิน ทอง ที่ดิน วัสดุก่อสร้าง ตลอดจนแรงงาน เพราะชาวบ้านถือว่าเป็นการทำบุญ

²⁰ จารุวรรณ ไวยเจนท์, "การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ.2464-2475" (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2517), หน้า 41.

จากความร่วมมือจากหลาย ๆ ฝ่ายดังกล่าวทำให้การจัดการศึกษาเล่าเรียนในมณฑลอีสานได้เจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว ทั้งทางด้านจำนวนโรงเรียนและนักเรียน ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และที่สำคัญที่สุดที่แสดงให้เห็นถึงความนิยมในการศึกษาของคนในบริเวณนี้ก็คือ การจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยในเมืองอุบลราชธานี ได้จัดตั้งขึ้นก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้มีการประกาศให้มีการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองถึงปีเศษ

การแต่งตั้งผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสาน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใ้ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองขึ้นในปี พ.ศ. 2441 พระองค์ได้ทรงอาราธนาให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้เป็นผู้ช่วยการศึกษาในหัวเมือง ต่อมาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงแต่งตั้งพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ ผู้ทรงคุณวุฒิ และประสบการณ์ในการจัดการ คณะสงฆ์และการศึกษาเป็นผู้ช่วยการศึกษาผู้ที่ได้รับแต่งตั้งเกือบทุกท่านล้วนแล้วแต่เป็นผู้มีบทบาทและเป็นกรรมการในการจัดการศึกษาและเผยแพร่ ศาสนาของมหาสมณจักรวรรดิราชวิทยาลัย ผู้ช่วยการศึกษาเหล่านี้จะเป็นตัวแทนจากส่วนกลางที่จะไปประสานความพยายามระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษากับหน่วยปกครองท้องถิ่น ตลอดจนทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อจะได้ให้มีการจัดการเรียนการสอนขึ้นให้มากที่สุด

มณฑลอีสานเป็นมณฑลที่ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นหลายแห่งก่อนที่จะมีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง อย่างไรก็ตาม โรงเรียนที่ถือได้ว่าได้มีการจัดการศึกษาเพื่อหวยราษฎร และได้เป็นรากฐานของโรงเรียนประถมศึกษาในระยะต่อมาก็คือโรงเรียนอุบลวิทยาคม ซึ่งตั้งที่วัดสุปฏิหาราม เมืองอุบลราชธานี ผู้ที่ก่อตั้งโรงเรียนแห่งนี้ และได้จัดการศึกษาในเมืองอุบลราชธานีให้เจริญแพร่หลาย ก็คือ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ศิริจันโท จันทร)²¹ ท่านผู้นี้เป็นผู้มีความปรารถนาอันแรงกล้า ในอันที่

²¹ คณะข้าราชการสมณศักดิ์เป็นที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี.

จะจัดการศึกษาเพื่อขจัดความโง่เขลาของอาณาประชาราษฎร์ในมณฑลอีสานให้หมดไป
 กังนั้นเมื่อมีการประกาศแต่งตั้งผู้อำนวยการศึกษา ท่านจึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ดำเนินการ
 ศึกษาในมณฑลอีสานเป็นรูปแรก ขณะดำรงสมณศักดิ์เป็นที่พระญาณรังษิ์ 22

จากการออก "ประกาศจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง" ในปี พ.ศ. 2441 ด้วย
 จุดมุ่งหมายที่จะขยายโอกาสทางการศึกษาให้แพร่หลายสู่ราษฎรตามหัวเมืองได้อย่างกว้าง
 ขวาง โดยวิธีการจัดการศึกษาแบบใหม่ แต่ยังคงอาศัยวัดเป็นสถานที่ให้การศึกษา การจัด
 การศึกษาแบบใหม่นั้นมุ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดการศึกษาเพื่อจะให้เกิดประสิทธิภาพ
 ในการจัดการศึกษาให้ออกไปสู่หัวเมือง เพราะในขณะที่การศึกษาของชนชั้นสูงและสามัญชน
 ในกรุงเทพฯ ได้เจริญก้าวหน้าแพร่หลายพอสมควร มีการปลูกฝังภูมิปัญญา ความรู้ โลกทัศน์
 ทางวิทยาศาสตร์ และวิทยาการสมัยใหม่ แต่ความเจริญก้าวหน้าทางการศึกษาดังกล่าว
 ยังไม่มีผลกระทบต่อระบบการศึกษาตามหัวเมืองเลย ทั้งในการประกาศจัดการเล่าเรียน
 ในหัวเมืองความว่า

. . . จะทำนุบำรุงประชาชนทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ และให้อื้อเทื่อ
 ในการที่จะศึกษาวิชาอันเป็นประโยชน์เพื่อจะให้อถึงซึ่งความเจริญยิ่งขึ้นโดย
 สำคัญ จึงทรงมีพระดำริเห็นว่า ไม่มีทางอื่นจะประเสริฐยิ่งกว่าจะเกื้อกูล
 พระภิกษุทั้งหลายโดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ให้หมีก่าสั่งสอนความ
 ประพฤติและวิชาความรู้แก่พุทธศาสนิกชนใหม่บริบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน บัดนี้
 การฝึกสอนในกรุงเทพฯ เจริญแพร่หลายมากขึ้นแล้วสมควรควรฝึกสอนใน
 หัวเมืองให้เจริญขึ้นตามลำดับ... และทรงอาราธนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชอาณัติ เจ้าคณะใหญ่ ทรงรับภาระ
 อำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติ และมีวิชา
 ความรู้ โปรคใหม่ทั้งคัมภีร์พระอารามในหัวเมือง ซึ่งเป็นสวนของพระศาสนา
 และการศึกษาใดทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในหัวเมืองตลอดพระราช
 อาณาจักร. . . 23

22 ญาณคณนวก ข.

23 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สายพระหัตถ์เกี่ยวกับ
 การจัดการศึกษา, หน้า 1-3.

การแต่งตั้งให้พระสงฆ์ทำหน้าที่ในการจัดการศึกษาในเมืองต่าง ๆ ในมณฑลอีสาน

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีพระราชประสงค์อย่างแรงกล้าในการที่จะขยายการศึกษา และจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองให้แพร่หลายมาตั้งแต่ต้นรัชกาลก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติก็ไม่บังเกิดผลมากนักจนกระทั่งได้ดำเนินการจัดตั้งกระทรวงธรรมการขึ้นในปี พ.ศ. 2430 โดยมีสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเป็นผู้บัญชาการ การขยายการศึกษาและการจัดตั้งโรงเรียนจึงได้เริ่มแพร่หลาย ในมณฑลอีสานได้มีผู้จัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยโรงเรียนแรกที่เมืองอุบลราชธานี ชื่อโรงเรียนอุบลวารลิกสถาน เมื่อวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2434 (ร.ศ. 110)²⁴ ต่อมาได้มีโรงเรียนเกิดขึ้นอีกคือ โรงเรียนนารีนุกูล แต่คนทั้งหลายเรียกว่า โรงเรียนแม่หนู เพราะแม่หนูเป็นคนสอน²⁵ และพระครูวิจิตรธรรมภาณีได้จัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นอีกชื่อโรงเรียนบูรพาสยามเขตร ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อวันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 111²⁶ หลังจากนั้นก็ไม่มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นอีกเลยในมณฑลอีสาน ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นประเทศไทย (ดินแดนในมณฑลอีสาน) กำลังถูกคุกคามจากชาติมหาอำนาจคือ ฝรั่งเศสอย่างรุนแรง รัฐบาลจึงต้องคำนึงถึงความอยู่รอดของชาติบ้านเมืองมากกว่าการจัดการศึกษา แม้กระนั้นเหตุการณ์ร้ายแรงก็เกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เหตุการณ์ครั้งนั้นคือ "วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112"

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานได้เริ่มต้นอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2440 ในสมัยกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่ต่างประเทศของมณฑลอีสาน ทั้งนี้ก็เพราะว่าในสมัยดังกล่าวพระองค์ต้องเร่งรีบทำการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกิจการบ้านเมืองในมณฑลอีสานในทุก ๆ ด้าน เช่น การปกครอง การทหาร การศาล เป็นต้น ให้เป็น

²⁴ เติม วิชาศัพทจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2, หน้า 557.

²⁵ เรื่องเดียวกัน.

²⁶ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศช. 51.1 โรงเรียนในมณฑลต่าง ๆ (มณฑลอุบล).

ระบบระเบียบเกี่ยวกับส่วนกลาง เพื่อสร้างความรู้สึกลงในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายในชาติอันจะเป็นวิธีการหนึ่งที่จะทำให้ชาตินบ้านเมืองรอดพ้นจากการคุกคามจากชาติมหาอำนาจ ในการดำเนินการดังกล่าวพระองค์ได้ประสมกับปัญหาและอุปสรรคอย่างมาก ปัญหาและอุปสรรคดังกล่าวก็คือการขาดแคลนบุคคลที่มีคุณภาพ มีการศึกษา ซึ่งจะมีส่วนช่วยอย่างยิ่งในการที่จะทำให้การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกิจการบ้านเมืองให้ประสบผลสำเร็จ ดังที่พระยาสุริยเกษิเศษฤทธิหคพิศวิไชยไค้รายงานว่า". . . ถ้าไค้รับจักตั้งโรงเรียนขึ้นเสียไค้ตลอดหัวถึงกันแล้วราษฎรไค้พากันศึกษาวิทยาการหนังสือเจริญขึ้น เมื่อไร การบ้านเมืองก็จักเจริญตาม. . ."27

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ.2441 และเบคียงสงฆ์หัวราชอาณาจักรให้เข้าใจสั่งสอนธรรมแก่ราษฎร ปกสอนวิชาความรู้ให้แก่อุบคกร โดยอาราธนาพระเจ้าน้องยาเชอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้เป็นผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง จากนั้นพระเจ้าน้องยาเชอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสไค้แต่งตั้งพระราชาคณะเป็นผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑลต่าง ๆ และให้ออกไปตรวจตราดูแลการศาสนาและการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ที่ไค้รับมอบหมาย และให้รายงานเกี่ยวกับกิจการของสงฆ์ด้วย จากรายงานของผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ช่วยให้ผู้บริหารส่วนกลางไค้ทราบถึงความเป็นไปต่าง ๆ ของกิจการฝ่ายศาสนาจักรตามหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์อำนาจส่วนกลางห่างไกลจากแหล่งวัฒนธรรมความรู้ วิทยาการต่าง ๆ ซึ่งทำให้ขาดการดูแล ควบคุมอย่างใกล้ชิดและมีประสิทธิภาพ

27 กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 18/11 ที่ 250/2356 30 สิงหาคม ร.ศ.121 "รายงานตอนที่ 2" พระยาสุริยเกษิเศษฤทธิหคพิศวิไชย กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส รายงานราษฎรภาพ, หน้า 112-113.

จากรายงานดังกล่าวได้มีประเด็นสำคัญ ๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยให้ผู้นำทางศาสนจักร และ
อาณาจักรต้องคิดจึกรูปแบบการบริหาร คณะสงฆ์ให้เป็นระบบระเบียบเสียใหม่ ประกอบกับ
เป็นความประสงค์ของผู้นำทางศาสนาและผู้ที่ทำรัฐที่ก่อการจะจึกรูปแบบการบริหารการ
ปกครองคณะสงฆ์ไว้ให้มีหลักปฏิบัติที่แน่นอน และให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเหมาะสมกับการ
ปกครองแผ่นดินที่ได้มีการจัดรูปการบริหารราชการส่วนภูมิภาคเสียใหม่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติ
ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เพื่อที่จะให้พระสงฆ์ได้มีหน้าที่ในการจัดการศึกษา
แก่กุลบุตรทั่วพระราชอาณาจักร พระญาณรักสิทเจ้าคณะมณฑลอีสานก็ได้จัดการปกครองคณะ
สงฆ์ในมณฑลอีสานตามรูปแบบพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เพื่อที่
จะให้การปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลอีสานเป็นระบบระเบียบ มีสายบังคับบัญชาขึ้นต่อกันเป็น
ลำดับดังนี้

• . . . วัดหนึ่ง ๆ มีหัวหน้าปกครองวัดแท้เป็นเจ้าอธิการ วัดพำนักเป็นหัววัด
เจ้าอธิการแลหัววัดเหล่านี้ เจ้าคณะเป็นผู้ตั้ง (ตามความนิยมของพระสงฆ์
ในวัดและทายกของวัด ถ้าไม่มีเหตุขัดข้อง) ในเขตที่เป็นท้องที่กำนันแห่งหนึ่งๆ
มีเจ้าอธิการผู้ใหญ่ดูแลวัดในตำบลนั้นรูปหนึ่ง ๆ เรียกว่าเจ้าอธิการหมวด ๆ
นี้ เจ้าคณะเป็นผู้ตั้ง (ตามความนิยมของเจ้าอธิการวัดและหัววัด) แต่ในชั้นแรก
จัดผู้อำนวยการ เป็นธุระเองแทบทั้งสิ้น

ในแขวงอำเภอแห่งหนึ่ง ๆ มีเจ้าคณะแขวงว่าการรูปหนึ่ง ๆ เจ้าคณะ
แขวงนี้ เจ้าคณะเมืองเป็นผู้เลือก (ตามความนิยมของเจ้าอธิการหมวดใน
แขวงนั้น ถ้าไม่มีเหตุขัดข้อง) ผู้อำนวยการในหน้าที่เจ้าคณะมณฑลเป็นผู้ตั้ง
ตำแหน่งเจ้าคณะแขวงนี้ ในเมืองมีพระครูชั้นเจ้าคณะรองและพระครูพิเศษ
เหลือ่นาที่ก็จักใหญ่กว่า เมื่อไม่พอจึงจักตั้งขึ้นใหม่ มีสมณะศักดิ์รับสัญญาบัตรหรือ
สิทธิเป็นพระครูมีชื่อใด ตามสมควรแก่ความชอบ . . . 28

และเพื่อให้การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานเป็นไปอย่างแพร่หลายไปยังหมู่อาณา
ประชาราษฎร์ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ พระญาณ
รักสิท เจ้าคณะมณฑลอีสานก็ได้แต่งตั้งพระสงฆ์ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะ
แขวง ซึ่งมีหน้าที่ในการจัดการศึกษาทั่วมณฑลอีสาน²⁹

²⁸ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 12/18 รายงานตรวจการจัดการพระศาสนา
และการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของพระญาณรักสิท ผู้อำนวยการ ร.ศ. 119.

²⁹ เอกสารรัชกาล 5 ค.

การจัดการศึกษาในมณฑลอิสาน

การจัดการศึกษาในมณฑลอิสานแต่เดิมมานั้น เป็นการจัดการศึกษาที่ไม่มีหน่วยงานรับผิดชอบโดยตรง เป็นลักษณะต่างคนต่างทำตามความสมัครใจของผู้สอน ผู้เรียนส่วนมากจะเป็นพระ สามเณรและศิษย์วัด ผู้สอนก็แค่แก่พระที่มีความรู้เฉพาะด้านอักษรวิธีเท่านั้น วิธีการสอนและความรู้ที่นักเรียนจะได้รับนั้นขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของพระผู้เป็นครูแต่ละรูป สถานที่เรียนมักจะเป็นศาลาวัด หอฉัน หรือระเบียบงกุฎ ลักษณะการจัดการศึกษาดังกล่าว เป็นการจัดการศึกษาอยู่ในวงแคบ ไม่อาจขยายไปสู่ราษฎรได้อย่างทั่วถึง ทอมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีแนวพระราชดำริที่จะจัดการศึกษาในหัวเมืองให้กว้างขวางยิ่งขึ้นโดยโอนำการศึกษาระบบโรงเรียนแบบตะวันตกมาใช้ การจัดการศึกษาตามระบบโรงเรียนแบบตะวันตกนั้น ต้องมีสถานที่เรียนโดยเฉพาะ กำหนดตัวผู้ทำหน้าที่ให้การศึกษา มีหลักสูตรและระยะเวลาของการศึกษาที่แน่นอน ระบบการศึกษาดังกล่าวจะสามารถเอื้ออำนวยต่อการจัดการศึกษาได้อย่างกว้างขวาง และได้มาตรฐานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อให้จะให้การจัดการศึกษาแบบใหม่ในหัวเมืองได้เจริญก้าวหน้าตามพระราชประสงค์ สมเด็จพระยวงษราชปิทยาวชิรญาณวโรรส จึงได้ประกาศแต่งตั้งพระราชาคณะให้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษา มีหน้าที่ในการบริหาร การศึกษาประจำมณฑลต่าง ๆ จำนวน 13 รูป³⁰ ซึ่งผู้อำนวยการศึกษาดังกล่าวมากกว่าครึ่งล้วนแต่เป็นผู้เคยมีบทบาทและเป็นกรรมการจัดการศึกษา และการเผยแผ่ศาสนาของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นผู้มีความชำนาญในกิจการด้านการศึกษาเป็นอย่างดี ผู้อำนวยการศึกษาที่ออกไปปฏิบัติหน้าที่ในมณฑลหัวเมืองนั้น ไม่จำเป็นต้องอยู่ประจำในมณฑลนั้น ๆ โดยปกติมักจะออกไปตรวจการศึกษาในมณฑลที่ตนรับผิดชอบปีละครั้ง และทำรายงานเสนอต่อสมเด็จพระยวงษราชปิทยาวชิรญาณวโรรส และในปีหนึ่งๆ จะมีการประชุมผู้อำนวยการศึกษาหัวประเทศหนึ่งครั้ง

³⁰จช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12 จัดการศาสนาและการศึกษา ร.ศ. 110-118.

เพื่อที่จะได้รับทราบปัญหาที่แต่ละมณฑลได้ประสบมา และร่วมกันแก้ปัญหาเหล่านั้น

พระญาณรักชิต ผู้อำนวยการมณฑลอีสาน เมื่อจะเดินทางออกไปจัดการศึกษา ในมณฑลอีสานก็ได้คัดเลือกพระภิกษุ สามเณร และคฤหัสถ์ผู้มีความรู้ความสามารถออกไป ช่วยจัดการศึกษาด้วยจำนวนหนึ่งซึ่งก็ได้กล่าวมาแล้ว (บทที่ 3) พร้อมด้วยวัสดุอุปกรณ์ที่ จำเป็นในการจัดการเรียนการสอน เนื่องจากมณฑลอีสานเป็นมณฑลขนาดใหญ่ และเพื่อที่จะให้การจัดการศึกษาเป็นไปอย่างรวดเร็วและทั่วถึง พระญาณรักชิตจึงได้แต่งตั้งผู้ช่วย ผู้อำนวยการศึกษาจำนวน 4 รูป ออกไปจัดการศึกษาในเมืองสำคัญ ๆ ในมณฑลอีสานคือ พระพรหมมุนี(ศิลาโต อ้วน)³¹ กำกับกิจการจังหวัดอุบลราชธานี พระมหาหา กิตติวิมล กำกับ การจังหวัดร้อยเอ็ด พระมหาแก้ว อินทร์โส กำกับกิจการเมืองจำปาศักดิ์ พระมหาวิทย์ ญาณูปาโล กำกับกิจการจังหวัดศรีสะเกษ³ การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานโดยคณะสงฆ์นับว่าประสบผลสำเร็จ อย่างมากในค่านปริมาณคือมีจำนวนนักเรียน จำนวนโรงเรียนเพิ่มขึ้นมากมาย แต่ถ้าพูดถึงจำนวน นักเรียนที่สามารถอ่านออกเขียนได้ตามหลักสูตรและจำนวนโรงเรียนที่สามารถจัดการเรียน การสอนตามระบบการศึกษาแบบใหม่ (วัดชั้นที่ 1) ก็มีจำนวนน้อยมาก (กล่าวแล้วในบทที่ 3) ทั้งนี้ก็เพราะว่า การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานได้ประสบปัญหาต่าง ๆ มากมาย เช่น ปัญหาค่านงบประมาณ ปัญหาครูผู้สอน ปัญหาความยากจนของราษฎรในหัวเมือง ปัญหา เหล่านี้เป็นปัญหากระทบชาติ เกินกว่าที่กำลังและความสามารถของผู้ช่วยการศึกษาจะ แก้ไขเองได้ อย่างไรก็ตามการบริหารการศึกษาในมณฑลอีสานโดยคณะสงฆ์ในการที่ พยายามจะจัดการศึกษาให้แพร่หลายไปสู่ราษฎรทุกหมู่เหล่า เป็นสิ่งที่น่ายกย่อง สรรเสริญ เป็นอย่างยิ่ง เพราะท่านเหล่านั้นได้ประกอบศาสนกิจด้วยความเสียสละทั้งร่างกาย แรงใจ และกำลังทรัพย์ ตลอดจนประโยชน์ส่วนตนในการที่พยายามจะจัดการศึกษาให้เจริญ ก้าวหน้ามากที่สุด คณะสงฆ์ทุกรูปได้ทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายด้วยใจศรัทธา ก้าวถึงเป็น เป็นวิทยาทานอันประเสริฐที่ส่งผลสาวกของพระสัมมาพุทธเจ้าจะพึงให้แก่พุทธศาสนิกชน

³¹ต่อมาได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยการศึกษาในมณฑลอีสานสืบต่อจาก พระญาณรักชิต.

หากปราศจากการวางรากฐานทางการศึกษาที่ดีโดยคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว การพัฒนาการศึกษาในหัวเมืองต่าง ๆ คงจะเป็นไปได้ช้ามาก

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานโดยคณะสงฆ์ในต่าง ๆ มีดังนี้

หลักสูตรและการสอน

ประเทศไทยมีหลักสูตรที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร และมีคำว่า "หลักสูตร" ใช้อย่างแท้จริงครั้งแรกในปี พ.ศ. 2435 ซึ่งในระยะเวลาดังกล่าวตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 จนถึง พ.ศ. 2453 นั้น ในวงการศึกษไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรถึง 4 ฉบับ คือ

1. กฎพิทักษ์สำหรับการศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนมูลสามัญ
2. หลักสูตร พ.ศ. 2438
3. หลักสูตรประถมศึกษาสำหรับสอบไล่ประกาศนียบัตรประโยค 1 ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448)
4. หลักสูตรมูลศึกษาสำหรับช่วงเวลา 2 หรือ 3 ปี อายุตั้งแต่ปีที่ 7 ถึงปีที่ 9 (พ.ศ. 2453)³²

ในระยะเวลาดังกล่าวถึงแม้ว่าจะได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรถึง 4 ฉบับก็ตาม แต่โดยความเป็นจริงแล้วหลักสูตรก็มีระยะเวลาประกาศใช้ไม่นาน เช่นหลักสูตรฉบับที่ 1 หลักสูตรกฎพิทักษ์สำหรับการศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนสามัญ หลักสูตรนี้ได้ประกาศใช้เพียงระยะเวลาไม่นานก็เกิดเหตุการณ์ "วิกฤตการณ์สยาม 112" การจัดการศึกษาก็หยุดชะงักไป หลักสูตรบางฉบับก็เป็นไม่ได้เอื้ออำนวยต่อผู้เรียนในหัวเมือง เช่นหลักสูตรประถมศึกษาสำหรับสอบไล่ประกาศนียบัตรประโยค 1 ร.ศ. 124 หลักสูตรนี้มีวัตถุประสงค์ "เพื่อให้เด็กเรียนไทยที่จะไปศึกษาต่อในยุโรปมีความรู้ดี ให้เวลาในการเรียนน้อยลงและสามารถนำวิชาที่ได้ศึกษามาทำประโยชน์ให้เมืองไทย"

---

³² คณะกรรมการจัดงานวันเฉลิมฉลองวชิรราชสมโภชครบรอบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เอกสารการจัดการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 148.

ในมณฑลอีสานการจัดการศึกษาในระยะก่อนที่จะมีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ไม่พบหลักฐานว่าได้ใช้หลักสูตรฉบับใด แต่ที่สันนิษฐานว่า โรงเรียนยายหนูซึ่งเป็นโรงเรียนเอกชนนั้นคงจัดการเรียนการสอนเพียงเพื่อให้ผู้เรียนอ่านออกเขียนได้เท่านั้น สำหรับโรงเรียนวาศึกสถานคงใช้หลักสูตรฉบับที่ 1 คือ กฎกติกสำหรับการศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนมูลสามัญ เพราะโรงเรียนนี้เป็นโรงเรียนหลวงและมีครูออกไปจากกรุงเทพฯ ไปทำการสอนด้วย โรงเรียนอุบลวิทยาคม และโรงเรียนอุคมวิทยากรนั้นได้ใช้หลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัยทั้งแผนกภาษาไทยและแผนกภาษาบาลี

ต่อมาเมื่อมีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองมณฑลอีสาน ก็ได้นำแบบจัดการศึกษาในหัวเมืองว่าด้วยกาารปันหน้าที่ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส³³ เป็นหลักในการจัดการศึกษา

ในมณฑลอีสานก็ได้ยึดหลักสูตรดังกล่าวเป็นแนวในการจัดการศึกษา ซึ่งส่วนมากจะเป็นโรงเรียนที่จัดขึ้นในวัด มีพระเป็นครูสอน และจะมีชาวบ้านในบริเวณนั้นช่วยกันบำรุงทั้งในการก่อสร้างอาคารเรียน และเงินเดือนของครู อาจเป็นสิ่งของหรือเงินทองตามกำลังศรัทธาของท้องถิ่นนั้น ๆ การจัดการศึกษาจะเป็นการจัดการศึกษาในชั้นมูลศึกษาในการสอนอ่าน เขียน ก็ได้ใช้หนังสือแบบเรียนเร็วเล่ม 1-3 ในการสอนเลขก็ได้ใช้แบบเรียนเลขเล่ม 1-3 ซึ่งแบบเรียนดังกล่าวพระญาณรักธิ์ศิไค้นำไปจากกรุงเทพฯ ส่วนการสอบวิชาธรรมจารี ในมณฑลอีสานได้เน้นให้นักเรียนมีความรู้ในศีล 5 ศีล 8 และกุศลกรรมบถ 10 และได้กำหนดในการสอบด้วยว่าต้องให้นักเรียนสอบความรู้ในศีล 5 ศีล 8 และกุศลกรรมบถ 10 โดยการสอบปากเปล่า

ในการเรียนการสอนนั้นเนื่องจากครูผู้สอนเป็นพระ ผู้เรียนส่วนมากจะเป็นพระภิกษุ สามเณร ต้องทำกิจของสงฆ์มากรายในแต่ละวัน ทั้งภิกษุสามเณรบางรูปและศิษย์บางคนก็พำนักอยู่ในวัดที่ห่างไกลต้องเดินทางมาเรียน จึงเป็นการไม่สะดวกที่ทางโรงเรียนจะจัดให้มีการเรียนการสอนทุกวันเหมือนในปัจจุบันได้ ดังนั้นในระยะแรกที่มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดสุปฏิหาราม จึงได้มีการจัดการเรียนการสอนเพียงเดือนละ 2 ครั้ง

³³ ฎีกาคนวก ง.

ในการจัดการเรียนการสอนนั้นเนื่องจากพระ เป็นครูสอน โรงเรียนก็ตั้งอยู่
ในวัด การสอนบางวิชาจึงไม่เหมาะสม เช่น วิชาขับร้อง จึงก็ออกไปและไ้ดำเนินการ
สวทมนต์มาแทนวิชาดังกล่าว นอกจากนี้ในการสอนวิชาธรรมจารีในมณฑลอีสานยังเน้น
ให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ในศีล 5 ศีล 8 และกุศลกรรมบถ 10 และในการสอบยังได้กำหนด
ไว้เลยว่าต้องให้สอบความรู้ในวิชาดังกล่าว โดยการสอบปากเปล่า

ด้วยลักษณะการจัดการเรียนการสอนดังกล่าว จึงกล่าวได้ว่าการจัดการศึกษา
ในมณฑลอีสาน มิได้มุ่งให้ผู้เรียนมีความรู้เฉพาะวิชาหนังสือไทยเท่านั้น แต่ยังต้องการให้
ผู้เรียนมีความรู้ด้านจริยธรรม เป็นผู้มีความประพฤติดีไป สิ่งที่น่าคิดในการจัดการศึกษา
ในมณฑลอีสานก็คือ ความรู้ที่นักเรียนจะพึงได้รับว่ามีมากน้อยเพียงใด เพราะจากข้อจำกัด
ของทั้ง ครูผู้สอน นักเรียน ที่มักจะเป็นพระภิกษุ สามเณร ซึ่งต้องมีภารกิจของสงฆ์ที่
พึงกระทำในแต่ละวันมากมาย ทั้งยังมีกรอบแห่งพระธรรมวินัยที่ต้องประพฤติปฏิบัติ มิได้
มีหน้าที่เรียนแต่เพียงอย่างเดียว และมีเวลาเรียนอย่างเต็มที่เหมือนนักเรียนในปัจจุบัน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แบบเรียน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระองค์ทรงปรารถนาเหตุผลว่า "การรู้หนังสือที่ดีเป็นคุณสมบัติข้อใหญ่ เป็นเหตุจะให้รู้วิชาและขนบธรรมเนียมต่างๆ"³⁴ จึงโปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงแห่งแรกขึ้นในพระบรมมหาราชวังเมื่อปีพ.ศ. 2414 และโปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นอาจารย์ใหญ่คนแรกของโรงเรียนแห่งนี้ หลักสูตรที่ใช้ในการสอนในระยะแรกที่ทำการสอนมี การอ่าน เขียน การสะกดตัวลายมือ การคัดสำเนาหนังสือ การเขียนจดหมาย เครื่องหมายวรรคตอน และไวยากรณ์³⁵ ดังนั้นพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) จึงได้แต่งหนังสือเพื่อใช้ในการเรียน 6 เล่ม ได้แก่

1. มุขบทบรรพกิจ
2. วาหนิตินิกร
3. อักษรประโยค
4. สังโยคพิธาน
5. ไวยากรณ์พิจารณา
6. พิศาลการันต์³⁶

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁴ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507 (พระนคร:โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 23.

³⁵ กรมวิชาการ, วิวัฒนาการแบบเรียนของไทย (กรุงเทพมหานคร: องค์การศึกษาคูสภา 2520)., หน้า 10.

³⁶ เรื่องเดียวกัน.

รายละเอียดของหนังสือแบบเรียนหลวงทั้ง 6 เล่ม มีดังนี้

1. มูลบทบรรพกิจ เป็นหนังสือแบบเรียนหลวง สำหรับหัดอ่านเป็นเบื้องต้นแรก ที่สุด ขึ้นต้นให้เด็กรู้จักตัวสระและพยัญชนะที่จำเป็น แล้วหัดประสม เวลาอ่านแจกลูกให้แยก เป็นอักษร 3 หมู่ ทั้งแต่เริ่มแรก แล้วให้มันเสียงวรรณยุกต์เพียง 2 รูปก่อน คือ เอก โท ซึ่งมีใช้ในอักษรสูงและอักษรต่ำด้วยแล้ว จึงให้มันอักษรกลางครบทุกวรรณยุกต์ ท่อไปสอน การใช้ไม้ผัน 20 คำ คำเป็นคำตาย การใช้อักษรสูงและอักษรกลางท่าท่อไปจึงแจกลูก แม่ต่าง ๆ ทั้งแต่แม่กนจนถึงแม่เกย และการใช้ ศ ษ และ ส

นอกจากความรู้ในทางภาษาไทยแล้ว มูลบทบรรพกิจยังมีมาตรา ซึ่ง ทวง วัค การนับวันเดือนปี การนับเลขหลักหน่วย สิบ ร้อย จนถึงโกฏ การอ่านวันขึ้นแรม ระเบียบ การเขียน วันเดือนปีในหนังสือราชการ

2. วาทินิกร ว่าด้วยการใช้อักษรสูงนำอักษรต่ำแจกรายละเอียดและมี ตัวอย่างจนอาจกล่าวได้ว่าเป็นพจนานุกรมในเรื่องนี้อย่างครบถ้วน ในตอนท้ายได้เพิ่มเกม เรื่องอักษรกลางนำอักษรต่ำซึ่งมีอยู่ไม่มากนักเข้าไว้ด้วย

3. อักษรประโยค ว่าด้วยการใช้อักษรควบคือพยัญชนะบางตัวควบกับ ร ล ว คือเมื่อวางหลักในเรื่องนี้แล้ว ก็คัดเลือกคำที่ใช้ตามหลักนั้น ๆ มาพิมพ์ไว้เป็นตัวอย่าง เรียกได้ว่าครบถ้วนบริบูรณ์

4. สังโยคพิธาน เป็นหนังสือแบบเรียนหลวงที่ไ้รวบรวมตัวอักษรที่ใช้ สะกดในแม่ กน กก กค กข ซึ่งมีมาในภาษามคธบ้าง คำบาลีบ้างมีมูลโดยช้อยัญญัติใน ภาษาไทยที่ใช้สืบกันมาแต่โบราณบ้าง

5. ไวพจน์พิจารณ เป็นหนังสือที่กล่าวถึงคำซึ่งตัวต่างกันแต่อ่านออกเสียง เหมือนกัน ตัวเดียวกัน แต่สะกดต่างกัน อ่านออกเสียงอย่างเดียวกัน โดยได้แจกแจง คำเหล่านี้ตามลำดับตัวอักษร

6. พิศาลการันท์ เป็นหนังสือแบบเรียนหลวงที่กล่าวได้ว่า เป็นพจนานุกรม วิธีใช้การันท์ โดยอธิบายว่า "มีใช้ตัวสะกดเติมลงไว้เพื่อจะให้เห็นเต็มคำ ซึ่งมีมาแต่ ภาษามคธ และเสียงภาษาอื่นบ้าง เสียงไทยอ่านไม่ตลอดไปถึงจึงลงไม้" (การันท์) ไว้เป็นที่สังเกตว่าไม่อ่าน"

. . . ไท่ทอกพระเนตรเห็นเด็กชวาวมาเรียนหนังสือที่วัดด้วยหนังสือ
 มนต์บทพระพุทฺธิ และอ่านไม่ไ้ นอกจากท่องซึ่งไปตามเรื่องว่า ก ก ก ก
 ก, ข ข ข ฯลฯ แท้ก็ไ้ไม่ถูกก็ว จึงคร้สตามพระผู้เป็นครูสอน ทาน
 อธิบายว่า ไ้ก็ไ้เวลาเรียนเพียงปีละสามเดือน ถึงหน้าพ่านาก็ต้องกลับ
 ไปช่วยพ่อแม่ กลับมาเรียนใหม่ก็ลืมหมด ท้องทั้งคนใหม่ เป็นเหตุให้ทาน
 (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช) ทรงคิดแบบเรียนเร็วขึ้น เพื่อจะ
 จะให้ทานไ้ภายในสามเดือน และเอาของที่จะไ้ง่าย เช่น ก ไก่ ข ไข่
 ซึ่งเด็กเห็นอยู่เสมอ ๆ แล้วช่วยความจำให้เร็วขึ้น ส่วนในเนื้อเรื่องก็
 ทรงเลือกเอาแต่ที่จับใจเด็กเป็นประมาณ . . . 37

แบบเรียนเร็วที่สร้างขึ้นใหม่ นี้ แม้จะเริ่มใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 แต่ก็ปรากฏว่า
 ยังมีโรงเรียนบางแห่งที่ทำการสอนโดยใช้แบบเรียนเก่าในชุด 6 เล่ม เพราะไม่มีการ
 บังคับ ให้ใช้แบบเรียนเร็วทั้งหมด

เนื่องจากนโยบายการจัดการศึกษาในสมัยก่อน มีวัตถุประสงค์เพื่อให้พลเมือง
 อ่าน เขียน เรียนเลข ดังนั้น วิชาที่มีความสำคัญรองมาจากวิชาภาษาไทยก็คือ เลข
 ทั้งข้อความในความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษาว่า "โรงเรียนซึ่งตั้งขึ้นครั้งแรกนั้น
 มุ่งหมายจะสอนวิชาหนังสือเป็นสำคัญที่สุด วิชาเลขเป็นอันกัรับรองลงมา ภายหลังจึงไ้
 เพิ่มวิชาอื่น ๆ มากขึ้นเป็นสำคัญ..." 38 หนังสือเลขที่ไ้สอนในโรงเรียนระยะนั้นจะ
 เป็นตำราซึ่งเขียนโดยชาวต่างประเทศ เช่น ตำราคณิตเลขของมิสเทอร์วอบิน ซอน,
 ตำราเลขอย่างฝรั่งของหมอม้วนไค เป็นต้น 39

การจัดการเรียนการสอนในมณฑลอีสานในระยะก่อนที่จะมีการประกาศจัดการ
 เ้าเรียนในหัวเมืองนั้น เป็นการจัดการศึกษาเพียงเพื่อให้กุลบุตรกุลธิดามีวิชาความรู้พอ
 อ่านออกเขียนไ้เท่านั้น โดยอาศัยเสมียนหรือผู้รู้เป็นผู้สอนให้ มีเวลาเรียนไม่แน่นอน

37 ม.จ. หญิงพูนพิศมัย ทิศกุล, "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
 คำรงราชานุภาพ" จันทร์เกษม 46:10 พฤษภาคม-มิถุนายน 2505, หน้า 46.

38 กระทรวงศึกษาธิการ, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (กรุงเทพฯ :
 โรงพิมพ์คุรุสภา 2521), หน้า 15.

39 เรื่องเดียวกัน .

คังหนังสือกราบบังคมทูลของพระยาราชเสนา (ทัต ไกรฤกษ์) ข้าหลวงกำกับราชการ
เมืองอุบลราชธานี ว่า

. . . กังแต่ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปฉลองพระ เกษพระคุณก็ได้ให้เสมียน
เป็นครูสอนหนังสือเด็ก ถ้ามีเวลาว่างก็ไ้สอน ถ้ามีราชการก็หยุดรอไว้
เด็กบุตรท้าวเพี้ยไ้ครูหนังสือไ้ราชการในศาลากลางไ้หลายนาย แต่
หาหนังสือพิมพ์ แบบสอน ซึ่งจะไ้เด็กเรียนไม ข้าพระพุทธเจ้าขอ
พระราชทานหนังสือพิมพ์ มุลบทบรรพกิจ วาหนิกนิกร อักษรประโยค
สังโยคนิฐาน ไ้พจนพิจารณ พิศาลการ์นต์ ขอนหนังสือเรียนต่าง ๆ ซึ่ง
ไ้ปรกเกล้าฯ พระราชทานไ้เด็กเรียน ๆ ในกรุงเพทมหานคร. . . 40

จากหลักฐานเอกสารที่ยกมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ในมณฑลอีสานไ้จัดไ้
มีการสอนหนังสือไทยมาเป็นเวลานานแล้ว โดยการชักชวนบุคคลที่ไ้ลัทธิคือ บุตรหลานของ
ข้าราชการมาเรียนก่อน มีเสมียนเป็นครูสอนในเวลารว่าง แต่การสอนคังกล่าวก็ประสบ
ปัญหามาก ไม่มีหนังสือแบบเรียนและหนังสืออื่น ๆ ที่พิมพ์ด้วยตัวหนังสือไทย ที่จะไ้ไ้
นักเรียนไ้เป็นแบบเรียน และฝึกหัดอ่าน เพราะไ้โดยปกคิแล้วในมณฑลอีสานในระยะนั้น
จะมีเรียนและอ่านหนังสือชาคกในพุทธศาสนา ที่จาริกด้วยภาษาขอม ภาษาลาว เป็น
จำนวนมาก คังนั้นข้าหลวงกำกับราชการ เมืองอุบลราชธานีจึงมีหนังสือมาขอพระราชทาน
หนังสือที่พิมพ์ด้วยอักษรไทยไปจากกรุงเทพฯ เพื่อนำไปไ้นักเรียนในมณฑลอีสานไ้
เป็นแบบเรียน และจะเป็นการส่งเสริมการศึกษาหนังสือไทยไ้กว้างขวางออกไปทั่ว
ทั้งมณฑลอีกด้วย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

40 กจร., เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/25 พระราชเสนาทูลเกล้าฯ ถวาย
พระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาหนังสือลงวันอังคารขึ้น 6 ค่ำเดือนยี่
ปีกุล นพศก 1249.

ในระยะเวลาต่อมาขณะที่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ได้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นตามวัดต่าง ๆ ในเมืองอุบลราชธานีก็ได้ประสบปัญหาการขาดแคลนแบบเรียนที่จะจำหน่ายให้แก่นักเรียนอีกครั้งหนึ่ง เพราะมีผู้สนใจเข้าศึกษาเป็นจำนวนมาก เพื่อที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าว ชุมมหาวิไชย์ กองข้าหลวงมณฑลอุบลราชธานีจึงมีหนังสือมายังกรมศึกษาธิการว่า

. . . . . คู่มือในเมืองอุบลในเวลานี้มีโรงเรียนที่นับว่า เป็นโรงเรียนใหญ่อยู่ 2 แห่ง คือ เรียกว่า วาสักสถานแห่ง 1 เรียกว่า อุบลวิทยากรแห่ง 1 รวมนักเรียนทั้ง 2 แห่งสัก 200 คนกว่า แต่นักเรียนทั้งหลายเหล่านี้ซึ่ก่สนักข่วยแบบเรียน ส่วนเงินทองที่จะซื้อหาเนื้เรามีพอจะออกซื้อหาได้ แต่ไม่มีหนังสือแบบเรียนที่จะขายให้เขาโดยโอกาสอันนี้ผมมีความปรารภณอยากจะรับเอาหนังสือไปจำหน่ายแก่นักเรียนทั้งหลาย. . . .⁴¹

แต่ความพยายามที่จะแก้ปัญหาคารขาดแคลนแบบเรียนก็ไม่บังเกิดผลแก่ประการใด เพราะกรมศึกษาธิการไม่มีหนังสือแบบเรียนส่งมาให้ และเป็นที่น่าสังเกตว่าในเวลานั้นมณฑลอีสานได้ใช้แบบเรียนเช่นเดียวกับส่วนกลาง เพราะหนังสือแบบเรียนที่ชุมมหาวิไชย์ต้องการจากกรมศึกษาธิการ คือ

. . . . . แบบเรียนเร็วเล่ม 1 เพียง 300 ฉบับ เลขเล่ม 1 เท่ากับแบบเรียนเล่ม 1 นั้น แบบเรียนเร็วเล่ม 2 เพียง 250 ฉบับ เลขเล่ม 2 เท่ากับแบบเรียนเล่ม 3 เพียง 100 เล่ม เลขเล่ม 3 เท่ากันกับหนังสืออ่านเรีองนอกกระจอก เป็นตัน 200 เล่ม. . . .⁴²

ภายหลังจากที่มีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองแล้ว พระครูวิจิตรธรรมภาณิก่อนจะออกเดินทางไปจัดการศึกษาในมณฑลอีสานในปี ร.ศ.118 นั้นได้ขอหนังสือต่าง ๆ เพื่อที่จะนำไปใช้เป็นแบบเรียนดังต่อไปนี้

⁴¹ หจข., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 51.4/2 ชุมมหาวิไชย์ขอรับเอาแบบเรียนไปจำหน่ายมณฑลอีสาน ประจำศก 117.

⁴² เรื่องเดียวกัน.

. . . แบบเรียนเร็ว เล่ม 1	3,000	เล่ม
แบบเรียนเร็ว เล่ม 2	2,000	เล่ม
แบบเรียนเร็ว เล่ม 3	100	เล่ม
เลขวิธี เล่ม 1	500	เล่ม
เลขวิธี เล่ม 2	100	เล่ม
เลขวิธี เล่ม 3	50	เล่ม
มาพีเวียการณ 4 ภาค ๆ ละ	10	เล่ม
ธรรมบท 8 ภาค ๆ ละ	10	เล่ม
อุภยภาค ๆ ละ	10	เล่ม
สยามไวยการณออกชวิธี	50	เล่ม
สยามไวยการณจวิวิภาค	50	เล่ม
แบบคนทิวสะกด	100	เล่ม
พระราชพงศาวดารอย่างย่อพิศการรวม	50	เล่ม
พระราชกำหนดปกครองท้องที่	100	เล่ม 43

การที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีขอหนังสือไปเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะหนังสือแบบเรียนเร็วเล่ม 1, 2 คงจะมีสาเหตุ 2 ประการด้วยกัน คือประการที่หนึ่ง การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานเจริญก้าวหน้า มีจำนวนนักเรียนและโรงเรียนเพิ่มขึ้นมากมาย ประการที่ 2 ก็คือการที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีขอหนังสือออกไปยังมณฑลอีสานเป็นจำนวนมาก เพราะมณฑลอีสานไม่มีที่จำหน่ายหนังสือ การที่จะเดินทางมาซื้อที่กรุงเทพฯ บ่อย ๆ เป็นการลำบาก ต้องใช้เวลาในการเดินทาง ดังรายงานของพระครูวิจิตรธรรมภาณีว่า "...ซึ่งคิดว่าอย่างนี้ เพราะประเทศไม่มีที่ขายหนังสือและเป็นทางไกลไปมาลำบาก เข้ามาครั้งหนึ่งต้องไต่ออกไปมาก ๆ..." 44

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴³ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 47/6 พระครูวิจิตรธรรมภาณี บอกรายงานการสอบไล่บาลี-ไวยากรณ์ และหนังสือไทยที่โรงเรียนอุบลวิทยาคม เมืองอุบลราชธานีและการแจกประกาศนียบัตรและรางวัล.

⁴⁴ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/59 จักการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน (20 ท.ค. 120-28 ร.ศ. 129).

หนังสือที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีขอไปนั้นไม่พบหลักฐานว่า ได้รับหนังสืออะไร
บ้าง และมีจำนวนเท่าไร พบหลักฐานแต่เพียงว่า

แบบที่ใช้สอนในโรงเรียนเหล่านี้ในศก 118 กระทรวงมหาดไทย
ได้พิมพ์แบบเรียนเร็ว เล่ม 1 เป็นของหลวงแล้วเสร็จ และจ่ายแก่ผู้อำนวยการ
การมณฑลละสองพันบาง พันหนึ่งบาง หาร้อยบาง กวาบางน้อยบางตาม
อาณาเขตกว้างหรือแคบ. . . 45

และจากรายงานจัดการคณะสงฆ์มณฑลอีสานว่า

บัญชีหนังสือที่กระทรวงมหาดไทยจ่ายและส่งไปกรมศึกษาธิการ

ชนิดหนังสือ	จ่ายให้ใคร	จำนวน
แบบเรียนเร็ว เล่ม 1	ถวายพระเจ้าอนงยาเชอ กรมหมื่น วชิรญาณวโรรส	1
แบบเรียนเร็ว เล่ม 1	ผู้อำนวยการมณฑลกรุงเทพฯ	2,000
แบบเรียนเร็ว เล่ม 1	ผู้อำนวยการมณฑลจันทบุรี	500
แบบเรียนเร็ว เล่ม 1	ผู้อำนวยการมณฑลปราจีนบุรี	1,000
แบบเรียนเร็ว เล่ม 1	ผู้อำนวยการมณฑลอีสาน	1,000
แบบเรียนเร็ว เล่ม 1	ผู้อำนวยการมณฑลนครราชสีมา	1,000. . .

นอกจากหนังสือดังกล่าวแล้ว พระครูวิจิตรธรรมภาณี ผู้อำนวยการมณฑลอีสาน
ยังได้นำหนังสือต่าง ๆ เช่น หนังสือแบบจักขุ 1,000 เล่ม หนังสือสวคมนตรี 1,000 เล่ม⁴⁷
ที่ท่านได้รวบรวมไว้ในขณะจำพรรษาอยู่กรุงเทพฯ ออกไปยังมณฑลอีสานด้วย.

จากหลักฐานที่ได้อธิบายข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน
ได้ประสบปัญหาการขาดแคลนหนังสือแบบเรียนมาตลอด ทั้งนี้โดยพื้นฐานทางสังคมประชาชน
ในบริเวณนี้ได้ใช้ภาษาลาว (ไทยอีสาน) เป็นภาษาพูดในชีวิตประจำวัน ประชาชนนิยม

45 เรื่องเดียวกัน.

46 เรื่องเดียวกัน.

47 เรื่องเดียวกัน.

เรียนอักษรธรรม ภาษาเขมร ภาษามคธ ที่จารึกบนใบลานในพระพุทธศาสนาเพราะถือว่าเป็นการไต่บัญชี และการเรียนรู้ภาษาเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานในการบวชเรียนในพระพุทธศาสนา การเรียนรู้ภาษาหนังสือไทยเริ่มจะนิยมกันมากในสมัยที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะการเปลี่ยนแปลงการปกครองมีความต้องการผู้ที่รู้หนังสือไทยเป็นจำนวนมาก สาเหตุดังกล่าวทำให้มีผู้ต้องการเรียนรู้หนังสือไทยมากขึ้น แบบเรียนภาษาไทยจึงไม่เพียงพอ นอกจากนี้จะเห็นว่าการเรียนการสอนในมณฑลอีสานมีไต่บัญชีให้ผู้เรียนมีแก่ความรู้เท่านั้น แต่ยังคงต้องการให้ผู้เรียนมีคุณธรรมอีกด้วย โดยจะเห็นได้จากกรณีที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี ใ้คนำหนังสือที่เกี่ยวกับธรรมออกไปยังมณฑลอีสานด้วย

การเรียนการสอนวิชาเลขในมณฑลอีสานคงจะมีน้อยมากเพราะจากหลักฐานที่ได้กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่าพระครูวิจิตรธรรมภาณีต้องการหนังสือเลขออกไปมณฑลอีสานน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับหนังสือแบบเรียนเร็ว การที่มีผู้เรียนวิชาเลขน้อยในมณฑลอีสานก็คงจะเนื่องจากการขาดแคลนครูที่สามารถสอนวิชาเลขได้ เพราะครูส่วนมากจะมีความรู้เพียงก้านอักษรวิธเท่านั้น ครูที่จะสามารถสอนเลขได้คงจะเป็นครูที่ออกไปจากกรุงเทพฯ หรือไปมาศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ เท่านั้น อีกประการหนึ่งก็คงมีสาเหตุมาจากระบบราชการในระบะนั้นต้องการบุคคลที่มีความรู้หนังสือไทยเพียงอ่านออกเขียนได้เท่านั้น ระบบราชการมีไต่บัญชีของผู้มีความรู้สูงในทุก ๆ กำนเหมือนเช่นปัจจุบัน

การสอบไล่

นับตั้งแต่ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนอุบลวิทยาคม ที่วัดสุปัฏนารามเมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 116 โดยเปิดสอนทั้งหนังสือไทย และ บาลีเวียงการณ์ และต่อมาในเดือนพฤศจิกายนศกเดียวกันก็ได้จัดตั้งโรงเรียนชั้นอีกชื่อว่า อุบลวิทยากร ที่เมืองพระน่านนิคม โรงเรียนทั้ง 2 แห่งก็ได้เจริญก้าวหน้ามาโดยลำดับ มีนักเรียนรวมกันถึง 320 เศษ⁴⁸ พระครูวิจิตรธรรมภาณี จึงคิดที่จะให้มีการสอบไล่เพราะตระหนัก

⁴⁸ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศช. 47/6 พระครูวิจิตรธรรมภาณี บอกรงานการสอบไล่บาลี - ไวยการณ์และหนังสือไทยที่โรงเรียนอุบลวิทยาคมเมืองอุบลราชธานีและการแจกประกาศนียบัตรและรางวัล.

ที่ว่า "...ความเล้าเรียนย่อมมีการสอบไล่เป็นสิ่งสำคัญ..."⁴⁹ ซึ่งโดยปกติแล้ว การสอบไล่ ทุกมณฑลจะต้องส่งนักเรียนมาสอบที่ส่วนกลางพร้อมกันแก่พระครูวิจิตรธรรมภาณี มีความเห็นว่ามณฑลอีสานเป็นมณฑลชั้นนอก การที่จะส่งนักเรียนมาสอบที่ส่วนกลางนั้นเป็นการลำบาก ทั้งนี้พระครูวิจิตรธรรมภาณี จึงได้ขออนุญาตจัดสอบเองในมณฑลอีสานโดยใช้อำนาจของมหามฤฎราชวิทยาลัย ทั้งนี้

นักเรียนชั้นชาติเวียงการณ์ ต้องสอบความรู้ในอักษรวิธี และวชิวิภาค เป็นภาษาไทย 4 ภาค คือ นามกับอักษยะศัพท์ ภาค 1 อักษรยาศและกิต ภาค 1 สมาสกับกัทธิต ภาค 1 สมัญญาภิธานกับสนธิ ภาค 1

นักเรียนชั้นหนังสือไทย ต้องสอบความรู้จักเป็น 3 ชั้น ทั้งนี้

ชั้นสามเป็นคำ

อ่านหนังสือ ความพงศาวดาร เขียนตามคำบอก ความสามัญ ทำเลข
โจทยชั้นลบบวกคูณหาร

ชั้นสอง เป็นกลาง

เขียนตามคำบอก ความพงศาวดาร เรียงความ อธิบายสุภาษิต
ทำเลขโจทยชั้นบัญญัติไตรยางค์

ชั้นหนึ่ง เป็นสูง

ย่อความ พระราชพงศาวดารพิสดาร แก่คำมิก ที่ทำขึ้นจากราชพงศาวดาร
ทำเลขชั้นเศษส่วน⁵⁰

ในการสอบในมณฑลอีสานนั้นทั้ง 2 แผนก ได้ทำการสอบเฉพาะในระดับที่ต่ำกว่าเท่านั้น เพราะเป็นระยะเริ่มแรกที่มีการจัดการศึกษาในมณฑลหัวเมือง และเป็นการจัดสอบในหัวเมืองเป็นครั้งแรก การสอบจะใช้หลักสูตรของมหามฤฎราชวิทยาลัยและในการสอบนักเรียนชั้นหนังสือไทยทางมณฑลอีสานยังกำหนดให้นักเรียนต้องสอบความรู้ในศีล 5 ศีล 8 ฤศลกรรรมบถ 10 โดยการสอบปากเปล่าเพิ่มเข้ามาอีกด้วย ซึ่ง

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน

⁵⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 116.

เป็นการจัดการศึกษาที่ให้ความสำคัญในพุทธศาสนาเป็นเครื่องพัฒนาจิตใจ อบรม จริยธรรมให้กับผู้เรียนได้อย่างคึกคัก

เมื่อพระครูวิจิตรธรรมภาณีได้ขออนุญาตที่จะจัดสอบแล้วก็ได้มีการประชุมเพื่อที่จะแต่งตั้งคณะกรรมการให้มีหน้าที่ต่าง ๆ ในการสอบทดลองจนหลักเกณฑ์ในการให้คะแนน

การจัดสอบครั้งแรกในเขตชลอีสานนั้นได้จัดสอบทั้งแผนกบาลี ไวยากรณ์และแผนกหนังสือไทย การสอบทั้งสองแผนกมีกวดทั้งโดยการเขียน และสอบปากเปล่า มีรายละเอียดแก่คะแนนดังนี้

แผนกบาลี ไวยากรณ์ สอบในเนื้อหาหนังสือ 4 ฉบับคือ นามกับอักษยะศัพท์ สมาสกับคัทธิก อาชยาตกับภิกคิ สมัญญาภิธานกับสนธิ⁵¹ เนื้อหาในการออกข้อสอบแบ่งฉบับละ 7 ข้อ รวมเป็น⁵² 28 ข้อ เวลาสอบไม่ให้ดูตำราเรียน ข้อสอบเป็นการทดสอบความจำของนักเรียนเพราะการเรียนบาลี ไวยากรณ์ถือว่าเป็นพื้นฐานอันสำคัญที่จะเรียนแผนกบาลีในระดับสูงต่อไป⁵³ ผู้เรียนจะต้องจำเนื้อหาต่าง ๆ ใค้อย่างแม่นยำ เกณฑ์การตัดสินคิกจากคะแนนที่เสียไปเป็นหลัก ผู้ที่ทำข้อสอบเสียคะแนนไปเกินร้อยละ 28 ก็ถือว่าผู้นั้นสอบตก "...ข้อ 2 ในบาลี ไวยากรณ์ให้คะแนนทุน 420 (คิกข้อละ 14 คะแนน) แบ่งออกเป็น 7 ส่วน เสียเพียง 2 ส่วน คงเหลือ 5 ส่วนนับเป็นใค...⁵⁴ จากลักษณะของการออกข้อสอบที่เน้นการจำ ข้อสอบเป็นแบบอักษยะมีเกณฑ์การตัดสินการสอบใค้ที่สูงมากผู้นั้นจะสอบใค้จะต้องมีความรู้ ความแม่นยำเป็นอย่างสูง

51 เรื่องเดียวกัน.

52 ฎภาคผนวก จ.

53 กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศช. 46/6 พระครูวิจิตรธรรมภาณี บอกรายงานสอบไลบาลี-ไวยากรณ์ และหนังสือไทยที่โรงเรียนอุบลวิทยาคม เมืองอุบลราชธานีและการแจกประกาศนียบัตรและรางวัล.

54 เรื่องเดียวกัน

แผนภาษาไทย การสอบแผนภาษาไทยโต้แย้ง เนื้อหาการสอบ
ออกเป็น 5 ข้อคือ⁵⁵

1. อ่านหนังสือ 25 บรรทัดใน 10 นาที ถ้าอ่านไม่จบภายในเวลา
ที่กำหนดถือว่าสอบตก หนังสือที่ใช้อ่านกรรมการจะเป็นผู้กำหนด
2. เขียนตามคำบอกในหนังสือแบบเรียนเร็วเล่ม 2 เขียน 10 บรรทัด
จะเขียนตัวบรรจงหรือตัวหวัดก็ได้ควมหนัก แต่ไม่ให้ยุ่งและเปื้อนมาก
3. แก่คำผิดและอักษรผิด 4 บรรทัด
4. ทำเลข 3 จำนวนคือ บวก ลบ คูณ หาร ให้ถูกต้องตามเลขสามัญวิธี
5. สอบความรู้ในศีล 5 ศีล 8 และกุศลกรรมบท 10 ค่ายปากเปล่า
เป็นคะแนนช่วย

การสอบภาษาไทยนั้นมีทั้งการสอนโดยการเขียนและสอบปากเปล่า เกณฑ์
การตัดสินการสอบภาษาไทยจะต่ำกว่าเกณฑ์การตัดสินบาลีไวยการณมากคือ "...ส่วน
หนังสือไทยมีคะแนน 80 เสียเพียงส่วน 1 คงเหลืออยู่ส่วนหนึ่งนับเป็นได้..."⁵⁶ นอกจากนี้
ก็ยังมีคะแนนช่วยจากการสอบปากเปล่าในศีล 5 ศีล 8 และกุศลกรรมบท 10 อีกด้วย การ
สอบภาษาไทยในครั้งนี้เน้นการจำจากเนื้อหาแบบเรียนมาสอบเพราะสภาพการเรียนการ
สอนตลอดจนสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ยังไม่เอื้ออำนวยต่อการสอบแบบให้นักเรียนคิดเหมือนเช่น
ปัจจุบัน

เมื่อกรรมการได้ตกลงกันในรายละเอียดต่าง ๆ เรียบร้อยแล้วก็ได้ทำการ
สอบเมื่อวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 117 ณ โรงเรียนอุบลวิทยาคมโดยแผนกบาลีไวยการณ
เริ่มสอบ "...แต่เวลาเช้า 3 โมง จนถึงบ่าย 5 โมงเศษแล้วเสร็จ..."⁵⁷ ส่วนแผนก
หนังสือไทยใช้เวลาในการสอบถึง 2 วันคือ "...ได้ประชุมสอบตั้งแต่วันที่ 23/3/117 เวลา
เช้า 4 โมงเศษจนถึงเวลาย่ำค่ำเศษวันที่ 24/3/227 รวมเป็น 2 วัน เป็นแล้วเสร็จ..."⁵⁸

55 เรื่องเดียวกัน.

56 เรื่องเดียวกัน.

57 เรื่องเดียวกัน.

58 เรื่องเดียวกัน.

การสอบไล่ในมณฑลอีสานครั้งแรกนั้นมีโรงเรียนส่งนักเรียนเข้าสอบความรู้เพียง 2 โรงเรียน คือ โรงเรียนอุบลวิทยาคม และโรงเรียนอุคมวิทยากร และในการส่งนักเรียนเข้าสอบความรู้นั้น โรงเรียนทั้ง 2 แห่งก็จะไม่ส่งนักเรียนของตนเข้าสอบความรู้ทั้งหมด จะส่งเข้าสอบเฉพาะผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ เช่น ในการสอบเมื่อวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 117 มีนักเรียนสมัครเข้าสอบความรู้เพียง 38 คน⁵⁹ คือ แผนกพาณิชยการเข้าสอบ 6 รูป หนังสือไทยเข้าสอบ 32 คน ทั้ง ๆ ที่โรงเรียนทั้ง 2 แห่งมีนักเรียนกว่า 230 คน และในการสอบครั้งนั้นก็ปรากฏผลสอบ"...ชั้นพาณิชยการเข้า 6 รูปตก 1 ได้ 5 รูป ชั้นหนังสือไทย โรงเรียนอุบลวิทยาคม เข้า 19 ได้ 10 โรงเรียนพระนารีนคม (อุคมวิทยากร) เข้า 13 ตกหมด..."⁶⁰

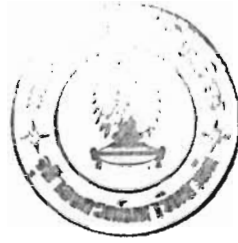
ในการจัดสอบในมณฑลอีสานครั้งนั้นนับได้ว่าเป็นความก้าวหน้าและเป็นการกระจายอำนาจในการบริหารการศึกษาออกไปสู่หัวเมืองอย่างแท้จริง ทั้งนี้ก็เพราะว่าการสอบไล่ความรู้ในสมัยก่อนนั้น นักเรียนในทุกมณฑลที่ท้องถื่นจะสอบไล่ความรู้ที่เดินทางไปสอบที่กรุงเทพฯ เพียงแห่งเดียว การเดินทางมายังกรุงเทพฯ ในสมัยก่อนเป็นไปด้วยความยากลำบาก ต้องใช้เวลาหลายเดือนกว่าจะเดินทางมาถึง นักเรียนบางคนถึงกับเจ็บไข้ได้ป่วยก็มี นอกจากนี้ในการนำนักเรียนมาสอบไล่ความรู้ยังมีปัญหาในการของบประมาณ เหตุนี้ผู้อำนวยการศึกษาในหลาย ๆ มณฑลจึงไม่ส่งนักเรียนมาสอบไล่ความรู้ที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นการปิดโอกาสทางการศึกษาของนักเรียนในหัวเมืองอย่างน่าเสียดาย การที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี ได้ขออนุญาตและจัดสอบขึ้นในมณฑลอีสานจึงกล่าวได้ว่าเป็นการเปิดโอกาสทางการศึกษาให้กว้างขวางยิ่งขึ้น นอกจากนี้การกระทำดังกล่าวยังได้เป็นแบบอย่างอันดีให้มณฑลอื่น ๆ ได้จัดสอบไล่ความรู้ในมณฑลของตนเอง

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน.

ในการสอบครั้งนี้ที่ได้นำหลักสูตรของมหาวิทยาลัยมาใช้โดยมิได้มีการปรับให้เหมาะสมกับสภาพการเรียนการสอนในมณฑลอีสานในขณะนั้น หากมองอีกในแง่มุมหนึ่งอาจไม่ยุติธรรมนักสำหรับที่จะนำมาวัดความรู้ของนักเรียนในมณฑลอีสาน เพราะหลักสูตรของมหาวิทยาลัยเหมาะสมสำหรับนักเรียนในกรุงเทพฯ ที่มีความพร้อมทั้งในด้านตัวครูผู้สอน ผู้เรียนและหนังสือแบบเรียน มิได้มีความเหมาะสมที่จะมาสอบวัดความรู้ของนักเรียนในมณฑลอีสานที่ไม่มีความพร้อมเหมือนในกรุงเทพฯ ซึ่งผลการสอบครั้งแรกก็ปรากฏว่านักเรียนในมณฑลอีสานสอบได้น้อยมาก โดยเฉพาะนักเรียนชั้นหนังสือไทยคือโรงเรียนอุบลวิทยาคม เข้าสอบ 19 คน สอบได้ 10 คน โรงเรียนอุทุมวิทยากร เข้าสอบ 13 คน ตกหมด ทั้ง ๆ ที่นักเรียนที่เข้าสอบในครั้งนั้นได้รับการคัดเลือกแล้วมิได้ส่ง เข้าสอบทุกคนเหมือนอย่างในปัจจุบันด้วยซ้ำ อย่างไรก็ตามในการที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี สามารถจัดการสอบวัดความรู้ขึ้นได้ ก็แสดงให้เห็นถึงความสามารถ ความเป็นผู้มีความคิดริเริ่มของท่าน ทั้ง ๆ ที่มณฑลอีสานเป็นมณฑลชั้นนอก อยู่ห่างไกลจากแหล่งวิชาการ แต่ท่านก็สามารถจัดการสอบวัดความรู้ขึ้นได้เหมือนกันกับกรุงเทพฯ

ในการสอบวัดความรู้ครั้งนี้ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้โปรดให้โรงเรียนอุบลวิทยาคม จัดพิมพ์ใบสุภัตร์ประกาศ แจกแก่นักเรียนที่สอบได้ทั้งชั้นบาลี ไวยากรณ์ และชั้นหนังสือไทยนอกจากนี้พระองค์ท่านยังได้จัดทำและประทานผ้ากราบถวายอย่างดี แก่ผู้สอบชั้นบาลีไวยากรณ์ได้ ส่วนในชั้นหนังสือไทยนั้นถ้าเป็นภิกษุสามเณรก็ทรงประทานผ้ากราบถวายให้ ถ้าเป็นคฤหัสถ์ทรงประทานด้วยยศให้ ซึ่งการกระทำดังกล่าวของพระองค์เป็นการให้ความสำคัญแก่การจัดการศึกษา เป็นการกระตุ้นให้อาณาประชาราษฎร์ให้หันมาสนใจในการศึกษาหากความรู้อันจะเป็นประโยชน์ต่อตนเอง และต่อการพัฒนาชาติบ้านเมือง สมดังพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งบประมาณ

การจัดการศึกษาในระยะแรกของไทย จะต้องยอมรับความจริงบางประการ ว่า รัฐบาลได้ลงทุนในการศึกษาน้อยมาก และการที่ลงทุนในการศึกษาน้อยนี้เอง เป็นสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่ง ทำให้การศึกษาของไทยไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร อย่างไรก็ตามในการที่รัฐบาลได้ลงทุนในการศึกษาน้อยนี้ เราจะต้องให้ความเห็นใจแก่รัฐบาลด้วย เพราะในระยะนั้นรัฐบาลไม่ได้ลงทุนเฉพาะการจัดการศึกษาเท่านั้น หากแต่ได้รับเรื่องงานใหม่ ๆ ขึ้นอีกหลายด้าน ประกอบกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้รัฐบาลต้องลงทุนในการป้องกันประเทศสูงมาก⁶¹ และวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ได้มีผลกระทบกระเทือนต่องบประมาณของประเทศเป็นอย่างมาก และภายหลังจากวิกฤตการณ์ดังกล่าวได้ผ่านไป ก็ที่จะฟื้นฟูฐานะทางการเงินของประเทศให้อยู่ในสถานะเดิมได้ต้องใช้เวลา 2-3 ปี⁶² ตารางต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นถึงงบประมาณที่กระทรวงธรรมการได้รับแต่ละปี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435-2454

ตารางที่ 2 แสดงถึงงบประมาณที่กระทรวงธรรมการได้รับตั้งแต่พ.ศ. 2435-2454

ปี	งบประมาณแผ่นดิน	งบที่กระทรวงธรรมการได้รับ	คิดเป็นร้อยละ
2435 (ร.ศ.111)	14,919,000	297,000	2.0
2436 (ร.ศ.112)	18,175,000	407,000	2.2
2437 (ร.ศ.113)	12,487,000	301,000	2.4
2438 (ร.ศ.114)	12,686,000	342,000	2.7

⁶¹ จักรกฤษณ์ นรินดิษกุลการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรบ-ราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, หน้า 369-370.

⁶² เรื่องเดียวกัน

ปี	งบประมาณแผ่นดิน	งบที่กระทรวงธรรมการ ได้รับ	คิดเป็น ร้อยละ
2439 (ร.ศ.115)	18,483,000	295,000	1.6
2440 (ร.ศ.116)	23,997,000	710,000	3.0
2441 (ร.ศ.117)	23,788,000	518,000	2.2
2442 (ร.ศ.118)	27,053,000	507,000	1.9
2443 (ร.ศ.119)	31,841,000	1,006,000	3.2
2444 (ร.ศ.120)	36,647,000	1,000,000	2.7
2445 (ร.ศ.121)	39,028,000	1,138,000	2.9
2446 (ร.ศ.122)	43,909,000	1,218,000	2.8
2447 (ร.ศ.123)	46,635,000	1,373,000	2.9
2448 (ร.ศ.124)	50,036,000	1,349,000	2.7
2449 (ร.ศ.125)	56,873,000	1,427,000	2.5
2450 (ร.ศ.126)	56,503,000	1,422,000	2.5
2451 (ร.ศ.127)	58,379,000	1,464,000	2.5
2452 (ร.ศ.128)	58,845,000	1,281,000	2.2
2453 (ร.ศ.129)	59,077,000	1,252,000	2.1
2454 (ร.ศ.130)	65,017,000	1,364,000	2.1

ที่มา : David K Wyatt, The politics reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn, Appundix B, pp. 389.

จากตารางข้างต้นแสดงให้เห็นว่างบประมาณในแต่ละปีที่กระทรวงธรรมการได้รับนั้นน้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับค่าใช้จ่ายด้านอื่น ๆ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งงบประมาณสำหรับจัดการศึกษาในหัวเมือง ทั้งนี้เมื่อสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรับหน้าที่เป็นผู้อำนวยการจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง จึงได้จัดสรรงบประมาณที่ได้รับออกเป็น 5 ประเภท เพื่อให้เหมาะสมกับจำนวนงบประมาณที่ได้รับดังนี้⁶³

1. ค่าเดินทาง และค่าใช้จ่ายสำหรับผู้ช่วยการศึกษา โดยเหตุที่ผู้ช่วยการศึกษาไม่มีเงินเดือน จึงจกเงินจำนวนนี้เพื่อใช้เป็นค่าเบี้ยเลี้ยง ค่าจ้างเสมียน ค่าค่าเนื้องาน ฯลฯ
2. ค่าบำรุงโรงเรียน โดยจะไม่กำหนดว่าจะต้องใช้เงินดังกล่าวเป็นค่าจ้าง เงินเดือน ค่าก่อสร้าง แต่อย่างไร คงปล่อยให้ผู้อำนวยการจัดการกันเองตามความสะดวกและเหมาะสม เงินส่วนนี้ถือเป็นเงินสมทบเพื่อการส่งเสริมการศึกษาเท่านั้น รัฐจะไม่รับผิดชอบงบประมาณต่าง ๆ ที่ไม่เพียงพอแต่อย่างใด
3. ค่าเลี้ยงดูนักเรียนที่ผู้ช่วยศึกษานำมาศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อให้จะให้ออกไปเป็นครูตามหัวเมือง
4. ค่าใช้จ่ายในการจัดสอบ
5. ค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ด

สำหรับงบประมาณในการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานนั้น ในคราวแรกที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีได้ออกไปจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน ก่อนที่จะมีการประกาศให้มีการจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ได้รับเงินช่วยเหลือจากทางราชการเป็นค่าพาหนะและค่าขนส่งแบบเรียนเป็นเงิน 448 บาท⁶⁴ ต่อมาเมื่อมีการให้จัดการศึกษาในหัวเมืองพระญาณรักขิต ผู้ช่วยศึกษามณฑลอีสาน ได้ขอขบประมาณในการเดินทางออกไปจัดการศึกษาในปี พ.ศ. 2441 เป็นเงิน 1,008 บาท ซึ่งมีรายละเอียดต่อไปนี้

- . . . จำนวนคนที่จะไปค่ายมี ข้าพระพุทธเจ้าพระญาณรักขิต 1
- พระอานเปริยญ 1, พระอินทัย 4 สามเณร 3 ศิษย์คฤหบดี 17
- รวม 26 คน คึกคากจูงรถคนละ 5 บาท สามสสิ่ง เป็นเงิน
- 149 บาท สองสสิ่ง สอนสรรพสิ่งของจะคองเหมารถ 1 คัน บรรทุก

⁶³ พระพรหมมุนี (กิสโส อ้วน) ตำนานยวักสุปฏิญาณาราม, หน้า 43.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

เป็นเงิน 138 สองสลึง เพื่อ สองไพ

คึกคากวางเกวียนบุตชเทศนรถไฟไปถึงเมืองนครราชสีมา เกวียน 20 เล่ม คึกคากวางเล่มละ 15 บาท เป็นเงิน 300 บาท รวมค่าพาหนะ แทรกรุงเทพา ถึงนครราชสีมา 2 ระยะเป็นเงิน 584 บาท เพื่อ สองไพ

คิดแก่นครราชสีมาไปถึงเมืองอุบล เกวียน 20 เล่ม คึกคากวาง เล่มละ 21 บาท เป็นเงิน 420 บาท รวมทั้ง 2 ระยะ เป็นเงิน 1,008 บาท เพื่อ สองไพ. . . 65

จำนวนงบประมาณดังกล่าวเป็นงบเพื่อใช้เป็นค่าพาหนะ ค่าเดินทางไปยัง หัวเมืองมณฑลอีสานเท่านั้น ต่อมาเมื่อพระญาณรักชิตได้เดินทางไปจัดการศึกษาในมณฑล อีสาน เพื่อที่จะให้การจัดการศึกษาได้แพร่หลายไปทั่วมณฑล และเจริญมั่นคงสืบต่อไป จึงได้จัดทำงบประมาณเสนอต่อส่วนกลาง และได้รับงบประมาณในช่วงปี พ.ศ. 2443- พ.ศ. 2453 ดังนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶⁵ กจร., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศบ.47/26 พระญาณรักชิต
ขอแบบเรียนและค่าพาหนะสำหรับนักเรียน และผู้อำนวยกากรมณฑล ประจำศก 119.

ตารางที่ 3 แสดงถึงงบประมาณที่มณฑลอีสานได้รับจากกระทรวงธรรมการ
ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2443-2453

ปี	งบประมาณที่ได้รับ	หมายเหตุ
2443 (ร.ศ.119)	3,500 บาท	
2444 (ร.ศ.120)	7,760 บาท	
2445 (ร.ศ.121)	-	หาข้อมูลไม่พบ
2446 (ร.ศ.122)	12,948 บาท	
2447 (ร.ศ.123)	12,948 บาท	
2448 (ร.ศ.124)	12,000 บาท	
2449 (ร.ศ.125)	12,000 บาท	
2450 (ร.ศ.126)	-	หาข้อมูลไม่พบ
2451 (ร.ศ.127)	-	หาข้อมูลไม่พบ
2452 (ร.ศ.128)	14,912 บาท	
2453 (ร.ศ.129)	15,064 บาท	

ที่มา : รวบรวมมาจากเอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 47 การจัดการ
พระศาสนาและการศึกษา และรายงานของกระทรวงธรรมการ แผนก
กรมศึกษาธิการ พ.ศ. 2452-2453.

เงินงบประมาณที่มณฑลอีสาน ได้รับแต่ละปีนั้นจะใช้จ่ายไปในด้านต่าง ๆ ดังนี้
(งบประมาณปี ร.ศ. 122 และ 123)

1. ค่าเดินทางและค่าใช้จ่ายสำหรับเจ้าคณะมณฑล 1,600 บาท
2. ค่าใช้จ่ายสำหรับผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑล 4 รูป 2,016 บาท
3. ค่าบำรุงโรงเรียน ผู้จัดการ ครู 8,040 บาท
4. ค่าสอบความรู้ 344 บาท

5. ค่าเว่ยยาวัจจกร	240 บาท
6. ค่านิเทศภัทร	708 บาท
รวม	12,948 บาท ⁶⁶

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่ามณฑลอิสานจะได้รับงบประมาณจากส่วนกลางทุก ๆ ปี แต่เนื่องจากสาเหตุหลายอย่างทำให้โรงเรียน ผู้จัดการ ครู ได้รับเงินบำรุงการศึกษา ค่าจ้างมาก ถึงรายงานของพระศาสนคิลกว่า "...อนึ่ง ครูทั้งหลายทวงหัวเมืองร้องทุกข์ มายังอาทมาภาพเรื่องค่าบำรุงอยู่เสมอ เหตุนี้จึงเจริญพรมาให้ทราบ..."⁶⁷ ซึ่งสาเหตุดังกล่าวก็เนื่องมาจากการคมนาคมไม่สะดวก และจากการที่เว่ยยาวัจจกรทำหนังสือเบิก ค่าบำรุงการศึกษาไม่ถูกระเบียบคือ ไม่ได้ส่งใบสำคัญผู้จ่ายเงินมา เช่น ในปี ร.ศ.123 มีเงินชั้ของในเดือนเมษายน 651.21 บาท เดือนพฤศจิกายน 665 บาท และในเดือน มกราคมถึง 1,302.42 บาท⁶⁸ เป็นต้น ต่อเมื่อได้ส่งใบสำคัญผู้จ่ายเงินไปแล้ว ทางผู้จ่ายเงินในส่วนกลางจึงจะจัดส่งใบให้ ซึ่งได้ก่อให้เกิดความล่าช้าเป็นอย่างมาก นอกจากนี้การจักหางงบประมาณประจำปีในมณฑลอิสาน ในบางปีก็ไม่ได้เป็นไปตามความต้องการ และความจำเป็นของมณฑล เช่นในปี ร.ศ.125 เจ้าคณะมณฑลอิสานส่งงบประมาณไม่ทัน ตามกำหนดคือ ภายในเดือนธันวาคมของทุกปี เนื่องจากเจ้าคณะมณฑลได้ออกไปจัดการ คณะมณฑลต่าง ๆ และไม่ได้รับใบเดือนจากกระทรวงธรรมการ ทางกระทรวงธรรมการ ก็จัดสรรงบประมาณให้เท่าเดิม "...ด้วยอาทมาภาพได้รับใบยอดฉบับที่ 1/244 ลงวันที่ 11 เม.ย. ร.ศ. 125 วางงบประมาณเงินบำรุงการศึกษามณฑลอิสานคง 12,000 บาท เท่าปีเก่า..."⁶⁹

⁶⁶ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 32/7 เงินบำรุงการศึกษามณฑลอิสาน ศก 123.

⁶⁷ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 32/23 เงินบำรุงการศึกษามณฑลอิสาน ศก 125.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน.

โรงเรียนและนักเรียน

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานได้รับการสนับสนุน และเอาใจใส่เป็นอย่างดี ทั้งจากฝ่ายอาณาจักร และฝ่ายศาสนจักร ทั้งที่ไ้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นการจัดการศึกษา ในบริเวณดังกล่าวจึงเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว ได้มีการจัดสร้างโรงเรียนและมีจำนวน นักเรียนมากถึง 48 โรงเรียน และมีนักเรียนเป็นจำนวน 2,316 คน ในปี ร.ศ. 120⁷⁰ การจัดสร้างโรงเรียนรวมทั้งครูที่ต่าง ๆ ของโรงเรียนในระยะเริ่มต้นนั้นจะมีได้รับ งบประมาณจากส่วนกลางเลย แต่จะได้รับการสนับสนุนค่านายหน้าจากท้องถิ่นนั้น ๆ ในรูปของการเสียสละ การบริจาคเงิน อุปถัมภ์ในการก่อสร้างและแรงงาน จากราษฎร และพระภิกษุสามเณรในท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น

. . . พระครูสถิตย์ว่าที่เจ้าคณะแขวงอำเภอมหาไชย์ ซึ่งเป็นครูใหญ่ ของโรงเรียนนั้น จึงออกทรัพย์ส่วนตัวและบอญญ์แก่ชาวบ้านโคกเงินรวม ห้างสิ้นเป็น 303 บาท และพระภิกษุสามเณรในวัดช่วยกันออกแรงสร้าง โรงเรียน 2 ชั้นขึ้นที่วัดหูกองนั้นหลังจากนั้น โดยยาว 7 วาศอก กว้าง 4 วา 2 ศอก หลังคามุงทวยกระดาน. . . 71

ในการจัดสร้างโรงเรียนต่างๆ ในมณฑลอีสาน นอกจากจะไม่ได้รับงบประมาณ ในการก่อสร้างแล้ว งบประมาณในการดำเนินการก็ไม่ได้จากรัฐบาลอีกด้วย ทาง รัฐบาลจะมีให้เฉพาะเงินค่าบำรุงการศึกษาส่วนหนึ่ง และเงินรางวัลสำหรับผู้สอน และ ผู้สอบได้เป็นราย ๆ ไป ซึ่งเงินบำรุงการศึกษานั้นมีจำนวนน้อยมากไม่เพียงพอในการ ดำเนินการ จึงจำเป็นต้องยั้งในการที่จะขอรับบริจาค บอญญ์ เรียไร เงินจากประชาชน ในท้องถิ่นนั้น ๆ มาบำรุง ค้ำชูเหตุนี้ความเจริญก้าวหน้าของโรงเรียน หรือการล้มไปหรือไม่ ของโรงเรียนต้องขึ้นอยู่กับว่า โรงเรียนใดมีผู้บำรุง หรือผู้จัดการที่มีความสามารถ เป็นที่ ยอมรับ และศรัทธาของราษฎร และประกอบกับความเป็นอยู่ของราษฎรไม่ขัดสนนัก

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁷¹ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 51.4/3 สร้างโรงเรียน ประจำวัดเหนือ เมืองสุวรรณภูมิ.

โรงเรียนนั้น ๆ ก็สามารถจัดการศึกษาได้เจริญก้าวหน้า หากโรงเรียนใดมีลักษณะตรงกันข้ามกับโรงเรียนที่กล่าวมาแล้ว จำนวนนักเรียนก็จะลดลงเป็นอย่างมาก การบริหารโรงเรียนก็จะเป็นไปด้วยความลำบาก ซึ่งเป็นปัญหาอย่างมากต่อการจัดการศึกษา ดังรายงานของพระญาณรักจิตว่า

... การศึกษาและการพระศาสนาใน ศก. 121 และ ศก. 122 นี้คงจะรุ่งโรจน์ให้เจริญขึ้นอีกไม่ได้อีก เพราะราษฎรเกิดทุกข์ภัยทุกข์ตลอดมาตลอดในวันนี้อพยพครอบครัวไปสู่ที่หอบหอบที่ประหวั่นใจก็มาก ผู้ที่ไม่ละภูมิภาคไหนไปเพียงขอทานมาเลี้ยงกับอยู่กับที่ก็มีมาก. . . อาไศรยเหตุคงนี้ที่จะจัดการให้ค่าเป็นขึ้นโดยเร็วจึงเป็นการชักรของ . . . 72

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานจะประสบกับปัญหาดังที่กล่าวมาแล้ว แต่การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานก็นับว่าเจริญก้าวหน้ามาก เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในมณฑลอื่น ๆ เพราะปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นปัญหาเฉพาะบางปีเท่านั้น "ในต้นศก 112 นักเรียนระส่ำระสายมาก เพราะเกิดทุกข์ภัยทุกข์ ท่อมาปลายยุคตลอดทุกวันนี้ นักเรียนเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนทุกตำบล" 73 จากรายงานการจัดการศึกษาและการศาสนาของพระญาณรักจิต ผู้อำนวยการศึกษามณฑลอีสานพบว่า ในปี ร.ศ. 120 มีโรงเรียนในมณฑลอีสานถึง 48 โรงเรียน และมีนักเรียนถึง 2,316 คน แบ่งตามบริเวณต่าง ๆ ดังนี้ 74

ศูนย์วิทยุทรัพยากร

72 กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/59 จัดการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน (20 ก.ค. 120-28 ร.ศ. 129).

73 เรื่องเดียวกัน.

74 ฤกษ์คณนวก จ.

ตารางที่ 4 แสดงจำนวนโรงเรียนและนักเรียนในมณฑลอีสาน ร.ศ.120

เมือง	อำเภอ	ชื่อโรงเรียน	จำนวนนักเรียน
อุบลราชธานี	บุพผูปถัมภ์	อุบลวิทยาคม	180
	"	วัคศรีทอง	50
	"	วาลิกสถาน	35
	"	นาวิบูล	40
	"	ทัพพิทยา	19
	อุคร	วัคหุง	70
	บุพผูปถัมภ์	บูรพนุกูล	160
	พนา	อุคมวิทยากร	70
	ชนะไชย	วัคไค้	22
	พิบูลย์	วัคกลาง	30
ยโสธร	ตระการ	วัคตระการ	37
	ประจิม	ศาลากลาง	28
	อุทัย	ธรรมหายโสภ	26
เขมราฐ		วัคชาติ	38
	อุไทย	ไชยภูมิ	63
รวมบริเวณอุบลราชธานี		15	868

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เมือง	อำเภอ	ชื่อโรงเรียน	จำนวนนักเรียน
สุรินทร์	สุรินทร์	วัดจันละคร	50
	"	วัดเทพนิมิตร	50
	สระเกษ	วัดพระโต	56
รวมบริเวณสุรินทร์			6
ร้อยเอ็ด		วัดสว่าง	46
	ประจิม	วัดกลาง	57
	อุไทย	วัดบึง	30
	ธวัช	วัดกลาง	51
สุวรรณภูมิ		วัดกลาง	60
	ทักษิณ	วัดสว่าง	31
	เกษตร	วัดธาตุ	64
	จักรภพ	วัดกลาง	69
มหาสารคาม		วัดท่าแขก	35
	ประจิม	วัดเหนือ	61
	อุไทย	วัดกลาง	34
กาฬสินธุ์	วาปี	วัดกลาง	84
		วัดกลาง	51
	ประจิม	วัดเหนือ	32
กมลาไสย	อุไทย	วัดหอไตร	46
	กุจฉิณราย	วัดกลาง	30
	ภูแล่นช้าง	วัดกลาง	41
	-	วัดไชยมงคล	100
	กมลาไสยใต้	วัดบ้านขามเปี้ย	50
	กมลาไสย	วัดเหล่ากลาง	30

เมือง	อำเภอ	ชื่อโรงเรียน	จำนวนนักเรียน
	เสลภูมิเหนือ	วัดกลาง	40
	เสลภูมิใต้	วัดสิงทอง	28
รวมบริเวณรอบเข็ค		22	1,096
จำปาศักดิ์		วัดมหาธาตุราม	40
		วัดธาตุ	30
รวมบริเวณจำปาศักดิ์		2	70
รวมทั้งมณฑล		48	2,316

ที่มา : คัดแปลงมาจากจัดการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน (20 ต.ค. 120-28 ร.ศ. 129)

จากตารางข้างต้นจะเห็นได้ว่า จำนวนโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในมณฑลอิสานมีจำนวนมากมายืนยันถึงความเจริญก้าวหน้าในการจัดการศึกษา แต่ในระยะต่อมา มีโรงเรียนหลาย ๆ โรงเรียนต้องล้มไป หรือยุบไปพร้อมกับโรงเรียนอื่น ทำให้จำนวนโรงเรียนและจำนวนนักเรียนลดลง ทั้งนี้ก็เพราะว่าโรงเรียนต่าง ๆ ในมณฑลอิสานจะเป็นโรงเรียนเซนต์สก็๊ก็จะได้รับเฉพาะเงินบำรุงเท่านั้นจากรัฐในการจัดการศึกษา และโรงเรียนเซนต์สก็๊ก็ที่อยู่ในเกณฑ์ที่จะได้รับเงินบำรุงนั้นจะต้องมีนักเรียนตั้งแต่ 30 คนขึ้นไป⁷⁵ โรงเรียนต่าง ๆ จึงจำเป็นต้องอาศัยเงินงบประมาณจากผู้บำรุง และการช่วยเหลือของราษฎรในท้องถิ่นนั้น ๆ หากผู้บำรุงขาดความสามารถ ขาดการยอมรับและศรัทธาจากราษฎร ประกอบกับความซัดสนในการประกอบอาชีพ โรงเรียนนั้นก็จะมีเจริญรุ่งเรืองต่อไป นอกจากนี้ปัญหาการขาดแคลนครูก็เป็นสาเหตุอันหนึ่งของการล้มไปหรือยุบโรงเรียนไป

⁷⁵สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ล่ายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 626-263.

เพราะการจัดตั้งโรงเรียนในระยะเริ่มแรกนั้นจะหาครูที่มีความรู้พอที่จะสอนได้ยากมาก โรงเรียนแห่งหนึ่งจะมีครูเพียงคนเดียว หากครูคนนั้นตายหรือลาออก การส่งครูไปแทน จะไม่มีเลย จึงทำให้โรงเรียนนั้นต้องล้มไป เช่น "...เมื่ออาทมาภาพไปตรวจสอบความรู้ นักเรียนที่เมืองสุรินทร์ พระวินัยธร (นิว) ครูโรงเรียนวัดพรหมสุรินทร์ขอลาออกเพราะ อาพาธ โรงเรียนก็เป็นอันล้ม"⁷⁶ และ "...เมืองกาฬสินธุ์มีโรงเรียน 3 ตำบล คือ วัดกลาง วัดเหนือ วัดหอไตรย์ (แต่วัดหอไตรย์ ผู้จัดการมรณภาพ ครูลาออกเป็นอันล้ม)..."⁷⁷

ด้วยสาเหตุดังกล่าวข้างต้น จำนวนโรงเรียนและนักเรียนในมณฑลอีสานจึงลดลง ทั้งรายงานตรวจการพระศาสนาและการศึกษาของพระศาสนคิลก (ทิสโส อ้วน) เจ้าคณะ มณฑลอีสาน ใน ศก. 123 ว่ามีโรงเรียนทั้งหมดในมณฑลอีสานเพียง 34 โรงเรียน ผู้จัดการ 18 คน ครู 57 คน นักเรียน 1,719 คน⁷⁸

นอกจากการจัดตั้งโรงเรียนจัดให้แพร่หลายในมณฑลอีสานแล้ว พระศาสนคิลก เจ้าคณะมณฑลอีสานก็ยังมีแนวคิดที่ก้าวไกลไปมาก คือ ในปี พ.ศ.2449 (ร.ศ.125) ท่านได้ทำการก่อสร้างโรงเรียนตัวอย่างขึ้นที่วัดสุปฏิญนารามหนึ่งหลัง เป็นอาคาร 2 ชั้น ขนาดกว้าง 4 วา 2 ศอก 2 นิ้ว ยาว 10 วา แต่เนื่องจากไม่มีเงินเพียงพอการ ปลูกสร้างจึงไม่เป็นที่เรียบร้อย⁷⁹ จึงทำเรื่องขอขมประมาทจากกระทรวงธรรมการในปี พ.ศ.2450 แต่กระทรวงธรรมการก็ไม่มีเงินที่จะช่วยเหลือได้ ต้องรอมมาถึงปี พ.ศ.2451 จึงได้เงินช่วยเหลือจากกระทรวงธรรมการเป็นเงิน 800 บาท⁸⁰ การก่อสร้างจึงสำเร็จ เรียบร้อยในปีนั้นเอง

⁷⁶ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/59 จัดการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน (20 ท.ค.120-28 ร.ศ.129).

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁷⁹ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ คช.51.4/1 กระทรวงมหาดไทย เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณี เมืองอุบลราชธานี ได้จัดการปฏิสังขรณ์วัดสุปัสเสร็จแล้ว และตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดสุปัส พ.ศ.2440.

⁸⁰ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ คช. 51.4/7 พระศาสนคิลก ขอเงินสร้างโรงเรียนตัวอย่างที่ท่าค่างไว้มณฑลอีสาน.

ขณะเดียวกันในปี พ.ศ. 2451 ทางกระทรวงธรรมการได้มอบให้เหตุผลต่าง ๆ จัดตั้งโรงเรียนตัวอย่างขึ้นที่เมืองอันเป็นที่ตั้งกองบัญชาการมณฑล โดยให้จัดการเรียน การสอนในระดับที่เทียบเท่ากับโรงเรียนมัธยมในกรุงเทพฯ เพื่อให้จะให้พระภิกษุที่เป็นครู สอนโรงเรียนวัดในท้องที่ต่าง ๆ ได้มีโอกาสเข้ามาศึกษาอบรมเพิ่มเติม หรือมาดูการจัด การเรียนการสอนเป็นตัวอย่างสำหรับการปรับปรุงโรงเรียนในวัดของตนให้เจริญก้าวหน้า ยิ่งขึ้น นอกจากนี้โรงเรียนตัวอย่างในท้องที่มณฑลใดที่พอจะเปิดทำการสอนในระดับฝึกหัดครู ได้ ก็ให้ดำเนินการเพื่อให้ได้ครูที่มีความรู้ความสามารถไปทำการสอนในโรงเรียนต่าง ๆ ให้เพียงพอ หรือถ้าครูในโรงเรียนหัวเมืองคนใดที่มีความเฉลียวฉลาดจริง ๆ ก็ให้เหตุผล จัดส่งมาศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูในโรงเรียนชั้นสูงของมณฑล หรือ อาจจะทำให้เป็นผู้ช่วยกรรมการในมณฑลนั้นก็ได้อีก⁸¹ จากความพยายามที่จะสร้างโรงเรียน ตัวอย่างที่วัดสุปฏิหารามในปี พ.ศ. 2449 ของพระศาสนคิลิก ได้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียน เพิ่มคลอบเวลาความเหมาะสม และเท่าจะเป็นไปได้ แต่ถ้าจะคำนึงถึงการดำเนินงานทั่วพระราชอาณาจักรแล้วก็คงไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัยหรือได้ผลเต็มที่นัก ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2451 จึงได้มีการทำเรื่องการจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ในหัวเมืองเข้า ประชุมพิจารณาในที่ประชุมเทศาภิบาลอีกเป็นครั้งที่ 2 ผลของการประชุมก็ตกลงกันว่า

กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์และพระศาสนคิลิกได้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียน เพิ่มคลอบเวลาความเหมาะสม และเท่าจะเป็นไปได้ แต่ถ้าจะคำนึงถึงการดำเนินงานทั่วพระราชอาณาจักรแล้วก็คงไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัยหรือได้ผลเต็มที่นัก ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2451 จึงได้มีการทำเรื่องการจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ในหัวเมืองเข้า ประชุมพิจารณาในที่ประชุมเทศาภิบาลอีกเป็นครั้งที่ 2 ผลของการประชุมก็ตกลงกันว่า

⁸¹กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการแผนกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 127. ม.ป.ท., ม.ป.ป. หน้า 44.

. . . กระทรวงธรรมการได้มอบหมายให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษาตามมณฑล ในข้าหลวงธรรมการ ซึ่งกระทรวงธรรมการได้ตั้งออกไปเป็นผู้จัดการศึกษานั้น ซึ่งอยู่ในความบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาลโดยตรง. . . 82

เพื่อให้เป็นไปตามข้อตกลงดังกล่าว จึงได้มีการสำรวจวัดทั้งหมดทั่วพระราชอาณาจักรในปี พ.ศ. 2451 เพื่อที่จะได้ทราบว่าวัดต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั่วพระราชอาณาจักรนั้น อยู่ในสภาพเช่นใด โดยกำหนดให้มีการแบ่งวัดออกเป็น 4 ระดับชั้นคือ

1. วัดชั้นที่ 1 ได้แก่วัดที่ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นระเบียบเรียบร้อย มีการจัดการเรียนการสอนโดยสม่ำเสมอ และสมบูรณ์แบบ
2. วัดชั้นที่ 2 ได้แก่วัดที่ยังไม่ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นที่เรียบร้อย แต่ก็ได้มีการแบ่งสอนเด็กที่เป็นศิษย์วัดออกเป็นหมวดหมู่
3. วัดชั้นที่ 3 ได้แก่วัดที่มีการจัดการเรียนการสอนอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้จัดเป็นหมวดหมู่ อยู่ในลักษณะที่ว่า "ศิษย์ใคร ใครสอน"
4. วัดชั้นที่ 4 ได้แก่วัดที่ไม่ได้จัดให้มีการเรียนการสอนเลย 83

จากการสำรวจสภาพวัดในแต่ละมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ในปี พ.ศ. 2451 ปรากฏว่า ทั่วพระราชอาณาจักรมีทั้งหมด 17 มณฑล มีวัดทั้งสิ้น 12,364 วัด แต่เป็นวัดชั้นที่ 1 เพียง 233 วัด หรือคิดเป็นเพียงร้อยละ 1.88 ของจำนวนวัดทั่วพระราชอาณาจักร ส่วนในมณฑลอีสานมีวัดทั้งหมด 2,630 วัด ซึ่งมีจำนวนมากกว่ามณฑลอื่น ๆ แต่กลับมีวัดชั้นที่ 1 เพียง 24 วัด คิดเป็นร้อยละ 0.91 ซึ่งอยู่ในบริเวณต่าง ๆ คือ บริเวณร้อยเอ็ดมี 1,245 วัด มีวัดชั้นที่ 1 อยู่เพียง 10 วัด บริเวณอุบลราชธานีมี 894 วัด มีวัดชั้นที่ 1

82 กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการแผนกกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 127, หน้า 44.

83 กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการแผนกกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 127, หน้า 7.

อยู่ 12 วัด บริเวณชุมชนมี 385 วัด มีวัดชั้นที่ 1 อยู่เพียง 1 วัด บริเวณสุรินทร์มี 106 วัด ก็มีวัดชั้นที่ 1 อยู่เพียง 1 วัด เช่นเดียวกัน⁸⁴ อันแสดงให้เห็นว่าการจัดตั้งโรงเรียนวัด ยังไม่บรรลุผลมากนัก โดยเฉพาะมณฑลที่อยู่ห่าง คั้งที่กระทรวงธรรมการได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า "...มณฑลฝ่ายเหนือคืออุคร อีสาน และพายัพ วัดมีมาก แต่เป็นวัดที่ไม่เคยมีการสอนเสียโดยมาก..."⁸⁵

หลังจากที่ได้ทราบสภาพของวัดโดยทั่ว ๆ ไปทั่วพระราชอาณาจักรแล้ว ก็ได้มีการนำเรื่องการขยายการศึกษาเพื่อหวยราษฎรในหัวเมืองเข้าพิจารณาปรึกษาหารือในที่ประชุมเทศาภิบาลอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2452 ซึ่งก็ปรากฏผลว่า

... กระทรวงมหาดไทยรับจะเป็นผู้จัดการศึกษาเบื้องต้นให้หวยราษฎร ไคเล่าเรียนทั่วทุกคนตลอดพระราชอาณาจักร ส่วนการศึกษาชั้นสูงกว่านี้ ขึ้นไป นับแต่ประถมศึกษาจะสามารถเรียนไคแต่เฉพาะราษฎรบางจำพวก บางชั้น ให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการเป็นผู้จัดการที่ตองให้ กระทรวงมหาดไทยเป็นธุระในส่วนพื้นการศึกษาของหวยราษฎรนี้ก็เพราะ กระทรวงมหาดไทย เป็นผู้ปกครองท้องที่ มีเจ้าพนักงานประจำหน้าที่ ตลอดจนทั่วทุกตำบลแล้ว ยอมจะจัดไคสะดวก กระทรวงมหาดไทยรับจะ ลงมือจัดใน พ.ศ. 129. . .⁸⁶

การจัดการศึกษาเบื้องต้นเพื่อหวยราษฎรในหัวเมืองตามที่กระทรวงมหาดไทย รับว่าจะจัดก็เป็นเพียงการสอนให้เด็กนักเรียนอ่านออกเขียนไคเท่านั้น หาไคจัดตามหลักสูตร มูลศึกษาของกระทรวงธรรมการไม่ ไคการตั้งคณะกรรมการขึ้นทุกตำบล ประกอบค้วย กำนัน แพทย์ประจำตำบล และอชิการวัดที่สำคัญในตำบล รวมเป็น 3 คนนี้ เป็นผู้ค้ำเนินการ จัดการศึกษาเบื้องต้น เวลามีการสำรวจสามะโนครวัก็ให้เด็กในท้องที่ได้อ่านหนังสือดู

⁸⁴ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการแผนกรรมศึกษาธิการ ร.ศ. 127, หน้า 87-90.

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

⁸⁶ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่สอง แผนกรรมศึกษาธิการ ประจำพหศก 2452, หน้า 3.

ถ้าเด็กชายอายุ 13 ปีขึ้นไปสามารถอ่านหนังสือไทยได้ก็เป็นอันใช้ได้⁸⁷

ในบริเวณมณฑลอีสาน ซึ่งมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์และมีพระศาสนคิลิกเป็นเจ้าคณะมณฑลนั้น ก็ได้มีการจัดตั้ง โรงเรียนขึ้นตามวัดต่าง ๆ อย่างรีบเร่ง ทั้งในช่วงครึ่งแรกของปีก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตหรือก่อนที่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์จะเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร อย่างไรก็ตาม การจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นตามวัดต่าง ๆ อย่างเร่งรีบในบริเวณมณฑลอีสานในปี พ.ศ.2453 ก็เป็นงานที่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ และพระศาสนคิลิกได้วางแผนไว้เป็นอย่างดีแล้ว คงจะเห็นได้จากตาราง

ตารางที่ 5 แสดงจำนวนวัดจำแนกเป็นชั้นของแต่ละอำเภอในบริเวณมณฑลอีสาน

บริเวณ	อำเภอ	จำนวน วัด	จำนวน พระภิกษุ	ประเภทวัดชั้นที่				จำนวนพระภิกษุ ที่สอนได้
				1	2	3	4	
อุบลราชธานี	บุรพหาอุบล	99	524	20	-	79	-	171
	อุครอุบล	120	660	10	-	-	110	83
	ปัจฉิมอุบล	131	911	32	-	99	-	143
	ทักษิณอุบล	67	311	1	-	-	66	32
	พิบูลมังสาหาร	31	147	3	-	28	-	26
	วารินชำราบ	22	93	2	-	2	-	10
	พนานิคม	141	856	5	-	-	136	161
	เขมราฐ	32	112	1	-	12	19	25
	อำนาจเจริญ	62	366	3	-	-	59	69
	โรงเจียม	4	3	-	-	4	-	-
ธานูนามณฑล	9	14	-	-	9	-	1	

⁸⁷กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่สอง แผนก
กรมศึกษาธิการ ประจำปีพุทธศ. 2452, หน้า 3.

บริเวณ	อำเภอ	จำนวน วัด	จำนวน พระภิกษุ	ประเภทวัดชั้นที่				จำนวนพระภิกษุ ที่สอนได้
				1	2	3	4	
อุบลราชธานี	รสนางคนิคม	22	110	1	-	-	21	5
	อุไทยยโสธร	85	485	11	-	10	64	1
	ปทุมยโสธร	59	290	6	-	13	40	55
	มหาชนะไชย	65	381	4	-	60	1	120
รวมบริเวณ อุบลฯ	15	949	5,263	99	-	234	516	942
ร้อยเอ็ด	อุไทยร้อยเอ็ด	102	449	3	88	7	4	172
	ปทุมร้อยเอ็ด	125	688	6	58	-	61	254
	ขวัชรบุรี	32	191	2	-	21	9	94
	สรณรงค์	45	226	1	-	44	-	70
	อุไทยสารคาม	109	876	7	58	44	-	385
	ปทุมสารคาม	94	710	5	69	-	-	612
	วาปีประทุม	75	500	4	-	54	17	145
	โกสุมพิสัย	41	304	2	29	-	-	47
	สุวรรณภูมิ	142	789	1	38	3	100	86
	จตุรภักทรพิมาน	44	315	1	-	43	-	111
	พยัคฆภูมิพิสัย	39	248	-	-	39	-	39
	เกษตรพิสัย	43	253	2	18	-	23	102
	พนมไพร	43	197	2	4	7	30	57
	อุไทยกาฬสินธุ์	67	268	3	36	3	25	145
	ปทุมกาฬสินธุ์	45	238	1	-	31	13	93
	กันทรวิชัย	97	629	1	77	13	6	326
	เสลภูมิ	99	510	2	1	96	-	329

บริเวณ	อำเภอ	จำนวน วัด	จำนวน พระภิกษุ	ประเภทวัดชั้นที่				จำนวนพระภิกษุ ที่สอนได้
				1	2	3	4	
ร้อยเอ็ด	สหัสขันธ์	13	56	-	-	-	13	45
	กุฉินารายณ์	43	165	-	-	1	42	103
	กมลาสัย	98	463	4	-	-	94	59
รวมบริเวณ ร้อยเอ็ด	20	1,396	8,075	47	437	475	437	3,273
สุรินทร์	อุไทยศีสะแก	44	231	-	-	-	44	-
	กลางศีสะแก	47	254	2	-	-	45	79
	ปจิมศีสะแก	105	670	1	-	102	2	132
	ราชไศล	47	254	1	-	21	27	29
	สุรินทร์	75	352	-	1	74	-	110
	กัมทรารักษ์	24	105	-	-	22	2	31
	ปจิมเกษตรกรรม	13	70	-	-	3	10	22
	อุไทยเกษตรกรรม	7	24	-	-	-	7	-
	กลางเกษตรกรรม	9	25	-	-	-	9	9
	โคมประสิทธิ์	2	12	-	-	-	2	3
	บัวชุมตริก	3	9	-	-	-	3	-
รวมบริเวณ สุรินทร์	11	378	2,000	4	1	222	151	415
สุรินทร์	อุครสุรินทร์	68	579	1	17	50	-	208
	ทักษิณสุรินทร์	42	517	10	25	6	1	162
	ชุมพลบุรี	14	113	1	5	8	-	14
	สุรวิทยาคาร	1	8	1	-	-	-	1

บริเวณ	อำเภอ	จำนวน วัด	จำนวน พระภิกษุ	ประเภทวัดชั้นที่				จำนวนพระภิกษุ ที่สอนได้
				1	2	3	4	
สุรินทร์	สังขะ	25	144	-	-	25	-	76
	ศีขรภูมิ	31	220	-	8	23	-	52
รวมบริเวณ สุรินทร์	6	181	1,593	13	55	116	1	513
รวมทั้งมณฑล	52	2,904	16,937	163	493	1,143	1,105	5,143

ที่มา : คัดแปลงมาจากรายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม แผนก
กรมศึกษาธิการ ประจำปีพ.ศ. 2453 หน้า 65-66

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่าวัดชั้นที่ 1 ที่เป็นวัดที่ไค้ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทย
ขึ้นแล้วเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก จากจำนวนเพียง 24 โรงเรียน (วัด) ในปี พ.ศ. 2451
เป็น 163 โรงเรียน (วัด) ในปี พ.ศ. 2453 โดยเฉพาะในบริเวณอำเภอปทุมอุบล
(อำเภอเขื่องในปัจจุบัน) มีวัดชั้น 1 ที่ไค้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยเป็นที่เรียบร้อยแล้ว
ถึง 32 วัด (โรงเรียน) รองลงมาคือ อำเภอบูรพาอุบล (อำเภอเมืองในปัจจุบัน)
อำเภออุบลราชธานี และอำเภออุไทย ยโสธร (อำเภอคำเขื่อนแก้ว ในปัจจุบัน) และอำเภอ
ทักษิณสุรินทร์ (อำเภอเมืองสุรินทร์ในปัจจุบัน) ในปี พ.ศ. 2453 พระบริคุคคามเขตร
(โพน่งคำ) เมื่อครั้งยังเป็นหลวงพิพัฒน์พงษ์พิทยอดิศัย นายอำเภอปทุมอุบล ไค้เอาใจใส่
ในการจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นตามวัดต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นได้ว่า
ในปี พ.ศ. 2453 ไค้มีการจัดตั้งโรงเรียนวัดชั้น 1 11 โรง คือ โรงเรียนวัดบ้านชาตเทิง
ตำบลสร้างถ่อ โรงเรียนวัดบ้านคำสมอ ตำบลยางซึ้งนง โรงเรียนวัดบ้านยางซึ้งนง ตำบล
ยางซึ้งนง โรงเรียนวัดบ้านไทย ตำบลไทย สองโรง (โรงหนึ่งนายชมเป็นครูสอนทั้ง
ภาษาไทย และภาษาบาลี อีกโรงนายนง เป็นครูสอนภาษาไทยอย่างเดียว) โรงเรียนวัด
บ้านเลียม ตำบลหัวคอน โรงเรียนวัดบ้านหัวคอน ตำบลหัวคอน โรงเรียนวัดบ้านเขื่องนอก

ตำบลเชียงใน โรงเรียนวัดท่าแขก ตำบลชันทวน โรงเรียนวัดบ้านโพน ตำบลโพน⁸⁸

จากตารางจะเห็นได้อีกประการหนึ่งว่า จำนวนโรงเรียนวัดหรือที่เรียกกันว่า วัดชั้น 1 จะมีมากในท้องที่อำเภอที่อยู่ใกล้เมืองใหญ่เท่านั้น ส่วนอำเภอที่อยู่ห่างไกลมีการจัดตั้งโรงเรียนวัดน้อยมาก โดยเฉพาะในท้องที่อำเภอเกษตรกรรม โคมประดิษฐ์ บุณทริก สหัสไพร และอุไทยคีสะเกษ เป็นต้น จะไม่มีการจัดตั้งวัดเพื่อสอนหนังสือไทย ซึ่งพอจะเรียกว่าเป็นวัดชั้น 1 เลย อันทำให้มีข้อสังเกตว่า ท้องที่ที่ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นมากในสมัยก่อนก็จะส่งผลกระทบต่อสภาพการจัดการศึกษาในปัจจุบันด้วย คงจะเห็นได้ว่าท้องที่อำเภอที่ประชาชนนิยมเอาใจใส่การศึกษาเล่าเรียน เห็นความสำคัญและคุณค่าของการศึกษาในปัจจุบันก็ล้วนแล้วแต่เป็นอำเภอที่ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนวัดขึ้นมากในสมัยก่อนนั่นเอง

การจัดการศึกษาในมณฑลอิสานระหว่าง พ.ศ. 2438-2453 นั้นพอที่จะนับได้ว่าเป็นการดำเนินงานที่บรรลุผลสำเร็จ และมีความก้าวหน้าพอสมควร ทั้งนี้ก็โดยได้รับความอุปการะจากองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยความเอาใจใส่ดูแลให้ความช่วยเหลือจากกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการที่หัวเมืองลาวกาวประทับที่เมืองอุบลราชธานี พระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ท้าวโพธิสาร (เลื่อ) และด้วยความตั้งใจจริงในการปฏิบัติงาน การทุ่มเทกำลังกาย กำลังปัญญา และกำลังทรัพย์ของเจ้าคณะมณฑลอิสานทั้งสองท่านคือ ท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ศิริจันทน์ จันทร์) และสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ทิสโส อ้วน)

แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายว่า ในขณะที่การจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือขึ้นตามวัดต่าง ๆ ในบริเวณมณฑลอิสานกำลังดำเนินไปด้วยดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จกลับกรุงเทพมหานคร เพื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังในคอนต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2453 และหลังจากนั้นเพียงไม่กี่เดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสวรรคตในวันที่ 22 ตุลาคม 2453 อันนับว่าเป็นผลกระทบกระเทือนต่องานพัฒนาประเทศในแทบทุกด้าน โดยเฉพาะ

⁸⁸ กจข., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศบ. 51/10 ตั้งโรงเรียนมณฑลอิสาน พ.ศ. 2454.

ในค่านการศึกษาแล้วยิ่งนับได้ว่า ได้รับการกระทบกระเทือนอย่างรุนแรง เพราะทำให้
โครงการขยายการศึกษา ปรับปรุงการศึกษา ต้องหยุดชะงักหรือไม่ก็ดำเนินไปได้โดย
ล่าช้า คั้งที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า "...การศึกษา
ของประเทศสยามได้สูญเสียผู้นุ่อุปการะที่สำคัญพระองค์หนึ่ง..." 89

ศูนย์วิทยพัทยาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

⁸⁹พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติสังเขปแห่ง
การจัดการศึกษาปรัศยุบันแห่งประเทศสยาม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เองหลี, 2463), หน้า 68.

ครูและวุฒิของครู

พระสงฆ์ไทยในพระพุทธศาสนา เป็นชนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีโอกาสได้รับการศึกษาคามแบบโบราณ เพราะพระสงฆ์ทุกรูปก่อนที่จะบวช ในพระพุทธศาสนานั้น จะต้องเป็น "ศิษย์วัด" ก่อน เพื่อที่จะได้เรียนรู้ภาษาไทย และฝึกการปฏิบัติตน ทั้งนี้ก็เพราะว่าการเรียนรู้ภาษาไทยเป็นพื้นฐานอันสำคัญในการเรียนรู้ภาษาบาลี ภาษาบาลีถือว่าเป็นภาษาชั้นสูง เพราะได้ใช้ในการบันทึกพระธรรม คำสั่งสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า การเรียนรู้ภาษาบาลีจะทำให้สามารถเรียนรู้พุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้ง พระสงฆ์ไทยได้รับยกย่องมาแต่โบราณว่าเป็นผู้รู้ ชาวบ้านจึงนิยมนำบุตรหลานของตนมาไว้กับพระที่วัดเพื่อที่จะได้รับใช้และเรียนรู้หนังสือจากพระไปค้ำย พระสงฆ์ และวัดจึงเป็นแหล่งให้การศึกษาของไทยมาแต่โบราณ

ในการประกาศให้มีการจัดการศึกษาทั่วพระราชอาณาจักรนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มองเห็นความสำคัญของวัดและพระสงฆ์จึงได้ทรงมอบหน้าที่ในการจัดการศึกษาในหัวเมือง ให้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสในฐานะผู้อำนวยการในการจัดการศึกษาในหัวเมือง ก็ทรงได้ระบุถึงบุคคลที่จะมาทำหน้าที่เป็นครูสอนในโรงเรียนต่าง ๆ ในหัวเมืองว่า "ให้พระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้เป็นครู เว้นแต่กรณีจำเป็น ไม่สามารถหาพระมาสอนได้ ก็ให้ฆราวาส มาสอนได้"⁹⁰ แต่โดยความเป็นจริงแล้ว พระภิกษุ สามเณรที่มีความรู้ก็พอเป็นครูได้มีจำนวนน้อยมาก ดังที่สมเด็จพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวไว้ว่า

... ถ้าหากพระทุกรูปมีความรู้ในสามัญศึกษา ประเทศไทยคงได้มีผลเมืองที่ได้รับการศึกษาทั่วถึงมาแต่โบราณเป็นอย่างดีที่สุดในโลก แต่การหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะพระของเราในครั้งโน้น แม้เป็นครู

⁹⁰ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ (ก.ย. 117-ก.พ.117).

มีความรู้ ความรู้นั้นก็เป็นความรู้ทางศาสนา พระที่อ่านและเขียนพาสาของตนเองไม่ไคหาไคยาก. . .⁹¹

ในการออกไปจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน ร.ศ.117 พระญาณรักชิคิผู้อำนวยกรมณฑลอีสาน ให้นำพระภิกษุที่ได้เข้ามาศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ออกไปค้ำว และไคแต่งตั้งให้เป็นครูสอน ดังนี้

. . . ไคตั้งวิธีเปิดโรงแก่ ฉะ วันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ.116 พระอ้วน พระลวน ป.ศรี เป็นครูเวียงยากธม พระสมุห์ (หรุ่น) น.ศรีพิเศษ พระใบฎีกา (สา) 1 พระสังฆปริณายก (สี) 1 พระเทียม น.ศรีพิเศษ เป็นครูภาษาไทย. . .⁹²

ระยะเริ่มแรกของการจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน ผู้อำนวยการศึกษา ก็ได้กระตุ้นส่งเสริมให้วัดต่างๆ ทั่วมณฑลอีสาน ที่มีความพร้อมในการที่จะจัดตั้งโรงเรียน พร้อมกับนั้นก็ไคแต่งตั้งพระผู้มีความรู้ ให้เป็นครูสอนในโรงเรียนนั้นๆ ซึ่งโรงเรียนแห่งหนึ่งมักจะมีครูเพียงคนเดียว เพราะการที่จะหาพระที่มีความรู้พอที่จะเป็นครูได้น้อยมาก และเมื่อพระที่สอนหนังสือลาสิกขาไป โรงเรียนก็มักจะไม่ค้ำวไปค้ำว การจัดการศึกษาโดยมีพระเป็นครูสอนไคไคดำเนินการมากค้ำวก็ มีโรงเรียนต่างๆ ทั้งขึ้นมากมาย ค้อมมาเมื่อส่วนกลางต้องการให้โรงเรียนทั่วราชอาณาจักร ไคจัดการเรียนการสอนตามกฎเกณฑ์และมาตรฐานของส่วนกลาง ที่เป็นวิธีใหม่ทั้งเพื่อและวิธีการ จึงก่อให้เกิดปัญหาในด้านการจัดการเรียนการสอน เพราะแต่ก่อนนั้นพระผู้เป็นครู ก็มีความรู้เพียงอ่านออกเขียนได้ เคยชินกับการให้การศึกษาอย่างไม่เป็นทางการ การถ่ายทอดความรู้ขึ้นอยู่กับความสามารถของพระผู้เป็นครูแต่ละรูป ซึ่งจากการรายงานของผู้อำนวยศึกษามณฑลต่างๆ ก็พบว่าแม้ว่ากรมศึกษาธิการจะประกาศให้ใช้แบบเรียนเร็วเล่ม 1-3 เป็นแบบเรียนมาช้านานแล้วก็ตาม วัดคามหัวเมืองต่างๆ ที่เป็นโรงเรียนก็ยังคงใช้แบบเรียนแบบเดิม เช่น

⁹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และกับลยู ยี ยอนสัน, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เอชที, 2468), หน้า 16-17.

⁹² กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศช. 47/6 พระครูวิจิตรธรรมภาณี บอกรายงานการสอบไล่บาลี-ไวยากรณ์ และหนังสือไทยที่โรงเรียนอุบลวิทยาคม เมืองอุบลราชธานี และการแจกประกาศนียบัตรและรางวัล.

ประถมมาลา ประถม ก กา หรือตำรามูลบทบรรพกิจ วิธีสอนก็ยังเป็นการบอกหนังสือ
 คือนั่งสอนแบบเก่า ประกอบกับในระยะเวลาดังกล่าวการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานได้
 ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง นักเรียนก็มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น จึงทำให้มีความต้องการครู
 เพิ่มมากขึ้น แต่ก็หาผู้ที่มีความรู้พอที่จะสอนหนังสือได้น้อยมาก เพื่อที่จะแก้ปัญหาดังกล่าว
 ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสานจึงได้ส่งพระภิกษุสามเณรมาฝึกหัดเล่าเรียนที่มหามกุฏราช
 วิทยาลัย วัชรนิเวศ และวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เพื่อที่จะได้กลับไปเป็นครู
 นักเรียนรุ่นแรกที่ส่งมามี "สามเณรเปลี่ยน สามเณรม้วย สามเณรอิน สามเณรชลิป..."⁹³
 หลังจากสามเณรทั้ง 4 รูป จากมณฑลอีสานได้เข้ามาฝึกหัดเล่าเรียนในกรุงเทพฯ แล้ว
 ก็ไม่พบหลักฐานว่าเมื่อจบการฝึกหัดเล่าเรียนแล้วได้กลับไปเป็นมณฑลอีสาน หรือยังคง
 พำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ตลอดไป

อย่างไรก็ตามการจัดส่งให้ภิกษุสามเณรในหัวเมืองมาฝึกหัดเล่าเรียนเพิ่มเติม
 ดังกล่าวนั้นก็เป็นการกระทำอยู่ในวงแคบไม่แพร่หลาย และไม่อาจผลิตครูจำนวนมากได้ตาม
 ความต้องการของแต่ละมณฑล ประกอบกับการศึกษาเพิ่มเติมที่มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดนั้น
 เป็นแต่เพียงการเพิ่มเติมความรู้ทั่วไปเท่านั้น เช่น การอ่าน เขียน ความรู้ในการคำนวณ
 ไม่มีการฝึกฝนด้านวิชาครู หรือ วิชาการสอน จึงมิได้แก้ปัญหาทางการศึกษาที่เกิดขึ้นได้
 อย่างจริงจัง

เพื่อที่จะแก้ปัญหาดังกล่าว จึงได้มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลตั้งแต่วันทก
 ขึ้น เพื่อฝึกหัดครูในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ เพราะไม่ได้มุ่งให้เป็นครูชั้นสูงสำหรับส่งออก
 ไปเป็นครูตามหัวเมือง ซึ่งพระยาภูธินทรพิทักษ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้มีหนังสือ
 กราบขังกรมหลวง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า การที่จะให้พระเณรตาม
 หัวเมืองไปเล่าเรียนที่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ที่มีอยู่เดิมที่วัดเทพศิรินทร์ก็เกรงว่า จะไป
 ลดมาตรฐานการศึกษาของโรงเรียนนี้ เพราะเป็นโรงเรียนที่มุ่งมาตรฐานการศึกษาชั้นสูง
 และต้องการผลิตครูที่ดีมีคุณภาพ ซึ่งมีวิธีการเรียนการสอนละเอียดมีหลักสูตรการเรียน

⁹³ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.47/9 การจัดการศึกษาใน
 หัวเมือง พ.ศ. 2442.

มากมาย และต้องใช้เวลานานนั้นไม่เหมาะ และไม่ทันกับความต้องการครูจำนวนมาก สำหรับสอนในระดับต่ำ คือ ระดับมูลศึกษาและประถมศึกษากรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการจึงได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลชั้นที่โรงเรียนราชวิทยาลัยเดิมที่ตั้งอยู่ที่ฝั่งธนบุรี เพราะมีที่ตั้งที่เหมาะสม คือ มีวัดมหานิกาย และวัดธรรมยุติกนิกาย ทั้งอยู่โดยรอบสามารถใช้เป็นที่พักของพระสงฆ์จากหัวเมืองใต้และยังมีโรงเรียนอยู่รอบ ๆ ซึ่งจะใช้เป็นสถานที่ฝึกสอนได้โดยไม่ต้องตั้งโรงเรียนขึ้น เพื่อให้พระฝึกสอนอีก ประกอบกับมีงบประมาณสำหรับดำเนินการกิจการของโรงเรียนอยู่แล้ว ไม่ต้องเพิ่มงบประมาณใหม่พิเศษ ทั้งยังสามารถใช้เงินน้อยลงได้เพราะไม่ได้จัดโรงเรียนครูมูลให้พิเศษเท่าโรงเรียนเดิม โรงเรียนนี้มุ่งฝึกหัดครูผู้ที่จะเป็นครูสอนในระดับมูลศึกษาและประถมศึกษา จึงรับผู้มีพื้นความรู้ในค่านวิชาเลข และหนังสือมาบ้างแล้ว ได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่วันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2446 ซึ่งพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการได้มีหนังสือเวียนแจ้งให้คณะมณฑลต่าง ๆ ทราบเรื่องที่กรมศึกษาธิการได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลชั้น หากเจ้าคณะมณฑลต้องการครูสำหรับสอนในมณฑลของตนก็ให้ส่งพระและเณร หรือฆราวาสที่มีความรู้หนังสือไทยและเลขพอใช้ได้และเป็นผู้ที่มีความขยันหมั่นเพียรให้ไปเล่าเรียนได้ กำหนดว่าจะต้องใช้เวลาเรียนประมาณ 1 ปี ก็สำเร็จซึ่งหากเป็นฆราวาสจะให้พำนักอยู่ในโรงเรียน แต่เจ้าคณะมณฑลจะส่งไปฝึกเรียนได้ไม่เกิน 3 คน หากเป็นสงฆ์สามเณรก็จะส่งไปได้ไม่เกิน 5 รูป และจะจัดที่พักอาศัยในวัดที่ใกล้กับโรงเรียน⁹⁴ พระสงฆ์ สามเณร และฆราวาสเหล่านี้จะได้รับเงินค่าตอบแทนในการศึกษาด้วย โรงเรียนฝึกหัดครูมูลนี้ประสบผลสำเร็จในการดำเนินการอย่างมาก เพราะเป็นหลักสูตรการฝึกอบรมในระยะเวลานั้น ๆ สำหรับผู้ที่มีความรู้พอสมควรที่สนใจจะเป็นครูให้มีความรู้ความเข้าใจในวิชาการสอน และเพิ่มพูนความรู้ในวิชาทั่วไป เพื่อเป็นครูในวิชาชั้นต่ำ คือเป็นครูชั้นมูลศึกษาในปี พ.ศ. 2449 มีสถิติดังนี้

นักเรียนฝึกหัดครูมูลที่เจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ ส่งเข้ามา 46 คน
เป็นพระเสีย 23 องค์ เณร 5 รูป ฆราวาส 18 คน

⁹⁴ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศช.53.2 โรงเรียนฝึกหัดครู
ฝั่งตะวันออก.

นายทรวจการศึกษาส่งพระไปเรียน 2 องค์ พระวาส 5 คน
มีพระสงฆ์สมัครมาเรียนเอง 26 องค์ เฒ่าสมัครมาเรียนเอง
6 รูป และพระวาสสมัครมาเรียนเอง 16 คน ⁹⁵

หากรวมนักเรียนฝึกหัดครูทั้งหมดก็จะมีถึง 101 คน เป็นภิกษุสามเณรเสีย 62 รูป เป็นพระวาส 39 คน จากจำนวนนี้ก็แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์สามเณรก็ให้ความสนใจต่อการปรับปรุงวิธีและคุณภาพในการสอนของตนให้ทันสมัย เป็นความพยายามปรับตัวให้ทันกับความเจริญก้าวหน้าทางวิชาการ ไม่น้อยกว่าพระวาสเลย ต่อมาเมื่อโรงเรียนฝึกหัดครูมูลฝั่งตะวันตกนี้มีจำนวนนักเรียนมากขึ้น และโรงเรียนประถมศึกษาในกรุงเทพฯ สามารถจะหาครูจากโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์วัดเทพศิรินทร์ได้แล้ว กรมศึกษาธิการกระทรวงธรรมการจึงได้กำหนดให้โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตกนี้รับแก่นักเรียนที่ส่งมาจากมณฑลต่าง ๆ เพื่อฝึกหัดให้ออกไปเป็นครูตามหัวเมืองและได้พยายามเพิ่มและยกมาตรฐานการศึกษาของโรงเรียนนี้ให้สูงขึ้น โดยจัดหลักสูตรเทียบเท่าชั้น 1 ของโรงเรียนมัธยมศึกษาเรียกว่าหลักสูตร "ครูหัวเมือง" กำหนดเวลาเรียน 2 ปีรับเฉพาะนักเรียนที่เจ้าคณะมณฑลส่งมาเรียนและนักเรียนชวงมณฑลที่อยู่ตามหัวเมืองไกล ๆ กรุงเทพฯ ที่นายทรวจแขวงส่งมา และได้มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลศึกษาสำหรับนักเรียนกรุงเทพฯ ที่ได้สมัครเล่าเรียนเองอีกโรงเรียน โดยตั้งขึ้นที่โรงเรียนมัธยมศึกษาวัดราชบูรณะ รับผู้ที่มีอายุไม่ต่ำกว่า 18 ปี และไม่เกิน 30 ปี

เมื่อได้มีการปรับปรุงมาตรฐานและคุณภาพของการศึกษาของโรงเรียนฝึกหัดครูมูลฝั่งตะวันตกให้ดีขึ้นแล้ว ในปี พ.ศ. 2449 กรมศึกษาธิการจึงได้ดำเนินการรวมกิจการฝึกหัดครูของโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์วัดเทพศิรินทร์กับโรงเรียนฝึกหัดครูมูลฝั่งตะวันตกเข้าด้วยกัน โดยให้ยกโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์วัดเทพศิรินทร์ไปรวมกับโรงเรียนฝึกหัดครูมูลฝั่งตะวันตกส่วนโรงเรียนประถมเทพศิรินทร์ให้คงอยู่คงเดิมและจัดให้โรงเรียนฝึกหัดครูมูลฝั่งตะวันตกเป็นโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ที่มีนักเรียนอยู่ประจำทั้งนี้เพื่อขยาย

⁹⁵ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 53/2.2 ส่งนักเรียน
เข้าโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก.

การศึกษาชั้นสูง ยกมาทรฐานและกวดวิชาให้สูงขึ้น เพราะในขณะเดียวกันนั้นตามมณฑล
หัวเมืองก็ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูสำหรับมณฑลขึ้นมาด้วย การผลิตครูของ
โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตกในช่วงหลัง จึงเป็นการเน้นด้านคุณภาพมากกว่าปริมาณ

ขณะเดียวกัน เจ้าคณะมณฑลอีสาน ก็ได้พยายามหาทางแก้ไขปัญหาคาดแคลน
ครูในท้องที่ที่รับผิดชอบ โดยการคัดเลือกโรงเรียนบรรพชาศักร์ประจำมณฑล ที่ตั้งอยู่ที่วัด
สุปฏิหาราม ให้เป็นโรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑลและได้เปิดรับนักเรียนทั่วทั้งมณฑลมา
ศึกษา นอกจากนี้ยังได้เปิดโอกาสให้ครูที่ทำการสอนอยู่แล้วเข้ามาศึกษาอบรม เพิ่มพูน
ความรู้ในระหว่างปีภาคเรียน เพื่อเป็นการบรรเทาการขาดแคลนครูในมณฑลอีสาน
ในระยะแรก ๆ ของการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑล ผู้อำนวยการศึกษาจึงได้
จัดตั้งครูขึ้นอีกแผนกหนึ่ง "เรียกว่าครูผู้ช่วย 7 ครู สำหรับตรวจโรงเรียนต่าง ๆ
บริเวณอุบล 2 ครู บริเวณร้อยเอ็ด 3 ครู บริเวณอุษัณห์ 1 ครู บริเวณสุรินทร์ 1
ครู"⁹⁶ ครูเหล่านี้จะมีหน้าที่ไปสอนครูและนักเรียนที่บริเวณที่ตนรับผิดชอบ เมื่อหมด
บริเวณของตนแล้วก็ให้กลับเมืองอุบลราชธานี ซึ่งวิธีการดังกล่าวก็คือ การนิเทศการศึกษา
ในปัจจุบันนี้เอง นอกจากนี้โรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑลอีสานยังมีการบริหารทางวิชาการ
ที่น่าสนใจมากคือ โรงเรียนแห่งนี้จะมีการประชุมกันทุกสัปดาห์ เพื่อปรึกษาหารือถึงปัญหา
การสอน การนิเทศการศึกษาที่ตนได้ไปประสบมา เพื่อที่ประชุมจะได้แสดงความคิดเห็น
หาทางแก้ไขปัญหา และที่สำคัญที่สุดก็คือ ครูทุกคนเมื่อเลิกประชุมแล้วจะต้องไปเรียนวิชาชีพ
เพื่อนำความรู้นั้นไปสอนครู และนักเรียนในบริเวณที่ตนรับผิดชอบ ทั้งข้อความที่ว่า

. . . 4. ใ้ทั้งการประชุมที่วิสุทษ์สนับวิหาร (อุบล)

ก. ทุกวิกครูจะไปประชุมกัน

ข. ครูคนหนึ่งถูกโหวตสอนนักเรียนตามวิธีที่ประชุมกะให้

ค. เมื่อสิ้นเวลาแล้ว ที่ประชุมของติและชมตามอัชยาไศรย

⁹⁶ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/59 จักการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน

- ก. ทุกคนในที่ประชุม ต้องอธิบายปัญหาที่หัวหน้าประชุมออกให้
 ข. ในที่ประชุมของแยกเป็น 2 พวก ปุจฉาวิสัชนาปัญหา อันผู้ใด
 ผู้นั่งในนั้นแยกขึ้น
 ง. หัวหน้าประชุมต้องทักสิน
 จ. ทุกวิก เมื่อเลิกประชุมแล้ว ครูต้องไปทักเขียนลวกลาย
 ทักทึงกับทวยพระครูวิโรจโรกโนบล. . . 97

นอกจากนี้เพื่อเป็นการแก้ปัญหาการขาดแคลนครู ผู้อำนวยการศึกษาจึงได้ขอ
 ครูจากกระทรวงธรรมการ ไปยังมณฑลอีสาน และทางกระทรวงธรรมการได้จัดส่งครู
 จำนวน 4 นาย คือ "นายม้วย นายพรม นายยา นายสอน"⁹⁸ ไปให้ เพื่อที่จะ
 ให้การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานในทุก ๆ บริเวณได้เจริญก้าวหน้า แพร่หลายผู้อำนวยการ
 มณฑลอีสานจึงแต่งตั้งให้ครูทั้ง 4 นาย ไปเป็นครูในบริเวณต่าง ๆ ดังนี้ "นายม้วย
 นายยา ให้เป็นครูที่บริเวณอุบลฯ นายพรมให้เป็นครูที่บริเวณร้อยเอ็ด นายสอนให้เป็น
 ครูที่บริเวณสุรินทร์ และบริเวณสุรินทร์"⁹⁹

โรงเรียนฝึกหัดครูมณฑลอีสาน ได้ดำเนินการมาด้วยดี แต่เนื่องจากการขาด
 ขบประมาณที่จะต้องใช้จ่ายเป็นค่าเงินเดือนครู เงินเดือนนักเรียนฝึกหัดครู กรมศึกษา-
 ธิการจึงขอให้โรงเรียนฝึกหัดครูมณฑลอีสาน รวมทั้งโรงเรียนฝึกหัดครูในมณฑลอื่น ๆ ทวย
 เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนตัวอย่างมณฑลกำหนดให้สอนอย่างระดับประถมและมัธยมศึกษา
 แล้วแต่ความเหมาะสม โดยรัฐจะไม่รับผิดชอบในเรื่องของเงินเดือนครูและนักเรียน
 อีกต่อไป กิจกรรมฝึกหัดครูมณฑลอีสานก็ต้องเป็นอันหยุดชะงักไป

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/58 รายงานพระญาณรักชิต
 มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ.

ปัญหา อุปสรรค และการแก้ไข

การจัดการศึกษาในเขตลือसानในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยคณะสงฆ์นั้น เมื่อพิจารณาในแง่ปริมาณแล้วนับได้ว่าการจัดการศึกษาได้รับผลสำเร็จเป็นอย่างมาก แต่ยังมีปัญหาในด้านการคุณภาพและการจัดการที่จะทำให้โรงเรียนสามารถดำเนินการต่อไป เนื่องจากการจัดตั้งโรงเรียนนั้นกระทำขึ้นในระยะสั้น ๆ กล่าวคือเมื่อผู้อำนวยการศึกษาได้ไปตรวจการศาสนาและการศึกษาในที่ใดแล้ว เห็นว่าท้องถิ่นนั้นมีความเหมาะสมทั้งสถานที่ตั้งและครูที่จะสอนราษฎรมีฐานะทางเศรษฐกิจพอที่จะอุทิศทุนบำรุงการศึกษา ก็แนะนำเจ้าอาวาสให้ชักชวนศิษย์วัดใหม่มาเรียนเป็นกลุ่มโดยใช้ค่าระหวาง มีการประเมินผลโดยการสอนและการตรวจราคาความคุณภาพมาตรฐาน โดยผู้อำนวยการศึกษา และข้าหลวงธรรมการเป็นครั้งคราว เป็นการเน้นรูปแบบใหม่ในการจัดการศึกษาที่มีการกำหนดหลักสูตรวิธีการเรียนการสอนโดยรัฐ แต่ใช้วัดเป็นสถานศึกษาที่สืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณ การจัดการศึกษาโดยคณะสงฆ์ในเขตลือसान มีอัตราการขยายมากในระยะแรก แต่ในระยะหลังการขยายตัวของทางการศึกษาค่ามาก และมีโรงเรียนหลายโรงที่ทอดล้มไป ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากคณะสงฆ์ของประสบปัญหา และอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย ปัญหาเหล่านี้ได้แก่

1. ปัญหาด้านการจัดการ ในการจัดการเล่าเรียนในเขตลือसानนั้นต้องประสบกับปัญหาด้านการจัดการมากมาย เช่น
  - ก. ปัญหาด้านงบประมาณ แม้ว่ารัฐจะได้ตระหนักถึงความสำคัญและความจำเป็นของการศึกษา แต่รัฐก็ไม่ประสงค์จะรับภาระในด้านการใช้จ่ายเพื่อการศึกษา ทำให้ต้องเกิดภาระในการอุทิศทุนบำรุงการศึกษาให้เป็นภาระของราษฎร และวัดในท้องถิ่นนั้น ๆ โดยให้วัดและชาวบ้านร่วมกันจัดตั้งโรงเรียน และบำรุงรักษาโรงเรียนด้วยเงินที่ได้มาจากการบริจาคเรื่อยไป โรงเรียนบางแห่งไม่อาจตั้งอยู่ได้ตลอดไป เพราะการก่อสร้างอยู่กับรายได้ของราษฎรที่ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเลี้ยงชีพด้วยการเกษตรกรรม ที่ต้องอาศัยสภาพดินฟ้าอากาศนั้นเป็นรายได้ที่ไม่แน่นอน จากรายงานของผู้อำนวยการศึกษามณฑลลือसान จะเห็นได้เป็นอย่างดีว่า ปีใดถ้าเกิดอุทกภัย ทุพภิกขภัย การทำไร่นา

ไม่ได้ผล โรงเรียนก็มักจะล้มหรือทรุดโทรมไป เพราะชาวบ้านเองก็ไม่มีกำลังที่จะ
 อุทิศเงินอุดหนุนของวัดและโรงเรียนได้¹⁰⁰ อีกอย่างถึงแม้ว่าจะไม่มีภัยธรรมชาติเกิดขึ้น
 แต่ที่อาศัยเพียงการอุดหนุนของราษฎร เท่านั้นก็ไม่เพียงพอที่จะจัดการศึกษาเล่าเรียนให้
 เจริญได้ เพราะรายได้จากการเกษตรนั้นค่อนข้างต่ำ¹⁰¹ นอกจากนี้การอุดหนุนบำรุง
 กิจการของวัดและโรงเรียนท้องถิ่นขึ้นอยู่กับจำนวนความนิยมศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อ
 เจ้าอาวาสของแต่ละวัดด้วย เมื่อเกิดมีการเปลี่ยนแปลงเจ้าอาวาสหรือเจ้าอธิการวัด
 ถึงแก่กรรมไปแล้วก็อาจมีผลทำให้โรงเรียนล้มไปได้เช่นเดียวกัน

ต่อมาได้มีการประชุมผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑลต่าง ๆ เพื่อที่จะแก้ปัญหา
 ดังกล่าว ที่ประชุมมีความเห็นว่า การที่จะมุ่งอาศัยแต่รายได้จากเงินเรียไร้นั้นย่อมไม่
 อาจทำให้การศึกษาเจริญขึ้นได้ รัฐจึงควรจะให้เงินอุดหนุนช่วยเหลือกว่าราษฎร
 จะเห็นคุณค่าของการศึกษา ที่ประชุมจึงได้ตกลงกำหนดหลักเกณฑ์ การให้เงินอุดหนุน
 โรงเรียนโดยแบ่งประเภทของโรงเรียนออกเป็น 2 ประเภท คือ โรงเรียนบรรณาศึกษา
 คือ โรงเรียนที่ได้รับการอุดหนุนเป็นประจำ หมายถึงโรงเรียนมูลศึกษาหรือโรงเรียน
 ประถมศึกษาที่ใด มีมาตรฐานกว่าโรงเรียนอื่น ๆ ซึ่งกำหนดให้โรงเรียนมูลศึกษาในอุปถัมภ์
 ของรัฐ แขวางละ 1 โรงเรียน ประถมศึกษาเมืองละ 1 โรงเรียน ให้เงินอุดหนุนตาม
 จำนวนนักเรียนดังนี้ โรงเรียนมูลศึกษาโรงเรียนใดมีนักเรียนมากกว่า 30 คนขึ้นไป
 ก็ได้เงินอุดหนุนเดือนละ 20 บาท สำหรับโรงเรียนประถมศึกษานั้น ถ้ามีนักเรียน
 มากกว่า 30 คนขึ้นไปให้เงินอุดหนุนเดือนละ 30 บาท นอกนั้นกำหนดให้เป็นโรงเรียน
 เชนยศักดิ์ ซึ่งได้รับการอุดหนุนบำรุงศึกษาโดยราษฎร แต่รัฐจะให้รางวัลแก่ครูและ
 นักเรียนตามจำนวนนักเรียนที่สอบได้

¹⁰⁰ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/24 รายงานการจัดการคณะ
 การจัดการศาสนาและการศึกษามณฑลอีสาน ร.ศ.121.

¹⁰¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/26 รายงานการจัดการคณะ
 การจัดการศาสนาและการศึกษามณฑลจันทบุรี ร.ศ. 122.

ข. ปัญหาค่าตำราเรียน แม้ว่ารัฐจะช่วยแก้ปัญหาเรื่องงบประมาณในการจัดการศึกษาแล้ว แต่ปัญหาในการจัดการศึกษาไม่ได้อันเนื่องมาจากการขาดงบประมาณแต่อย่างใด ยังมีปัญหาค่าการขาดแคลนตำราเรียนอีก ทั้ง ๆ ที่นักเรียนในมณฑลอิสานก็มีเงินที่จะซื้อแต่ไม่มีหนังสือแบบเรียนจำหน่าย ถึงหนังสือของขุนมหาวิไชยย์ที่มีไปถึงกรมศึกษาธิการว่า "...แต่นักเรียนทั้งหลายเหล่านี้ชักสนัก้วยแบบเรียน ส่วนเงินทองที่จะซื้อหาฉันเรามีพอจะออกซื้อหาได้ แต่ไม่มีหนังสือแบบเรียนจะขายให้เขา..."¹⁰² แต่ความพยายามที่จะแก้ปัญหาการขาดแคลนแบบเรียนของขุนมหาวิไชยย์ก็ไม่สำเร็จ เพราะทางกรมศึกษาธิการไม่มีหนังสือแบบเรียนส่งไปให้ และในคราวที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีจะออกไปจัดการศึกษาในมณฑลอิสานในปี ร.ศ. 118 ก็ได้นำวิธีแก้ปัญหาค้างกล่าว โดยการขอพระราชทานหนังสือแบบเรียนเป็นจำนวนมาก ไปค่วย นอกจากนี้ยังได้เสนอแนะวิธีการแก้ปัญหาที่สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า "...เบื้องต้นก่อนไป เมื่อมีกำลังพอขอหีบ ใ้รับอนุญาต พิมพ์แบบเรียนขึ้นในมณฑลนั้นค่วย เพราะโรงพิมพ์หลวงมี ชื่อแต่หมึกกระดาษออกไป..."¹⁰³

นอกจากนี้ยังมีปัญหาในเรื่องการไร้แบบเรียนที่ไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ และมาตรฐานของส่วนกลาง จากรายงานของผู้อำนวยการศึกษามณฑลอิสานว่า

...การเล่าเรียนหนังสือที่เป็นพื้นในมณฑลเหล่านี้ เป็นแบบประณม ก กา หรือที่เรียกว่าหนังสือวู้ก เป็นแต่หูก้อานูหัดเขียน ยังใ้ชวรรมยุด และอักษรสกกไมบริบูรณ์ การสอนไ้หคคิเลขยังมีน้อยยั้งนัก. . ."¹⁰⁴

¹⁰² กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศ.ช. 51.4/2 ขุนมหาวิไชยย์ขอรับเอาแบบเรียนไปจำหน่ายมณฑลอิสาน ประจำศก 117.

¹⁰³ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศ.ช. 47/26 พระญาณรักชิตขอแบบเรียนและคาพาหนะสำหรับนักเรียนและผู้อำนวยการมณฑล ประจำศก 119.

¹⁰⁴ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/58 รายงานพระญาณรักชิต มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ.

แสดงให้เห็นว่าแม้กรมศึกษาธิการจะประกาศให้ใช้แบบเรียนเร็ว เล่ม 1-3 เป็นแบบเรียนหลวง มาเป็นเวลานานแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีโรงเรียนวัด ความหัวเมืองยังคงใช้หนังสือแบบเรียนเก่า และวิธีการสอนก็คงจะเป็นการบอก หนังสือตามแบบเก่า

ค. ปัญหาบ้านบุคลากร ในระยะเริ่มแรกที่มีการจัดการศึกษาใน หัวเมือง ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นครูสอนก็คือพระสงฆ์ที่อยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ แต่เดิมหลักสูตร การเรียนการสอนยัง เน้นเฉพาะค่านอักษรวิธีให้อ่านออกเขียนได้ พระสงฆ์ผู้เป็นครู ก็ไม่ประสบปัญหาในการทำหน้าที่เป็นครูนัก แต่ในระยะต่อมาเมื่อมีการกำหนดให้มีการ สอนวิชาการใหม่ ๆ เพื่อเสริมสร้างสติปัญญาความรู้และโลกทัศน์สมัยใหม่ เพื่อให้ เยาวชนสามารถพัฒนา และปรับตนเองให้เข้ากับสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงได้ ครูพระ ส่วนใหญ่ก็ไม่อาจจักให้มีการเรียนการสอนตามกฎเกณฑ์ และมาตรฐานใหม่ของ ส่วนกลาง ได้ทั้งในค่านสาระและวิธีการ อีกทั้งพระส่วนใหญ่เมื่อบวชเรียนมักจะนิยม เล่าเรียนค่านวิปัสสนาธุระ เป็นส่วนใหญ่หรือบวชเรียนตามประเพณีเพียงช่วง เวลาสั้นๆ พระที่บวชนาน ๆ เท่านั้นจึงจะสนใจศึกษาฝ่ายค่านธุระ จึงหาพระผู้มีความรู้ความ สามารถที่จะเป็นครูสอนหนังสือ ได้น้อยมาก และเมื่อครูพระที่ทำการสอนอยู่ลาสิกขาหรือ มรณภาพ ไปโรงเรียนก็เลิกล้มตามไปด้วย มีโรงเรียนที่คงล้มไปโดยสาเหตุนี้ในมณฑล อีสานมีมาก¹⁰⁵ อีกประการหนึ่งพระค่านหัวเมืองที่เข้ามาศึกษาค่านในเมืองหลวง เมื่อมี ความรู้สอบได้ก็พระปริยัติธรรมสนามหลวงได้ประโยคสูง ๆ และได้รับสมณศักดิ์แล้ว จะพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ จึงไม่เป็นประโยชน์กับหัวเมืองอย่างเต็มที่ การศึกษาและ การศาสนา ค่านหัวเมืองจึงไม่เจริญขึ้น¹⁰⁶ นอกจากนี้ยังมีปัญหาในค่านปริมาณ และคุณภาพ กล่าวคือจำนวนครูไม่พอกับชั้นเรียน คุณภาพของครูค่า บางครั้งต้องเอาค่านนักเรียนฝึกหัด

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁶ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 10/21 หนังสือกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 29 พฤศจิกายน ร.ศ. 125.

อาจารย์ที่สอบตกไปเป็นครู การแก้ปัญหาคำนมูลดากรในระยะแรกผู้อำนวยการได้ส่งพระเฒ่าในหัวเมืองมณฑลอีสานมาฝึกหัดเล่าเรียนเพิ่มเติมที่มหาวิทยาลัยจำนวน 4 รูป ในปี ร.ศ. 117¹⁰⁷ อย่างไรก็ตามการศึกษาเพิ่มเติมดังกล่าวเป็นการกระทำอยู่ในวงแคบ ไม่แพร่หลาย และไม่อาจผลิตครูจำนวนมากได้ ประกอบกับการศึกษาเพิ่มเติมที่มหาวิทยาลัยนั้นเป็นแค่เพียงการเพิ่มพูนความรู้ทั่วไป ไม่มีการฝึกฝนด้านวิชาครู หรือวิชาการสอน จึงได้มีความพยายามแก้ปัญหาในอย่างจริงจัง โดยการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นดังนี้

(1) การจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันออก เพื่อเป็นการฝึกหัดครูในระยะสั้น ๆ เพราะไม่ต้องการให้เป็นครูชั้นสูง สำหรับส่งออกไปเป็นครูตามหัวเมืองโรงเรียนแห่งนี้มุ่งฝึกหัดครูผู้ที่จะเป็นครูสอนในระดับมูลศึกษา และประถมศึกษา จึงรับเฉพาะผู้ที่มีความรู้ในก้านวิชาเลขและหนังสือมาบ้างแล้ว ได้เริ่มดำเนินการ เปิดสอนตั้งแต่วันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2446¹⁰⁸ ซึ่งพระยาวิสุทธ์สุวิยศักดิ์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ ได้มีหนังสือเวียนแจ้งให้คณะมณฑลต่าง ๆ ทราบเรื่องที่ต้องการศึกษาธิการได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลขึ้น หากเจ้าคณะมณฑลต้องการครูสำหรับสอนในมณฑลของตนก็ให้ส่งพระหรือสามเฒ่า หรือฆราวาสที่มีความรู้หนังสือไทย และเลขพอใช้ได้ และเป็นผู้ขยันหมั่นเพียร ให้ไปเล่าเรียนได้ กำหนดว่าจะต้องใช้เวลาเรียนประมาณ 1 ปี ก็สำเร็จ ซึ่งหากเป็นฆราวาสจะให้พำนักอยู่ในโรงเรียน และให้ส่งไปเรียนได้ไม่เกิน 3 คน หากเป็นสงฆ์สามเฒ่าจะส่งไปได้ไม่เกิน 5 รูป และจัดให้อาศัยในวัดที่ใกล้กับโรงเรียน¹⁰⁹

¹⁰⁷ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 47/9 การจัดการศึกษาในหัวเมือง พ.ศ. 2442.

¹⁰⁸ กจช., เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 53.2 โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันออก.

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน.

(2) การจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูตามมณฑลหัวเมือง หรือ ๗ กับ การจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก เจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ ก็ไต่หาทางแก้ไข ปัญหาการขาดแคลนครูในท้องถิ่นที่รับนิคมของชน โดยการยกโรงเรียนบรรพาศึกข์ ประจำมณฑลที่เป็นโรงเรียนใหญ่ที่มีอยู่เดิมและเจริญแล้ว มีนักเรียนมาก มีครูที่ได้รับ เงินเดือนจากรัฐ ทั้งเป็นโรงเรียนฝึกหัดครู ในมณฑลอีสานก็ไต่แก้แปลงโรงเรียน ตัวอย่างที่จัดตั้งขึ้นที่วัดสุปฏิญาราม เมืองอุบลราชธานี ให้เป็นโรงเรียนฝึกหัดครู ประจำมณฑล ซึ่งการดำเนินการของโรงเรียนดังกล่าวน่าสนใจ คือ นอกจากจะรับ นักเรียนใหม่เพื่อเข้าศึกษาวิชาทั่วไป และวิชาครูแล้ว ยังรับครูประจำการที่ทำการ สอนตามหัวเมืองต่าง ๆ ภายในมณฑลเข้ามาเรียนเพิ่มเติม โดยโรงเรียนใดที่อยู่ไกล หากมีครู 2 คนขึ้นไป ก็ให้ส่งมาเรียนเพิ่มเติมได้ 1 คน นอกจากนี้ยังได้จัดให้มีการ- ตรวจตราการเรียน การสอนตามเมืองต่าง ๆ โดยใช้ครูในโรงเรียนฝึกหัดครูนี้ไป ตรวจตราและแนะนำวิธีสอนให้ คล้าย ๆ กับการนิเทศการศึกษาในปัจจุบัน มีการแนะนำ ทางวิชาการ การบริหารโรงเรียน และยังมีการประเมินผลการสอนโดยกำหนดให้มี การประชุมครูของโรงเรียนนี้ทุกสัปดาห์ เพื่อปรึกษาหารือถึงปัญหาในการสอน การ นิเทศการศึกษาที่ตนได้ประสบมา เพื่อที่ประชุมจะได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการ แก้ไขปัญหา

โรงเรียนฝึกหัดครูตามมณฑลต่าง ๆ ได้ดำเนินการมาด้วยดี แต่เนื่อง จากขาดงบประมาณที่จะต้องใช้จ่ายเป็นเงินเดือนครู เงินเดือนนักเรียนฝึกหัดครู ในปี พ.ศ. 2450 กรมศึกษาธิการขอให้โรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑล เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียน ตัวอย่างมณฑล กำหนดให้สอนอย่างระดับชั้นเรียนชั้นประถมศึกษา และมีมัธยมศึกษา แล้วแต่ ความเหมาะสม โดยรัฐจะไม่รับนิคมของในเรื่องของเงินเดือนครู และนักเรียนอีกต่อไป กิจกรรมฝึกหัดครูในมณฑลต่าง ๆ ที่ดำเนินการมาด้วยดีจึงต้องหยุดชะงักไป ¹¹⁰

¹¹⁰ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12 จัดการศาสนาและการศึกษา.

2. ราษฎรไม่นิยมในการศึกษา ไม่เห็นคุณค่าของการศึกษา ทั้งนี้เพราะ การเรียนการสอนที่กำหนดมาตรฐาน และหลักสูตรโดยส่วนกลางนั้น เป็นการเน้นเฉพาะ ความรู้ด้านอักษรวิธี ในมณฑลอีสานราษฎรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนอกรับจ้างรับจ้าง มีความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ ดังนั้นราษฎรจึงมองไม่เห็นความสำคัญและความจำเป็นในการ ที่จะต้องมีความรู้ในวิชาเช่นนี้เพราะไม่เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ นอกจากนี้การที่ เด็ก ๆ ไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนผู้ปกครองยังเห็นว่าเป็นการสูญเสียแรงงานภายใน ครอบครัวไปอีกด้วย ถึงรายงานการตรวจการศึกษาศาสนา และการคณะของ พระเมธาธรรมมรสว่า " . . . ชนบางจำพวกมักจำนำความเห็นว่า ชั่วร้ายกายาย ทลอกจนขี้กามารกา ก็เลี้ยงชีพทวยไม่ทอองอาศัยวิชาหนังสือก็ . . ." ¹¹¹ ดังนั้น ราษฎรในหัวเมืองรวมทั้งมณฑลอีสานทวยจึง ไม่นิยมส่งบุตรหลานไปเรียน การแก้มัญหา ถึงกล่าว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ประจำมณฑลอีสานได้ให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาอย่างมาก พระองค์ได้ประทาน ใบสุกัทรประกาศ ¹¹² แก่นักเรียนที่สอนได้ทุกคน เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งความดีของ นักเรียน นอกจากนี้พระองค์ยังได้ประทานถ้วยยศให้แก่นักเรียนที่เป็นคนดีที่สอบได้ ซึ่งบุคคลที่ได้รับถ้วยยศทุกคนจะได้รับการยกเว้นไม่ทออง เสียส่วยประจำปีเหมือนคนอื่นา ทวยวิธีการดังกล่าวทำให้ราษฎรในมณฑลอีสานนิยมส่งบุตรหลานไปเล่าเรียนมากขึ้น

3. ความแตกต่างในเรื่องภาษา วัฒนธรรม และความเชื่อ บางประการในท้องที่มณฑลอีสานมีปัญหาในเรื่องความแตกต่างกันทางด้านภาษา ชนบ ธรรมนิยมประเพณีกับส่วนกลาง แก่เพื่อประโยชน์ในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอัน เดียวกันภายในชาติรัฐจึงทอองการให้ราษฎรในมณฑลอีสานได้ฝึกอ่านเขียนโดยใช้อักษร

¹¹¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 รายงานการจึกคณะ การศาสนา และการศึกษามณฑลพายัพ ร.ศ. 126.

¹¹² เป็นใบสำคัญที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์มอบให้แก่ผู้ที่สอบชั้นมาที่เวียงจันทน์ และหนังสือไทยได้ ในการสอบครั้งแรกที่วัดสุปัฏนาราม เมืองอุบลราชธานี.

ภาษาไทย ภาคกลาง ซึ่งมีพระเป็นผู้สอน และคนในท้องถิ่นไม่อาจสอนได้ ราษฎร
ในมณฑลอีสานเกือบทั้งหมดสืบเชื้อสายมาจากชาวเวียงจันทน์¹¹³ ไม่รู้ภาษาไทย ถึง
ปรากฏในรายงานการจัดการคณะ การศาสนา และการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2443 ว่า
...พื้นเดิมใช้แต่หนังสือลาวและเขมร หนังสือไทยจึงจะจับนิยมนั้นตั้งแต่
มีชาหลวงในกรุงออกไปรักษาการ ประมาณ 10 ปีล่วงมาแล้ว แต่อย่างนั้น
ก็ประมาณทั่วกันว่า มีผู้อ่านหนังสือไทย ไกรยละหนึ่งหรือสอง รุเลขพันละ 2
หรือ 3 เท่านั้น. . .¹¹⁴

ปัญหาสำคัญอีกอันหนึ่งก็คือความเข้าใจผิดของราษฎรที่นิยมเรียนหนังสือ
ลาวโดยเข้าใจว่าเป็นมกุฎกุศล เป็นการเรียนหนังสืออันศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้จารึกในพุทธศาสนา
โดยไม่นิยมเรียนหนังสือไทย การเล่าเรียนของศิษย์วัดในบางแห่งจึง เป็นการเล่าเรียน
ก ข นโม แล้วหัดอ่านหนังสือสวดมนต์จนคล่องก็เรียนหนังสือลาวต่อ เมื่ออ่านหนังสือ
ลาวคล่องก็นับเป็นการสำเร็จการศึกษา การแก้ปัญหาก็ให้ราษฎรนิยมในการศึกษาที่
ถ่วงการให้มีตำแหน่งในหน่วยงานของรัฐในท้องถิ่นแก่ผู้เรียนรู้ภาษาไทย และวิทยาการ
สมัยใหม่

4. การเล่าเรียนของนักเรียนไม่สม่ำเสมอ อันเป็นเหตุให้ครูสอน
ไม่สะดวกและการเรียนไม่ต่อเนื่อง เพราะเด็กต้องไปเป็นแรงงานให้ครอบครัวใน
การประกอบการค้าเลี้ยงชีพ หรือนักเรียนที่อยู่อาศัยตามวัดก็ต้องปรนนิบัติรับใช้อาจารย์
บ้าง ดังนั้นพระราชกฤษฎีกาฉบับใหญ่ผู้มีหน้าที่ในสถานการศึกษาจึงได้เสนอว่า การแก้ไข
ปัญหานี้โดยการจับวัดทุกวัดเรียนให้ตรงกับกฎหมายกำหนดขอเสนอของพระธรรมราชาผู้
เจ้าคณะมณฑลกรุงเก่าว่า

. . . แลการที่นักเรียนมาไม่สม่ำเสมอ นั้นต่อไปมักจะคิดเอาอตุลิกะไปปะจุ
ในระกู่ห่านอันเป็นระกู่ที่นักเรียนจะทวงหยุกการเล่าเรียนไปช่วยบิคา มารคา

¹¹³ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 1.

¹¹⁴กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/58 รายงานพระญาณรักฉิ
มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ.

ทว่านั่น เมื่อสิ้นระดูแล้ว การเรียนก็จะไถ่บังคับให้เด็กมาเรียนสม่ำเสมอ
โก. . . 115

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานในก้นทางๆ ที่มีพระสงฆ์เป็นผู้
ดำเนินการนั้น นับว่าเป็นรูปแบบการบริหารที่มีลักษณะเฉพาะตัว ที่น่าสนใจมาก การ
บริหารการศึกษาในสมัยนั้นมีความเป็นอิสระทางวิชาการสูงมาก ทางส่วนกลางจะให้
ความอิสระอย่างเต็มที่แก่ผู้อำนวยการศึกษาในอันที่จะทำการบริหารการศึกษาในมณฑล
ที่ตนรับผิดชอบให้เจริญก้าวหน้า มณฑลอีสานซึ่งเป็นมณฑลที่อยู่ห่างไกลจากส่วนกลางมาก
และมีความแตกต่างในก้นภาษา ความเป็นอยู่จากมณฑลอื่น ๆ โดยสิ้นเชิง แต่ผู้อำนวยการ
ศึกษามณฑลอีสานท่านก็ได้ใช้ความมีอิสระในการบริหาร ประกอบกับความรู้ ความสามารถ
ในตัวเอง ได้จัดการศึกษาในมณฑลอีสานได้เจริญก้าวหน้าเป็นอย่างมาก สิ่งที่แสดงให้เห็น
ถึงความก้าวหน้าก็คือ การที่สามารถจัดสอบไล่ความรู้เป็นมณฑลแรก (ยกเว้นมณฑลกรุงเก่า)
การจัดให้มีการฝึกอบรม เพิ่มพูนวิชาการแก่ครูประจำการในระหว่างปีภาคเรียน และ
การออกไปนิเทศการสอนของโรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑลอีสาน เป็นต้น กิจกรรม
ทางการศึกษากังกล่าวแทบไม่น่าเชื่อเลยว่าได้เกิดขึ้นแล้วในมณฑลอีสานซึ่ง เป็นมณฑล
หัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากแหล่งสรรพวิชาการ

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานโดยพระสงฆ์นั้นนับว่าเป็นสิ่งที่เอื้อ
อำนวยต่อความเจริญก้าวหน้าเป็นอย่างยิ่ง เพราะโดยพื้นฐานความเป็นอยู่ของราษฎร
ในมณฑลอีสานจะผูกพัน ยึดมั่นอยู่กับพุทธศาสนา มีความศรัทธาเลื่อมใสในพระภิกษุสงฆ์
นิยมในการบุญสุนทานเป็นชีวิตจิตใจ กังนั้นการที่พระสงฆ์จะขอความร่วมมืออะไรไม่ว่า
จะเป็นเงินทอง วัสดุอุปกรณ์ทางการศึกษา ตลอดจนแรงงาน ย่อมจะได้รับความร่วมมือ
ด้วยดี ด้วยเหตุนี้การจัดการศึกษาในระยะเริ่มแรกที่รัฐบาลยังไม่มียงบประมาณสนับสนุน
จึงเป็นการเหมาะสมอย่างยิ่งอีกประการหนึ่งการบริหารการศึกษาในมณฑลอีสานในระยะ
เริ่มแรกนั้นหากมิใช่สถาบันสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการคงจะประสบกับปัญหาและอุปสรรคเป็น

¹¹⁵ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/10 รายงานการจัดการคณะ
การศาสนา และการศึกษามณฑลกรุงเก่า ร.ศ. 123.

อย่างมากเพราะราษฎรในมณฑลอีสานเกือบทั้งหมดได้สืบเชื้อสาย วัฒนธรรมประเพณี ความเป็นอยู่ และภาษามาจากเวียงจันทน์ เคยเห็น เคยอ่าน และเคยฟัง แค่นี้หาชาคกในพุทธศาสนาที่จารึกด้วยอักษรขอม อักษรลาวมาโดยตลอด ในส่วนลึกของจิตใจ จึงคิดว่าอักษรขอม อักษรลาว ต่างหากเป็นภาษาของตน คิดว่าการเรียนรู้หนังสือไทย เป็นเรื่องของเจ้านายที่มาจากกรุงเทพฯ การจัดการศึกษาโดยสถาบันสงฆ์ซึ่งราษฎรให้ความเลื่อมใสและศรัทธาเป็นทุนเดิมอยู่แล้วจึงได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี

ในเวลาต่อมาเมื่อการศึกษาได้ออกไปจากวัด โดยมีไถ่หลง เหลือบหมบาท ของสงฆ์ในการจัดการศึกษาไว้เลย จึงเป็นสาเหตุทำให้การศึกษาในระยะต่อมาได้รับความร่วมมือจากราษฎรเท่าที่ควร โดยเฉพาะในมณฑลอีสาน การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานจึงก้าวหน้าได้ช้ามาก เพราะต้องรอแ่่งงบประมาณจากส่วนกลาง ในการจัดซื้อวัสดุอุปกรณ์ต่างๆ นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมอีกหลายๆ อย่างที่มีความเหมาะสม ที่สามารถตอบสนอง และแก้ปัญหาทางการศึกษาได้ แต่ก็ต้องล้มไปอย่างน่าเสียดาย เพราะขาดการสนับสนุนด้านต่าง ๆ จากราษฎร หากกิจกรรมทางการศึกษาบางอย่างยังคงดำเนินการต่อมา เช่น โรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑล ปัญหาการขาดแคลนครู ปัญหาการละทิ้งประเพณีอันดีงาม ตลอดจนปัญหาทางการศึกษาอื่น ๆ คงจะมีน้อยกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตอนที่ 3

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

มณฑลอีสานเป็นมณฑลที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เป็นของตนเอง และมีความสัมพันธ์ทั้งทางด้านการปกครองและวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิดกับดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แม้ว่าไทยจะได้ครอบครองบริเวณมณฑลอีสานบางส่วนมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ไทยก็ไม่มีนโยบายควบคุมที่แน่นอน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าในสมัยอยุธยาตอนปลายไทยต้องทำศึกกับพม่าบ่อยครั้งจนไม่มีเวลาสนใจมณฑลอีสานเท่าที่ควร เพียงแต่มอบอำนาจให้มณฑลนครราชสีมาเป็นผู้จัดการดูแลแทน จนกระทั่งถึงสมัยกรุงธนบุรีมณฑลอีสานจึงตกอยู่ในอำนาจอิทธิพลของกรุงธนบุรีทั้งหมด แต่เนื่องจากสมัยกรุงธนบุรีมีระยะเวลาสั้นมาก ประกอบกับต้องเตรียมรับศึกกับพม่าและต้องปรับปรุงพัฒนาประเทศ พระเจ้ากรุงธนบุรี จึงไม่ได้ทรงมีนโยบายจะเข้าไปควบคุมมณฑลอีสาน ต่อเมื่อถึงรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์จึงทรงเริ่มใช้นโยบายสร้างเมืองในฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้เป็นดินแดนกันกระหนบโดยการอพยพคนมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาตั้งเมืองทางฝั่งขวา ซึ่งนโยบายการสร้างดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงเป็นดินแดนกันกระหนบนี้ รัชกาลที่ 1 ทรงเลือกบริเวณดังกล่าวด้วยสาเหตุหลายประการคือ บริเวณนี้เคยเป็นบ้านเมืองมาก่อน และเป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน ประกอบกับบริเวณดังกล่าวมีกลุ่มการเมืองที่แยกตัวออกมาจากเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ จึงเหมาะที่จะสนับสนุนให้ม้ออำนาจ เพื่อถ่วงดุลย์อำนาจของเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ การดำเนินนโยบายดังกล่าวทำให้อำนาจของจำปาศักดิ์ลดลงจนพ่ายแพ้ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยสามารถถกถอนการยกมอบจำปาศักดิ์ถึง 2 ครั้ง ในสมัยรัชกาลที่ 2

ในระยะต่อมาประชาชนในมณฑลอีสานได้รับความทุกข์ยากลำบากอันเป็นผลมาจากนโยบายจากกรุงเทพฯ ที่ให้มีการสละและ การเกณฑ์พล และสาเหตุดังกล่าวได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เจ้าราชบุตร (โย) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์และเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ก่อการ

กฎขึ้นโดยวางแผนจะเข้าที่กรุงเทพฯ หลังจากที่มีรัฐบาลสามารถปราบปรามกบฏก๊กต่าง
ลงได้ เวียงจันทน์ก็ได้ถูกลดฐานะลงเป็นเพียงหัวเมืองชั้นนอกของไทย เมืองขึ้นของ
เวียงจันทน์ทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาถูกจัดรวมเป็นหมวดหมู่ขึ้นกับเมืองใหญ่ ๆ ในมณฑลอีสาน
หลายเมือง พร้อมกันนี้เชื้อสายของเจ้าเมืองกรมการเมืองในมณฑลอีสานก็ได้รับความไว้วางใจ
โดยได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง และจากการที่เวียงจันทน์ถูกลดอำนาจลงก๊กต่าง
ทำให้ไทยมีชายพระราชอาณาเขตติดต่อกับญวนตลอดแนว ซึ่งนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้
มณฑลอีสาน มีบทบาทสำคัญมากขึ้นในเวลาต่อมาในฐานะศูนย์กลางการควบคุมการขยาย
อำนาจไปสู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเขตอื่น ๆ และเป็นบริเวณหน้าด่านที่จะสะกิดกั้นการคุกคาม
ของชาตินิยมหัวเมืองลาวอื่น ๆ ทั่ว

ความสำคัญของมณฑลอีสานมีมากยิ่งขึ้นเมื่อญวนและเขมรตกอยู่ภายใต้อิทธิพล
ของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสพยายามขยายอิทธิพลการปกครองเข้ามาในเขตที่ญวนเคยปกครอง
โดยพยายามที่จะเข้าครอบครองดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโขง ทั้งนี้เพื่อจะใช้ลุ่มน้ำโขงเป็น
เส้นทางคมนาคมติดต่อกับจีนตอนใต้ได้โดยสะดวก ฝรั่งเศสได้ให้ความสำคัญแก่บริเวณนี้
อย่างมากถึงจะเห็นได้จากการที่ ม. เรอวัย แวร์ เสนอให้รัฐบาลฝรั่งเศสยอมเสียดินแดน
ส่วนอื่น ๆ เพื่อแลกกับดินแดนส่วนนี้¹ ทั่วเหตุนี้ มณฑลอีสานซึ่งตั้งอยู่ทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวา
แม่น้ำโขงจึงเป็นเป้าหมายแรกแห่งการคุกคามของฝรั่งเศสต่อดินแดนตามลุ่มน้ำโขง
แต่เนื่องจากดินแดนลุ่มน้ำโขงเป็นอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ แม้ฝรั่งเศสสามารถยึดจุด
ยุทธศาสตร์ที่สำคัญในบริเวณดังกล่าวได้ก็ไม่ได้หมายความว่าจะสามารถยึดดินแดนทั้งหมดได้
และการที่จะยึดดินแดนทั้งหมดได้นั้นฝรั่งเศสต้องใช้กำลังเป็นจำนวนมาก ซึ่งกำลังของ
ฝรั่งเศสมีไม่เพียงพอ ฝรั่งเศสจึงหันมาใช้นโยบายเรือบินเพื่อบังคับให้รัฐบาลไทยยอมทำ
ตามข้อเสนอของฝรั่งเศส จากเหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้ไทยต้องเสียดินแดนมณฑลอีสานฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขงทั้งหมด เมื่อฝรั่งเศสได้ดินแดนบริเวณดังกล่าวไปจากไทยแล้วก็ยังมิได้หยุดการ
ก้าวร้าวและหาที่ที่จะยึดดินแดนมณฑลอีสานฝั่งขวาแม่น้ำโขงอีก

¹อ้างในอุราลักษณ์ สิริบุศกร, "มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์",
หน้า 71.

จากสาเหตุดังกล่าวทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรีบเข้าไปจัดการปกครองใหม่ให้เหมือนกับส่วนกลาง เพื่อไม่ให้ฝรั่งเศษหาสาเหตุเข้ามายึดอีก และในการจัดการปกครองแบบใหม่นั้นก็มีความต้องการคนที่รู้หนังสือไทยเป็นจำนวนมาก เข้าไปสู่ระบบ อีกประการหนึ่งประชาชนในมณฑลอีสานมีวัฒนธรรมประเพณี และภาษาที่ สืบทอดมาจากเวียงจันทน์ มีความรู้สึกผูกพันกับเวียงจันทน์มากกว่ากรุงเทพฯ ซึ่งลักษณะ ดังกล่าวย่อมไม่เป็นผลดีต่อการปกครอง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ ประสงค์ข้าหลวงต่างประเทศประจำมณฑลอีสานจึงทรงดำริที่จะใช้การศึกษาเป็นสื่อให้เกิด ความสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชาติ มูลเหตุที่สำคัญยิ่ง 2 ประการนี้เอง ทำให้มีการจัดการศึกษาขึ้นในมณฑลอีสาน ก่อนที่จะมีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง

การศึกษาในมณฑลอีสานก่อนที่จะมีการจัดการศึกษาแบบตะวันตกในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นลักษณะการถ่ายทอดความรู้ที่เกี่ยวกับการ กำรงชีวิต อาชีพ จากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง จากครอบครัวและวัด ในสังคม มณฑลอีสานจะใช้แบบอย่างจารีตประเพณีที่มีมาแต่โบราณ ซึ่งจะมีปรากฏในอีก 12 คอง 14 เป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคมให้เกิดความสงบสุข รวมทั้งการสั่งสอนและแบบอย่าง ที่ดีของผู้ใหญ่ในสังคมด้วย สถาบันที่มีหน้าที่ค่อนข้างจะเด่นชัดในการให้การศึกษาที่เป็น อักขวิธี ในสมัยนั้นก็คือ วัด วัดจะทำหน้าที่สอนให้อ่านออกเขียนได้เท่านั้น และจะอยู่ใน วงที่จำกัดคือ จะให้การศึกษาได้เฉพาะแก่ผู้ชายที่เป็นศิษย์วัด หรือผู้ที่บวชในพระพุทธ ศาสนาเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพราะว่าการอ่านออก เขียนได้ เป็นพื้นฐานอันสำคัญที่จะไปศึกษา พระพุทธศาสนา และการอ่านออก เขียนได้นั้น จะเป็นการอ่านออก เขียนได้ภาษาลาว เขมร (ขอม) และภาษามคธ เพราะว่าคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา และวรรณกรรมต่าง ๆ ในมณฑลอีสานมักจะจารึกหรือเขียนด้วยภาษาเหล่านี้ การศึกษาหนังสือไทยแทบจะไม่มีเลย นอกจากนี้วัดยังได้ทำหน้าที่การอบรมสั่งสอนด้านจริยธรรม ซึ่งถือได้ว่าเป็นการให้การ ศึกษาอีกแบบหนึ่งโดยการเทศน์ในงานประเพณีต่าง ๆ ประชาชนในมณฑลอีสานจึงมักจะ มองว่าการศึกษาเป็นเรื่องของพระ เป็นเรื่องของผู้ที่จะบวชเรียนในพระพุทธศาสนา และมีความ เชื่อว่าภาษาที่ใช้เขียนหรือจารึกในพระพุทธศาสนาเป็นของสูง เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การเรียนรู้ที่ไม่เป็นไปเพื่อการศึกษาคัมภีร์ ในพระพุทธศาสนาแล้วเป็นสิ่งไม่ควร เป็นบาป ด้วยเหตุจึงทำให้การศึกษาในสมัยนั้นไม่แพร่หลาย ผู้มีความรู้พออ่านออก เขียนได้ก็มีอยู่ เฉพาะผู้ที่เคยเป็นศิษย์วัด หรือบวชเรียนเท่านั้น

การจกการศึกษาเพื่อให้ผู้เรียนได้เรียนรู้หนังสือไทยในมณฑลอีสานนั้น เริ่มจากความจำเป็นในการทำงานราชการ ในระยะที่มีการปฏิรูปการปกครองในมณฑลอีสานนั้น ปัญหาในการจัดการปฏิรูปการปกครองก็คือ ชาวกำลังคนที่รู้หนังสือไทย ผู้ที่รู้หนังสือไทย เป็นที่ต้องการของบ้านเมือง เป็นอย่างมากจึงทำให้มีการจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้น โรงเรียนสอนหนังสือไทยในมณฑลอีสานก่อนที่จะมีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ไคมี เอกชน ราชการ และวัดจักขึ้น

เอกชนที่จัดการศึกษาในมณฑลอีสาน เริ่มมาจากการที่ข้าราชการส่วนกลางออกไปจัดการปกครองในหัวเมือง ไคมีใช้เวลาว่างสอนลูกหลานของข้าราชการ มีการเรียนหนังสือไทยตามบ้านผู้มีความรู้ ต่อมาการเรียนหนังสือตามบ้านก็พัฒนามาเป็นโรงเรียน โรงเรียนตามบ้านที่มีคนนิยมเรียนมากที่สุดก็คือโรงเรียนยายหนู

โรงเรียนที่ราชการไคมีจัดตั้งขึ้นก็คือโรงเรียนอุบลวาสิกสถาน (วาสิกสถาน)

โรงเรียนที่เอกชนและรัฐบาลไคมีจัดตั้งขึ้นนั้นมุ่งที่จะสอนหนังสือไทยเป็นสำคัญ และผู้เรียนส่วนมากจะเป็นบุตรข้าราชการ และบุตรคหบดีในเมืองเท่านั้น

ในมณฑลอีสานวัดไคมีเป็นสถานับทางสังคมที่ไคมีจัดการศึกษาแก่ชุมชนมาแต่โบราณ แต่ลักษณะการจัดการศึกษากังกล่าว เป็นการจัดการศึกษาที่มุ่งให้ผู้เรียนมีความรู้เพื่อเป็นพื้นฐานในการที่จะบวชเรียนในพระพุทธศาสนา ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2440 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ จึงไคมีไปจัดตั้งโรงเรียนที่สอนหนังสือไทยและบาลีที่ไคมียกกรณที่เมืองอุบลราชธานี โรงเรียนกังกล่าวต่อมาไคมีกลายเป็นโรงเรียนเขลยศักดิ์ โรงเรียนเขลยศักดิ์เป็นโรงเรียนนอกรับของรัฐบาล หากเป็นโรงเรียนขนาดใหญ่ก็อาจได้รับเงินจากรัฐบ้าง โรงเรียนเขลยศักดิ์ก็องอาศัยการอุปถัมภ์บำรุงจากวัดและชุมชน

การจัดตั้งโรงเรียนทั้ง 2 แห่งขึ้นในเมืองอุบลราชธานี โดยท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์นั้น นับว่าเป็นการจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์อย่างแท้จริง เพราะรูปแบบการจัดการศึกษาที่มีพระเป็นครูสอน ไคมีวัดเป็นสถานที่เล่าเรียนนั้นตรงกับประเพณีนิยมของไทยมาแต่โบราณอยู่แล้วที่นิยมนำบุตรหลานไปฝากไว้กับพระที่วัด หรือบวชในพระพุทธศาสนาเพื่อจะได้ศึกษาเล่าเรียน โดยความเป็นจริงแล้วการที่ผู้ปกครองในสมัยก่อนนำบุตรหลานมาเล่าเรียนที่วัด ก็มีไคมีมีความมุ่งหวังที่จะให้บุตรหลานเรียนรู้หนังสือเป็นหลัก

แต่มีความมุ่งหวังที่จะให้บุตรหลานของตนได้ใกล้ชิดกับพุทธศาสนา ได้เรียนรู้หลักธรรม คำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และได้รับการอบรมสั่งสอนด้านจริยธรรม โดยการปฏิบัติจริงและได้เห็นแบบจากพระภิกษุมากกว่า ในสังคมไทยแต่โบราณสถานวัดได้รับ การยกย่องและยอมรับ เป็นอย่างมากจากสังคม ใครที่ได้ผ่านสถานวัดไม่ว่าจะโดยการ บวชเรียนหรือเป็นเพียงศิษย์วัด ก็ถือว่าบุคคลนั้นเป็นผู้รู้ และเป็นคนดี นอกจากนี้การศึกษา ที่ใช้วัดเป็นสถานที่เรียนยัง เอื้ออำนวยต่อการ เล่าเรียนของบุตรหลานของอาณาประชาราษฎร์โดยทั่วไปอีกด้วย เพราะการศึกษาระบบดังกล่าวผู้เรียนแทบจะไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใด ๆ เลย อีกประการหนึ่งการจัดการศึกษาโดยพระสงฆ์ยังได้รับความร่วมมือในรูป ของการบริหารสวัสดิการสังคม เงินทอง แรงงาน ในการจัดตั้งโรงเรียนและการดำเนินการ กิจการจากอาณาประชาราษฎร์ในท้องถิ่นนั้น ๆ จึงทำให้การจัดการศึกษาดังกล่าวเจริญ ก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว

ต่อมาเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117(2441) พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ประกาศให้มีการจัดการศึกษาในหัวเมืองโดยมีสมเด็จพระ มหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้อำนวยการศึกษาทั่วไป และมีพระยาคำรง ราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้อุทิศทุน ในการนี้พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ผู้มีบทบาทในการจัดตั้งโรงเรียนที่วัดสุปัฏนาราม (โรงเรียนอุบลวิทยาคม) และที่วัด พระเหลา (โรงเรียนอุคมวิทยากร) ตั้งแต่เริ่มแรกก็ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการศึกษา มณฑลอีสาน

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานนั้นได้ใช้แบบการจัดการศึกษาหัวเมืองของ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นแบบในการดำเนินการ ซึ่งในมณฑลอีสานก็ได้ดำเนินการตั้งนี้ สถานที่เรียน ได้ใช้วัดที่ตั้งอยู่ในชุมชนเป็นสถานที่เรียนในมณฑลอีสาน ได้แบ่งโรงเรียนออกเป็น 2 ประเภทคือ โรงเรียนบรรพชาศกดิ์ เป็นโรงเรียนในบารุงของ หลวง โรงเรียนชลยศกดิ์ เป็นโรงเรียนที่ได้รับการบารุงจากท้องถิ่น

ครูผู้สอน การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานมีพระผู้มีความรู้ในดินนั้น ๆ เป็นผู้สอน

วิชาที่สอน ในมณฑลอิสานมีการสอนเฉพาะชั้นสามัญ 4 วิชาคือ อักษรสมัย 1 เลข 1 วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ 1 ธรรมเนียมปฏิบัติ 1

แบบเรียน ในวิชาอักษรสมัยใช้แบบเรียนเร็ววิชาเลข ใช้แบบเรียนเลขแบบฝรั่ง ธรรมเนียมปฏิบัติในมณฑลอิสานจะให้นักเรียนท่องศีล 5 ศีล 8 และกุศลกกรรมบท 10 ในเวลาสอมาได้ นอกจากนี้ก็จะมีหนังสืออ่านเรื่องนกกกระจอก

การจัดการศึกษาในมณฑลที่ดำเนินการโดยคณะสงฆ์ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งมหบาทในการดำเนินการโดยคณะสงฆ์ไค้ค่อย ๆ ลดลงนั้น คณะสงฆ์ของประสมปัญหาและอุปสรรคมากมายทั้งปัญหาคำณการบริหารและปัญหาคำณวิชาการ ทั้งนี้

1. ปัญหาคำณงบประมาณ โดยเหตุที่กระทรวงธรรมการได้รับงบประมาณในการจัดการศึกษาน้อยมาก เพื่อเป็นการประหยัดงบประมาณดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไค้ทรงมอบภาระในการจัดการศึกษาในหัวเมืองให้แก่คณะสงฆ์ ในมณฑลอิสานนั้น ไปประสมปัญหาคำณงบประมาณเป็นอย่างมาก เพราะโรงเรียนที่จัดตั้งในมณฑลอิสานส่วนมากจะเป็นโรงเรียนเซลยศักดิ์ที่ของอาศัยการอุปถัมภ์บำรุงจากท้องถิ่น รัฐจะให้เงินบำรุงเพียงบางส่วนเท่านั้น ประกอบกับประชาชนในมณฑลอิสานมีอาชีพเกษตรกรรม มีรายไค้ต่ำ หากมีที่ไค้เกิดความแห้งแล้ง ประชาชนนอกอยากการอุปถัมภ์บำรุงโรงเรียนก็จะลดลงความไปค้วย จึงเป็นเหตุไค้การจัดการศึกษาในบางปีไม่เจริญรุดหน้า โรงเรียนบางแห่งต้องล้มไปก็มี

2. ปัญหาคำณครูผู้สอน ครูที่ทำหน้าที่เป็นครูในมณฑลอิสานส่วนมากจะเป็นพระภิกษุในท้องถิ่นนั้น ๆ ครูที่เป็นพระส่วนมากก็จะมีเฉพาะคำณอักษรวิธี ไม่มีความรู้สมัยใหม่ ไม่ไค้เรียนวิชาทางการศึกษา ทั้งนี้ท่านจึงมีวิธีการสอนแบบเก่า การจัดการศึกษาในมณฑลอิสานในระยะก่อนมีการเปลี่ยนหนังสือแบบเรียน มีการสอนวิชาเลขเกิดขึ้น ครูที่เป็นพระจึงไม่สามารถสอนไค้ ขณะเดียวกับทางส่วนกลางก็ไม่สามารถจัดหาครูที่มีความรู้สมัยใหม่ไปทดแทนไค้ นอกจากนี้โรงเรียนส่วนมากในมณฑลอิสานจะมีครูเพียงคนเดียว หากครูลาออกหรือค้ายไปโรงเรียนก็จำเป็นค้องยุบไป

3. ปัญหาการขาดแคลนค้ำวำเรียน เนื่องจากรัฐบาลมีงบประมาณอันจำกัดในการจัดการศึกษามาตั้งแต่ต้น การจ้กสรรเงินเพื่อการพิมพ์หนังสือแบบเรียนก็มีน้อย

ตามไปคว้ย มณฑลอีสานเป็นมณฑลที่อยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ การไปมาตลอดจนการขนส่ง
สิ่งของต่าง ๆ เป็นไปคว้ยความยากลำบากยิ่ง ประกอบกับการจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน
ได้เจริญก้าวหน้า มีนักเรียนมากมายจึงมีความต้องการหนังสือแบบเรียนเป็นจำนวนมาก
การพยายามแก้ไขปัญหาคือการขอหนังสือแบบเรียนไปจากส่วนกลางแต่ก็ไม่สามารถกระทำ
ได้เพราะทางส่วนกลางเองก็ไม่มีหนังสือจะส่งไปให้

4. ความแตกต่างในเรื่องของภาษา วัฒนธรรม และความเชื่อบางประการ
ในมณฑลอีสานประชาชนส่วนใหญ่สืบเชื้อสายมาจากเวียงจันทน์ มีวัฒนธรรมประเพณี และภาษา
ที่แตกต่างจากกรุงเทพฯ เมื่อรัฐบาลมีความจำเป็นต้องการให้ประชาชนในมณฑลอีสานได้รู้
หนังสือไทยให้ได้รับการศึกษาเพื่อจะได้เกิดความรู้สึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใน
ชาติ แต่ก็มีประชาชนในมณฑลอีสานที่อาศัยอยู่ในชนบทไม่ค่อยจะสนใจเรียนหนังสือไทย
แต่นิยมเรียนหนังสือโบราณที่จารึกเรื่องราวในพระพุทธศาสนา เพราะถือว่าได้บุญกุศล
อีกสาเหตุที่ทำให้ประชาชนในมณฑลอีสานโดยเฉพาะในชนบทไม่นิยมเรียนหนังสือไทยก็เพราะ
เชื่อว่าการเรียนหนังสือไม่ไค้มีประโยชน์ต่อการประกอบอาชีพของคนและคิดว่าทั้งแก่ตัวผู้ย่ำ
กายายของตนไม่ไค้เรียนหนังสือก็สามารถประกอบอาชีพได้

อภิปรายผลการวิจัย

ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มณฑลอีสานได้ถูกปล่อยปละ
ละเลยให้ปกครองกันเองมาโดยตลอด จนกระทั่งต่อมามณฑลอีสานถูกคุกคามจากฝรั่งเศส
จากการคุกคามของฝรั่งเศสนี้เอง ได้เป็นผลทำให้รัฐบาลรีบเข้าไปจัดการปกครองใหม่ให้
เหมือนกับส่วนกลาง และรัฐบาลก็ต้องการให้ประชาชนได้รับการศึกษาเรียนรู้หนังสือไทย
เพื่อจะได้เป็นกำลังอันสำคัญในการปรับปรุงและการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และเพื่อที่
จะให้ประชาชนในบริเวณมณฑลอีสานเกิดความรู้สึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใน
ชาติ จากปัจจัยดังกล่าวนี้เอง เป็นสาเหตุทำให้การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานเป็นความจำเป็น
และเร่งด่วน เจ้าเมือง กรมการเมือง ได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษาเป็นอย่างมาก
จึงจะเห็นได้จากการจัดตั้งโรงเรียนวชิรสถาน ซึ่งถือว่าเป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรกของ
มณฑลอีสาน การจัดตั้งโรงเรียนดังกล่าวเป็นโครงการขยายการศึกษาของกรมพระยาคำรง
ราชานุภาพที่ส่งไปยังเจ้าเมือง กรมการเมืองต่าง ๆ ทั่วประเทศ โครงการขยายการศึกษา

นี้มีใ้หน้าออกมาปฏิบัติเพราะในปีต่อมากรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่ในมณฑลอีสาน (เมืองอุบลราชธานี) ได้สนองตอบโครงการตั้งกล่าวหาที่โดยการจัดตั้งโรงเรียนวาศึกสถานขึ้นในปี พ.ศ. 2443 นอกจากนี้ในการเปิดโรงเรียนอุบลวิทยาคมที่วัดสุปัฏนารามสมเด็จพระเจ้าอนงยาเชอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างประเทศประจำมณฑลอีสานพร้อมด้วยกรมการเมืองอื่น ๆ ก็ได้ให้การสนับสนุนการศึกษาอย่างมากโดยการเสด็จไปทรงเปิดงาน และบริจาคอุปกรณ์การเรียนต่าง ๆ มากมาย ด้วยลักษณะพิเศษ และมีปัจจัยเร่งที่สำคัญที่ไ้กล่าวมาแล้ว การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานจึงเกิดขึ้นก่อนจะมีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองทั้ง ๆ เป็นมณฑลที่อยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มาก

การจัดตั้งโรงเรียนในมณฑลอีสานได้เริ่มจัดตั้งที่เมืองอุบลราชธานีก่อนแล้วค่อย ๆ ขยายไปสู่บริเวณอื่น ๆ การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะเมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลางการปกครองในมณฑลอีสาน เป็นเมืองกันชนการรุกรานของฝรั่งเศสจึงจะเห็นได้จากการที่มีการปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพระองค์ได้ทรงส่งพระเจ้าอนงยาเชอถึง 2 พระองค์ คือ พระเจ้าอนงยาเชอกรมหลวงพิชิตปรีชากร และพระเจ้าอนงยาเชอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ไปจัดการปกครองในมณฑลอีสานต่างพระเนตรพระกรรณ จากการกระทำดังกล่าวเป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของมณฑลอีสานได้เป็นอย่างดี

ในด้านการศึกษาในมณฑลอีสานนั้น การศึกษาถึงแม้จะเป็นความต้องการของบ้านเมือง แต่ถ้าเจ้าเมือง กรมการเมือง พระสงฆ์และประชาชนมิได้ให้การสนับสนุนแล้ว การศึกษาก็เกิดขึ้นได้ยาก การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานนั้นไม่ว่าจะเป็นโรงเรียนชายหนูโรงเรียนอุบลวิทยาคมที่วัดสุปัฏนารามล้วนแต่ได้รับความร่วมมือจากหลาย ๆ ฝ่าย โดยเฉพาะการจัดการศึกษาในระยะนั้นไม่มีงบประมาณจากรัฐบาล นอกจากนี้การจัดการศึกษาในเมืองอุบลราชธานียังมีลักษณะพิเศษคือผู้ที่มิชอบพาทในการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานอันได้แก่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ และพระพรหมมุนี ท่านทั้งสองเป็นชาวอุบลราชธานีได้เดินทางไปศึกษาที่กรุงเทพฯ ต่อมาได้กลับมาจัดตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดสุปัฏนารามเป็นแห่งแรก โดยที่ท่านทั้งสองรูปเป็นพระภิกษุและเป็นชาวอีสานโดยกำเนิดท่านจึงได้รับความเคารพนับถือ ความ

เลื่อมใสศรัทธาเป็นอย่างมาก สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการจัดการศึกษาให้แพร่หลายในช่วงที่ท่านออกไปจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานในช่วงที่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์และพระพรหมมุนีเป็นผู้อำนวยการนั้น การศึกษาได้แพร่หลายเป็นอย่างมาก ประชาชนนิยมส่งบุตรหลานมาเรียน ประชาชนได้ให้การสนับสนุนการศึกษาโดยบริจาคทรัพย์ ที่ดิน อุปการณก่อสร้าง ตลอดจนแรงงาน ทั้งนี้ก็เพราะว่าประชาชนในมณฑลอีสานมีชีวิตที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาตลอดเวลา มีความเชื่อและศรัทธา นิยมการทำบุญสุนทานเป็นที่ยิ่ง กังนั้นเมื่อมีการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานโดยพระสงฆ์จึงได้รับความร่วมมือจากประชาชนเป็นอย่างดี

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานโดยคณะสงฆ์ได้ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างมากหากจะกล่าวถึง เฉพาะด้านจำนวนนักเรียน จำนวนโรงเรียน และความร่วมมือจากประชาชน แต่ถ้ามองจะกล่าวถึงด้านคุณภาพหรือสัมฤทธิ์ผลทางการ เรียนของนักเรียนคงจะมีไม่มากนัก เพราะจากข้อจำกัดของการดำเนินงานโดยคณะสงฆ์ คณะสงฆ์เองก็ได้เป็นนักการศึกษาเพียงแต่เป็นผู้ที่เหมาะสมในการจัดการศึกษาในหัวเมืองในขณะนั้น การที่รัฐมอบหน้าที่ให้คณะสงฆ์เป็นผู้จัดการศึกษานั้นเพราะรัฐต้องการประหยัดงบประมาณ การจัดการศึกษาในมณฑลหัวเมืองอีสานนั้นก็ใช้วัดเป็นสถานศึกษา ครูผู้สอนก็คือพระในวัดนั้น ๆ ที่มีความรู้เฉพาะด้านอักษรวิธี ไม่มีความรู้สมัยใหม่ ไม่เคยเรียนวิชาการศึกษา ลักษณะการเรียนจึงเป็นแบบโบราณ การเรียนก็ไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับว่าพระรูปนั้นมีความรู้ (อ่านได้) ในหนังสือเล่มใด ครูก็จะใช้หนังสือเล่มนั้น เป็นหนังสือแบบเรียน นอกจากนี้พระสงฆ์เองก็ไม่ได้มีหน้าที่สอนหนังสือเพียงอย่างเดียว ยังมีกิจของสงฆ์อื่น ๆ อีกมากมาย ผู้เรียนก็มักจะเป็นพระสงฆ์ สามเณร หรือศิษย์วัดก็ได้มีหน้าที่เรียนอย่างเกี่ยว กังนั้นเวลาที่เรียนหนังสือในแต่ละวันจึงไม่แน่นอน

อย่างไรก็ตาม การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานโดยคณะสงฆ์ในช่วงเวลาดังกล่าวก็ได้กลายเป็นพื้นฐานอันสำคัญที่ทำให้รัฐสามารถสร้างความสำนึกในความ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชาติ และสามารถจัดการปกครองในมณฑลอีสานให้เป็นแบบเดียวกันกับส่วนกลางได้สำเร็จในเวลาอันรวดเร็ว การจัดการศึกษาเพื่อให้ประชาชนในมณฑลอีสานได้รู้หนังสือไทย หากไม่ได้จัดโดยคณะสงฆ์ การจัดการศึกษานั้นอาจประสบปัญหา มาก และสร้างความเชื่อที่ผิด ๆ ให้มีมากยิ่งขึ้น

ในมณฑลอีสาน แม้จะได้มีการเปลี่ยนแปลงผู้บริหารการศึกษาจากพระสงฆ์มาสู่
 ฆราวาส และได้มีระบบโรงเรียนของรัฐเกิดขึ้นก็ตาม แต่มณฑลอีสานก็ยังคงเป็นมณฑล
 หัวเมือง อยู่ห่างไกล ประกอบกับประชาชนในบริเวณนี้มีความผูกพันในก้นการศึกษาจากวัด
 เป็นเวลาอันยาวนาน บทบาทของพระสงฆ์ในทางการศึกษาจึงยังมีอยู่โดยเฉพาะโรงเรียน
 ระดับประถมศึกษา พระสงฆ์ยังสามารถช่วยเหลือทางราชการได้โดยการรับอาราธนาไป
 เป็นครูสอนในโรงเรียนที่อยู่ในถิ่นทุรกันดาร การคมนาคมไม่สะดวก มีโรคภัยไข้เจ็บชุกชุม
 ซึ่งโรงเรียนเหล่านี้ยังขาดแคลนครู การช่วยเหลือบรรเทาภาระของรัฐในเรื่องงบประมาณ
 เพื่อการศึกษาโดยการเรียกรอเงิน ขอแรงงาน ตลอดจนขอวัสดุต่าง ๆ เพื่อสร้าง
 โรงเรียนจากชาวบ้าน หากโรงเรียนยังขาดแคลนสิ่งต่าง ๆ อยู่ ก็มักจะขอความช่วยเหลือ
 จากวัด นอกจากนี้วัดยังคงเป็นศูนย์กลางการอบรมศีลธรรมและจรรยาภคอกมา จึงกล่าวได้ว่า
 บทบาทของพระสงฆ์ในทางการศึกษาในมณฑลอีสานมิได้ถูกจำกัดลงทุก ๆ ด้าน ประเด็น
 ที่น่าคิดก็คือการที่หน้าที่ในการจัดการศึกษาของพระสงฆ์ได้ถูกจำกัดลง และการศึกษาใน
 มณฑลอีสานได้เริ่มออกไปจากวัดนั้น ก็ทำให้เยาวชนของชาติขาดแบบอย่างของการ
 ประพฤติที่ถึงงาม ขาดการอบรมสั่งสอนศีลธรรมและจรรยาจากพระสงฆ์ ตลอดจนขาด
 สิ่งแวดล้อมที่จะเอื้ออำนวยต่อการประพฤติปฏิบัติชอบเหมือนสมัยก่อน นอกจากนี้การที่
 พระสงฆ์ไม่มีบทบาทในการจัดการศึกษานั้นยังเป็นการตัดโอกาสการได้รับความร่วมมือ
 ร่วมแรงจากชาวบ้านอีกด้วย เพราะประชาชนในมณฑลอีสานมีความเป็นอยู่ที่แน่นแฟ้นกับ
 พุทธศาสนา และได้รับการศึกษาจากวัดมาแต่โบราณ จะให้ความร่วมมือในกิจกรรมที่
 เนื่องด้วยศาสนา ที่มีพระสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการเป็นอย่างมาก เพราะเชื่อว่ากิจกรรมต่าง ๆ
 ที่ได้กระทำไปนั้นตนจะได้บุญ เมื่อกิจการของโรงเรียนได้ออกไปจากวัดจากพระสงฆ์แล้ว
 ประชาชนในมณฑลอีสานจึงมักจะไม่ให้ความร่วมมือโดยถือว่าเป็นเรื่องของ "รัฐบาล"
 ที่ไม่เกี่ยวข้องกับตน ถึงแม้ว่า ในปัจจุบันในมณฑลอีสาน (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)
 จะมีโรงเรียนตั้งอยู่ในวัดหลงเหลืออยู่บ้าง แต่การจัดการศึกษาในโรงเรียนดังกล่าว
 ก็ไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับวัด

การจัดการศึกษาในมณฑลอิสานโดยกระทรวงมหาดไทยมีลักษณะเป็นการรวบอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางมากขึ้น นโยบาย หลักสูตร แบบเรียนได้ถูกกำหนดไปจากส่วนกลาง กิจกรรมการเรียนการสอนในโรงเรียนมิได้มีความสอดคล้องและเหมาะสมกับสภาพความเป็นอยู่ วัฒนธรรมประเพณีของท้องถิ่น ความรู้สึกที่ว่าการศึกษาไม่ได้มีส่วนช่วยในการประกอบอาชีพของตนเองยิ่งเป็นภาพที่เด่นชัดมากยิ่งขึ้น การศึกษาที่แพร่หลายในมณฑลอิสานนั้นโดยความเป็นจริงแล้วจะกระจายอยู่เฉพาะในเมืองใหญ่ ๆ เท่านั้น ผู้เรียนส่วนมากก็จะเป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในเมือง เป็นบุตรหลานของข้าราชการ ทบพัต เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วก็รับราชการ ประชาชนในมณฑลอิสานที่ได้ให้ความร่วมมือในการจัดการศึกษาไม่ว่าจะเป็นการสร้างอาคารเรียน การบริจาคที่ดิน ประชาชนจะกระทำสิ่งเหล่านี้ด้วยคิดว่าเป็นการบริจาคทานในพระพุทธศาสนามากกว่าที่จะคิดว่าเป็นการศึกษาของบุตรหลาน ประชาชนในมณฑลอิสานในชนบทจะให้ความร่วมมือในการจัดสร้างสิ่งต่าง ๆ ของโรงเรียนแก่หากการที่เขาต้องให้บุตรหลานมาเรียนและต้องเสียแรงงานในครอบครัวไปเขาจะไม่ยอมให้ความร่วมมือ หากการจัดการศึกษาในมณฑลอิสานโดยกระทรวงมหาดไทยได้คำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละท้องถิ่นได้เปิดโอกาสให้แต่ละท้องถิ่นสามารถปรับหลักสูตรให้เหมาะสมกับท้องถิ่นตนเองได้โดยเฉพาะเกี่ยวกับเรื่องประกอบอาชีพ นักเรียนที่จบการศึกษาไปแล้วสามารถนำความรู้ที่ได้ไปพัฒนา ปรับปรุงอาชีพของครอบครัวให้ดีขึ้นได้ ประชาชนก็จะมองเห็นคุณค่าของการศึกษาและยอมที่จะให้บุตรหลานมาเรียน แต่การจัดการศึกษาในเวลานั้นก็ใช้หลักสูตรเดียวกันทั่วประเทศ เป็นการจัดการศึกษาเพื่อเข้ารับราชการ ด้วยสาเหตุนี้การศึกษาในมณฑลอิสานจึงเจริญเฉพาะที่เจริญแล้วมิได้กระจายไปทุกท้องถิ่น

การศึกษาในมณฑลอิสานนั้นมีรากเหง้ามาจากวัด มณฑลอิสานเป็นมณฑลที่อยู่ห่างไกล ดังนั้นวัดจึงเป็นทุกสิ่งทุกอย่างของสังคมนับตั้งแต่การให้การศึกษา เป็นแหล่งเผยแพร่วิชาความรู้ เป็นสถานที่ล้อมเกลาจิตใจ เป็นสถานที่ที่ให้บริการทุกอย่างแก่ชุมชน วัดเป็นสถาบันสังคมที่ชุมชนในมณฑลอิสานถือว่าเป็นศูนย์รวมจิตใจเป็นสถานที่ที่ควรแก่การเคารพ บุคคลที่เคยบวชเรียนหรือเพียงเป็นศิษย์วัดเมื่อออกมาสู่สังคมแล้วสังคมจะให้การยกย่อง และยอมรับว่าเป็นผู้รู้

ด้วยสาเหตุดังกล่าวประชาชนในมณฑลฮีสานจึงนิยมบุตรเรียนในพระพุทธรศาสนาเมื่อถึงวัยอันควร หรือนิยมส่งบุตรหลานของตนไปเป็นศิษย์วัดเพื่อที่จะได้มีโอกาสเรียนรู้อะไรต่าง ๆ จากพระสงฆ์ ในระยะต่อมาเมื่อได้มีการจัดการเล่าเรียนในมณฑลฮีสานโดยคณะสงฆ์ รูปแบบการจัดการศึกษาโดยคณะสงฆ์นั้นก็ใช้วัดเป็นสถานที่เรียน มีพระเป็นครูสอน ซึ่งรูปแบบการจัดการศึกษาดังกล่าวก็ไม่มีความแตกต่างไปจากรูปแบบการจัดการศึกษาที่ประชาชนในมณฑลฮีสานเคยได้รับมา และยังเป็นการจัดการศึกษาโดยสถาบันที่ประชาชนให้ความเคารพและยกย่องอยู่แล้ว ดังนั้นการจัดการศึกษาเพื่อให้ประชาชนในมณฑลฮีสานได้เรียนรู้หนังสือไทยจึงได้รับความสำเร็จเป็นอย่างดี

จะเห็นได้ว่าไม่มณฑลฮีสานในอศิศหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบัน วัดยังคงดำรงบทบาทของความเป็นจุดศูนย์กลางของชุมชนและสังคมอยู่ตลอดเวลา ความสำเร็จของการจัดการศึกษาในมณฑลฮีสานโดยมีวัดเป็นศูนย์กลางในอศิศน่าจะเป็นตัวอย่างหรือบทเรียนอันดีสำหรับนักการศึกษาและผู้ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา นักการศึกษาและผู้ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาควรที่จะไต่ถามรากฐานของการจัดการศึกษานี้มาพิจารณาเพื่อที่จะได้เป็นทางเลือกในการพิจารณารูปแบบของการจัดการศึกษาให้เหมาะสมกับชุมชน และสังคมในมณฑลฮีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้มากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

การจัดการศึกษาในมณฑลฮีสานควรที่จะมีลักษณะผสมผสานบทบาทของวัดและบทบาทของรัฐในการจัดการศึกษา เพราะการจัดการศึกษาในมณฑลฮีสานนั้นมีรากฐานมาจากวัด ประชาชนจะให้ความร่วมมือและการอุปถัมภ์บำรุงโรงเรียนเป็นอย่างดีหากวัดยังคงมีบทบาทในการจัดการศึกษาอยู่

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยต่อไป

ควรทำวิจัยต่อในเรื่องการจัดการศึกษาในมณฑลอื่น ๆ โดยศึกษาถึงแนวนโยบายในการจัดการศึกษา ลักษณะการจัด และผลของการจัดตลอดจนปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ในการจัดการศึกษา

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

1.1 เอกสารยังไม่ได้อัปเดต

จดหมายเหตุนแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ป.18.1/1 กรมหลวงเทเวศร์
วโรปการ-นายลอร์ด 28 เมษายน ร.ศ. 108.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/4 เรื่องจัดตั้ง สังกัดเปลี่ยนข้าหลวงเมืองลาว
และแบบจัดตั้งตำแหน่งข้าหลวง.

____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ม.2.12 ก/8 โบบอกเมืองอุบลราชธานี
สำเนาที่ 2/110 ลงวันที่ 17 เมษายน ร.ศ. 110.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/11 ที่ 249/3955 30 สิงหาคม ร.ศ. 121
"รายงานตอนที่ 1" พระยาสุริยเกษวิเศษฤทธิศศิวิไชย ข้าหลวงพิเศษช่วย
ราชการมณฑลอีสาน กราบบังคมทูลกรมพระยาคำรงราชานุภาพ.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/11 ที่ 250/2356 30 สิงหาคม ร.ศ. 121
"รายงานตอนที่ 2" พระยาสุริยเกษวิเศษฤทธิศศิวิไชย กราบบังคมทูล
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.46/3 เรื่องกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์จักรราชการ
เมืองนครราชสีมา.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/6 จักรการศาสนา การศึกษา.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.54/14 สารตราเจ้าพระยาจักรี กราบบังคมทูล
สรรพสิทธิประสงค์ เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. 126.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5 กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาที่ 2/387 ลงวันที่
6 ธันวาคม ร.ศ. 115.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5 ประกาศกักเคื้อน วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 118.

____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/7 กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเจ้าคุณพระยาพิทักษ์รักษา
วันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 111.

จดหมายเหตุนั่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/14 ที่ 24/1005 :

19 พฤษภาคม ร.ศ. 127 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ทูลกรมหลวงคำรบ
ราชานุภาพ.

- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/25 พระราชเสนาทูตเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาหนังสือลงวันอังคารขึ้น 6 ค่ำ เดือนนี้ ปีฉลู นพศก 1249.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/34 สำเนาประกาศเลื่อนการเกณฑ์ชายฉกรรจ์ ในหัวเมืองลาวกาว 1 พฤษภาคม ร.ศ. 111.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/1 ร่างพระบรมราชโองการเรื่องตั้งโรงเรียนในกรุง และหัวเมือง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรบราชานุภาพ ทรงร่าง และกราบบังคมทูล วันที่ 18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/3 ราชการในกรมศึกษาธิการ (ม.ค.107-6 พ.ศ.111).
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/35 รายงานพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ ลงวันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 114.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/53 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ.117.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2 ตรวจและจัดโครงการศึกษา.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/2 ร่างกฎที่ 1 เรื่องพิทักษ์สำหรับการศึกษาเป็นหลักสูตร ในโรงเรียนมูลนิธิ
_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/3 ความเห็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เรื่องจัดการศึกษา ร.ศ.117.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/3 พระราชหัตเลขารัชกาลที่ 5 พระราชทานถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ลงวันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ.117.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/4 สำเนาความเห็นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ในการที่จะจัดการเล่าเรียน กราบทูลพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ.117.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/5 โครงการศึกษา.

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.3 แปลปริยัติธรรม.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.10/21 หนังสือกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีกราบมังคมหุต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 29 พฤศจิกายน ร.ศ.125.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12 จักรการศาสนาและการศึกษา ร.ศ. 110-118.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12 หนังสือพระมหามุนายกถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ลงวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) รายงานเรื่องการคณะหัวเมือง ชายทะเล.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/2 ลายพระหัตถ์ความเห็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่อง จะจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง กราบมังคมหุต ลงวันที่ 24 กันยายน ร.ศ. 117 (2442).
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/4 สรุปรายงานตรวจจักษะพระศาสนา และการศึกษาหัวเมือง ร.ศ.117 กับ 118.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ (ก.ย.117-ก.พ. 117).
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 รายงานการประชุมพิเศษ วันที่ 26 กันยายน ร.ศ.117.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 หนังสือกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบมังคมหุต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจัดการศึกษาหัวเมือง ลงวันที่ 24 กันยายน ร.ศ.117.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 รายงานการจักษะ การศาสนาและการศึกษา มณฑลกรุงเก่า ร.ศ.123.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/10 รายงานการจักษะ การศาสนา และการศึกษา มณฑลพายัพ ร.ศ.126.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/13 จัดการศึกษา และการศึกษากตามหัวเมือง ร.ศ.119.
- ____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/18 รายงานตรวจการจักษะพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ของพระญาณรักธิ์ ผู้อำนวยการ ร.ศ.119.

- จกหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/20 รายงานการศึกษา
มณฑลกรุงเก่า ร.ศ.122.
- ..... เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/21, 22, 23 และ 25 รายงานการคณะ และ
การศึกษาของผู้อำนวยการศึกษา กรมหลวงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส.
- ..... เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/24 รายงานการจัดการคณะ การจัดการศาสนา
และการศึกษามณฑลอีสาน ร.ศ.121.
- ..... เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/26 รายงานการจัดการคณะ การจัดการศาสนา
และการศึกษามณฑลจันทบุรี ร.ศ.122.
- ..... เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/43 รายงานการศึกษามณฑลปราจีนบุรี
(5-11 ก.ย. 118).
- ..... เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/58 รายงานพระญาณรักขิต มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ.
- ..... เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/59 จัดการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน (20 ก.ค.120-
28 พ.ค.129).
- ..... เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.32/7 เงินบำรุงการศึกษามณฑลอีสาน ศก 123.
- ..... เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.32/23 เงินบำรุงการศึกษามณฑลอีสาน ศก 125.
- ..... เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.47/6 พระครูวิจิตรธรรมภาณีบอก
รายงานการ สอมไล่นาลี-ไวยากรณ์ และหนังสือไทยที่โรงเรียนอุบลวิทยาคม
เมืองอุบลราชธานี และการแจกประกาศนียบัตรและรางวัล.
- ..... เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.47/9 การจัดการศึกษาในหัวเมือง พ.ศ.2442.
- ..... เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.47/26 พระญาณรักขิตขอแบบเรียนและคำพาหนะ
สำหรับนักเรียน และผู้อำนวยการมณฑล ประจำศก 119.
- ..... เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.1 โรงเรียนในมณฑลต่าง ๆ (มณฑลอุบล)
- ..... เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.4/1 กระทรวงมหาดไทย เรื่อง พระครู
วิจิตรธรรมภาณี วัดสุปั๊ส เมืองอุบลราชธานี ได้จัดการปฏิสังขรณ์วัดสุปั๊สเสร็จแล้ว
และตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดสุปั๊ส พ.ศ. 2440.

- จากหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.4/1 พระศาสนา
เจ้าคณะมณฑลอีสาน เจริญพรมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ปลัดทูลฉลองกระทรวง
ธรรมการ สำเนาที่ 18/63 ลงวันที่ 8 มีนาคม ร.ศ. 126.
- ____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.4/2 ชุมมหาวิไลย์ขอรับเอาแบบเรียนไป
จำหน่ายมณฑลอีสาน ประจำศก 117.
- ____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 51.4/3 สร้างโรงเรียนประจำวัดเหนือ
เมืองสุวรรณภูมิ
- ____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.4/7 พระศาสนดึกข ขอเงินสร้างโรงเรียน
ตัวอย่างที่ท่าค่างไว้มณฑลอีสาน.
- ____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 51.4/10 ทั้งโรงเรียนมณฑลอีสาน พ.ศ. 2454.
- ____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.53.2 โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก.
- ____. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.53.2/2 ส่งนักเรียนเข้าโรงเรียนฝึกหัดครู
ตะวันตก.
- ____. หลวงชำนาญบรรณาคม นายเวรบาอูเรียนท่านพระยาวิจิตรการบตีราช ปลัดทูลฉลอง
กระทรวงเกษกร สำเนาที่ 1378 ลงวันที่ 24 พฤษภาคม ร.ศ. 117.

1.2 เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

- คณะกรรมการจัดงานวันเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ครบรอบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว. เอกสารเรื่องการจัดการศึกษา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511.
- ธรรมการ, กระทรวง. รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 127.
(ม.ป.ท., ม.ป.ป.).
- ____. รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่สอง แผนกกรมศึกษาธิการประจำพุทธศก 2452.
(ม.ป.ท., ม.ป.ป.)
- ____. รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่สาม แผนกกรมศึกษาธิการ ประจำพุทธศก 2453.
(ม.ป.ท., ม.ป.ป.)
- พ.ศ. 2445 : ราชกิจจานุเบกษา 15 : 2 (กรกฎาคม ร.ศ. 121).

"พระราชบัญญัติศึกษานา เจ้านาย พระยา ท้าวแสน เมืองประเทศราช" ราชกิจจา
นุเบกษา 16 (16 กรกฎาคม ร.ศ. 118 : 197).

มหามกุฏราชวิทยาลัย. ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, 2521.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 ร.ศ. 121 "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์"
วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ประมวลพระนิพนธ์เรื่องการศึกษา.
พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2504.

_____. พระประวัติกรัสด์เล่า. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2504.

_____. มนุษยวิทยา. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2504.

_____. สายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, พระนคร โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
2514.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507. พระนคร : โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2507.

2. เอกสารชั้นรอง

2.1 หนังสือ

ขจร สุขพานิช. การค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยบางตอน ตอน 2 หน่วยศึกษานิเทศ
กรมสามัญศึกษา พระนคร, 2506.

จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมือง
เมทาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินโดนีเซีย พระนคร : โรงพิมพ์
ท่าพระจันทร์, 2509.

จักรกฤต นรินทิตุงการ. กรมพระยาจักรพรรดิราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย
คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2506.

จารุบุตร เรืองสุวรรณ. ของคดียี่สิบปี พิมพ์ครั้งที่ 4 พระนคร : โรงพิมพ์ศาสนา, 2520.

จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำว่าสยาม-ไทย-ลาว-ขอม และลักษณะทางสังคมของ
ชื่อชนชาติ กรุงเทพมหานคร : กวางมณ, 2524.

ชั้น ยอดเสริม. พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.

- แผน ปัจจุบันันท์ และ สวัสดิ์ จันทน์. เรื่องกรณียาตราระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และ การรบที่ปากน้ำเจ้าพระยาสมัย ร.ศ.112. พระนคร : กุรุสภา, 2510.
- คำทรงราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าพระยา. ความทรงจำ.พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2514.
- คำทรงราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับ กำนานพระพุทธรักษา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511.
- คำทรงราชานุกาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาศึกษา ปฏิบัติแห่งประเทศสยาม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เอนก, 2463.
- คำทรงราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วยมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด. พระนคร : โรงพิมพ์พิพรรณากร, 2466.
- _____ . "เมืองนครราชสีมา" เที่ยวทางรถไฟ. กรุงเทพมหานคร : ประจักษ์วิทยา, 2511
- เกิม วิภาควิจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1-2. สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2515.
- เกิม สิงห์สุริย. ปึงชวาแม่น้ำโขง เล่ม 2.พระนคร : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, 2449.
- ทองอินทร์ วิสเพ็ญ. "จังหวัดอุบลราชธานี". ความเป็นมาของจังหวัดอุบลราชธานี (ม.ป.ท. ม.ป.ป.)
- พิพากกรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1. พระนคร : องค์การการค้ากุรุสภา, 2504.
- ธรรมศักดิ์มนตรี, สมเด็จพระเจ้าพระยา และ กัมลยู ยี ยอนสัน. ประวัติสังเขปแห่งการศึกษ ของประเทศสยาม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เอนก, 2468.
- ธีรพันธ์ ล ทองคำ และ สีฟ้า. พจนานุกรมมบูร - ไทย - อังกฤษ โครงการวิจัยภาษาไทย และภาษาถิ่นต่าง ๆ. คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- นริศรานุกาพวิวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สาส์นสมเด็จ (เล่ม 6). พระนคร : องค์การการค้ากุรุสภา, 2504.
- นิคม มุสิกคามะ, แผ่นดินไทยในอดีต. พระนคร : แพรววิทยา, 2515.
- นิวัฒน์ พ. ศรีวรรณันท์. ไทยลาวอีสาน. อุตรธานี : โรงพิมพ์อุตรธานี, 2512.
- บุญเรือง จรรยาศรี. มรดกอีสาน. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, 2509.

- ปาลเลอวิช, สังฆราช. เล่าเรื่องเมืองไทย. สันต์ ท. โกมลบุตร แปล พระนคร : ก้าวหน้า, 2506.
- ประชุมพงศาวดาร ภาค 4 เล่ม 3. พงศาวดารหัวเมืองอีสาน. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำชูสุสภา, 2504.
- ประชุมพงศาวดาร ภาค 70. นิทานเรื่องขุนบรม. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำชูสุสภา, 2512.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4. พงศาวดารมณฑลอีสาน. พระนคร : องค์การค้ำชูสุสภา, 2516.
- มดุง แคว้นประจันต์ (จันทร์ อุกถรรณกร), หลวง. "ลัทธิขรรมนิยมราษฎรภาคอีสาน"
ลัทธิขรรมนิยมต่าง ๆ. พระนคร : คลังวิทยา, 2515.
- พรหมนุณี (ทิสโส อ้วน), พระ. ตำนานวัดสุปฏิหาราม. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานผูกพัทธสีมา และฉลองพระอุโบสถวัดสุปฏิหาราม, 2479.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. "บทนำเสนอ" อุรังคธาตุตำนานพระธาตุพนม. วิทยาลัยครูสารคาม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม จัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนา
ประวัติศาสตร์อีสาน 16 - 18 พฤศจิกายน 2521.
- เพ็ญศรี กุ๊ก. "การดำเนินนโยบายเพื่อความอยู่รอดและการต่อสู้เพื่ออำนาจอธิปไตยของไทย
ในทางการศาลและอัยการภาคีสถาการ" ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2
รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475. กรมศิลปากร, 2525.
- ไพฑูริย์ มีกุล. การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. พระนคร : บรรณกิจเทรคกิง, 2513.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยและลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทย
โดยสังเขป. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511.
- มหาคไทย, กระทบวง. ประมวลพระราชหัตถเลขาธิษฐานที่ 5 ที่เกี่ยวกับกระทรวงมหาดไทย
(เล่มที่ 2 ภาคที่ 3). พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2522.
- วิชากร, กรม. วิวัฒนาการแบบเรียนไทย. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำชูสุสภา, 2520.
- วิไลวรรณ ชนิษฐานันท์. ภาษาภูไท. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2520.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516.

ศิลปากร, กรม. พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์ที่ระลึกในงานฉลองเถลิงถวัลยราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครบ 100 ปี 1 ท.ค. 2511.

____. ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศาสนา, 2522.

ศิลปากร, กรม. (รวบรวม) เลกหาสในรัชกาลที่ 5. วิชัย เสวะมาศย์ การเลกหาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สงวน เลกสฤตงานปฏิรูปในรัชกาลที่ 5.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2521.

ศูนย์ภาษาอังกฤษพวงมหาวิทยาลัย. แผนที่ภาษาในประเทศไทย 2520. และ เจอร์ เกนีย์ และ ชีระพันธ์ ล ทองคำ. คู่มือแผนที่ภาษาในประเทศไทย. (ฉบับโรเนียว) สวัสดิ์ วิเศษวงศ์. ตำราเรียนอักษรโบราณ. กรุงเทพมหานคร : วงษ์สว่างการพิมพ์, 2524.

สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจ และภูมิภาคไทย. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, 2520.

สุนทรราชเกษ, พระ. พงศาวดารอีสาน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2472.

สุระ อุวงศ์. "บุญพระเวส" ไทยอีสานบ้านเฮา. พิมพ์ในงานนิทรรศการวัฒนธรรมอีสานวิทยาลัยครูอุบลราชธานี 5 - 9 ธันวาคม 2520.

สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. ประวัติของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3. กรุงเทพฯ : องค์การคำคุรุสภา, 2504.

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว.และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3. (พ.ศ. 2325 - 2394) พระนคร : มิตรนราการพิมพ์, 2515.

เสนอ นาระศล. "ภูไทย" อีสานคดี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไพศาลศิริ, 2521.

- อนุমানราชชน, พระยา. นิรุกติศาสตร์ ภาค 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2516.
- อมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร), หม่อม. ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3.
พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2506.
- เอ. คาร์ และเพื่อน. ชนิกวงศ์วิทยาว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย.
พระนคร : อักษรเจริญทัศน์, 2509.
- แอมม มีอก โสว มอฟแพ็ท. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. แปลโดย นิจ ทองโสภิต กรุงเทพฯ :

2.2 วารสาร

- พูนพิศมัย กิตกุล, ม.จ.หญิง. "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ".
จันทร์เกษม 10 (พฤษภาคม - มิถุนายน 2505) : 46.
- "ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทยโดยสังเขป". ธรรมจักร (ปีที่ 64 ฉบับที่ 4
มหาปวารณา 2522) : 46.
- สุรพล คำวิหกุล, "กฎหมายแห่งความตาย และภาพเขียนสีที่บ้านกุ่มริมฝั่งแม่น้ำโขง." วารสาร
ศิลปวัฒนธรรม (ปีที่ 2 ฉบับที่ 11 กันยายน 2507) : 6 - 16.

2.3 วิทยานิพนธ์

- จารุวรรณ ไวยเจนท์. "การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2475"
วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร,
2517.
- บัวรุ่ง กลักเจริญ. "ประวัติการฝึกหัดครูของประเทศไทย" วิทยานิพนธ์การศึกษา
มหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2506.
- พาสณา กิจดาวร. "บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- รุจิพันธ์ คอกงา. "เรื่องราวของส่วยในประเทศไทย" วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2512.

- วิชัย เสวระมาศย์. "การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"
 วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2509.
- อัจฉรา กาญจนินัย. "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 (พ.ศ. 2325 - 2394)" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- จุราลักษณ์ สิริบุกร. "มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์" วิทยานิพนธ์
 ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

2.4 ภาษาอังกฤษ

Books

- Hall, D.G.E., A History of South East Asia, Third Edition, MacMillan,
 London, 1968.
- Vella, W.F., The Impact of the West on Government in Thailand,
 University of California Press, Berkeley, 1955.
- Wyatt, David K., The Beginnings of Modern Education in Thailand
 1868-1910, Doctorail Dissertation, Cornell University,
 Microfilm, 1966.
- . The Politics of Reform in Thailand: Education in the
 Reign of King Chulalongkorn, Yale University Press, 1969.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคนวก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก.

อัฐสิบสอง

อัฐเป็นภาษาท้องถิ่น หมายถึง จารึกประเพณี ที่ยึดถือปฏิบัติกันมาเป็นประจำตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ อัฐสิบสอง จึงหมายถึง จารึก ประเพณี ที่ปฏิบัติกันทุกเดือนตลอดระยะเวลา 12 เดือน ซึ่งประเพณีเหล่านี้เป็นประเพณีความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีบรรพบุรุษร่วมกับคติทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ร่วมกัน คือ

1. เดือนอ้าย (เดือนเจียง) เป็นเดือนที่ชาวบ้านกำลังจะเสร็จจากการทำไร่ ทำนา และย่างเข้าสู่ฤดูหนาว ชาวบ้านจะจัดสถานที่แล้วนิมนต์พระสงฆ์มาเข้ากรรมเพื่อปฏิบัติจริยาวัตรโดยเคร่งครัด เพื่อปลดเปลื้องอาบัติ(ปรีวาสกรรม) ราษฎรก็จะตั้งใจทำบุญให้ทานเพราะถือว่าได้บุญมาก

2. เดือนยี่ เป็นเดือนที่ราษฎรเสร็จจากการเก็บเกี่ยวและจะขนข้าวขึ้นฉางจึงต้องทำบุญ คุณหลาน โขย คุณหลานข้าวขึ้นเป็นคล้ายจอมปลวก ทำพิธีบายศรีสู่ขวัญ ระลึกถึงพระคุณของแม่โพสพ และ เซนสรวงทวน นิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์เพื่อเป็นมงคลและได้ทำบุญให้ทาน นอกจากนี้ยังมีพิธีเลี้ยงผีตาแฮก ซึ่งตาแฮกนี้ถือว่าเป็นผีประจำที่นา เจ้าของที่นาจึงต้องปลุกทูป (กระท่อม) ให้อยู่ เมื่อถึงหน้านาก็จะเอาข้าวไปเซ่นสรวงบนบานและกันรั้วให้ตาแฮก หลังจากนั้นก็จะไถนาครั้งที่เป็้นตาแฮก (แรก) หากไถไม่ไค้ก็จะชุกที่ตาแฮกก่อนบริเวณอื่น ๆ เมื่อถึงเวลาปักดำ ก็จะปักดำบริเวณของตาแฮกก่อนที่อื่น ๆ เช่นเดียวกัน และทอดถึงเวลาเก็บเกี่ยวข้าวก็จะเกี่ยวข้าวแยกไว้ต่างหาก นอกจากนี้เมื่อถึงเวลาทำบุญสู่ขวัญข้าวในประเพณีทำบุญคุณหลานนั้น ก็จะต้องนำข้าวตาแฮกไปร่วมในพิธีด้วย ฉะนั้นในการทำบุญเลี้ยงพระจึงต้องมีการเลี้ยงผีตาแฮกด้วยเช่นกัน

ในเดือนนี้ หลังจากนำข้าวสู่ฉางแล้ว พวกชาวบ้านแต่ละครอบครัวก็จะหาผีินสะสมไว้ก่อนถึงหน้านาคอไป ทั้งนี้เพราะระยะจากนี้เป็นต้นไปจะมีแต่ความแห้งแล้งจึงเหมาะแก่การหาผีินมาเก็บไว้ ถึงค้ำกลอนกล่าวไว้ว่า

๑ จูราลักษณ์ สิทธิบุตร, "มณฑลอีสานและความสำคัญทางประวัติศาสตร์" วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2526, ภาคผนวก.

"พอเมื่อเดือนยี่ใกล้ดวงมาถึง ให้พากันหาหินสุคนโธมไว้"

(เมื่อถึงเดือน 2 ให้พากันเก็บหาหินรวมรวบไว้ทุกครัวเรือน)

"เชิงฤดูเดือนยี่มาออกแล้ว ให้นิมนต์พระสงฆ์องค์เจ้ามาตั้งสวดมนต์คุณ เอาจุญ
คุณข้าว เข้าป่าหาเห็ด หลัว (หิน) อย่า ไ้หลงลืมทั้งฮักเก๋าคองเก็บเอาเคื่อ"

(เมื่อเดือนยี่มาถึงแล้ว ให้นิมนต์พระสงฆ์ มาสวดมนต์คุณเพื่อทำบุญคุณข้าว
และในเดือนนี้ก็จง เข้าป่าหาหิน (หลัว) พร้อมกับเก็บเห็ดมากิน อย่าไ้ทอดทิ้ง หลงลืม
แบบแผนประเพณี ที่พวกเราไ้ปฏิบัติกันมาแต่เดิมนะ)

3. เดือนสาม เมื่อถึงเดือนสาม พวกชาวบ้านก็จะพากันจ้ข้าวจีไปถวาย
พระภิกษุสงฆ์เพื่อทำบุญ ฤศล กิ่งค้ำกลอนกล่าวไว้ว่า

"ฮักหนึ่งนั้น เถิงเมื่อเดือนสาม ไ้พากันจ้ข้าวจี ไปถวายสังฆเจ้าเอาแห่มุญญ
ฤศลยังสินำค้ำ ความเอามือละคาบ หากกรรมเนียมจึงลี้มีแท้แนนาน..." (เมื่อถึงเดือน
สามให้พากันย่างข้าวจี ไปถวายพระสงฆ์เพื่อจะไ้บุญฤศลค้ำจุน ซึ่งกรรมเนียมนี้ไ้
ปฏิบัติกันมานานแล้ว)

ทวยเหตุนี้ ประเพณีการทำบุญข้าวจีจึงทำภายหลังวันมาฆบูชา คือทำในวันแรม
1 ค่ำ เดือนสาม การทำข้าวจีนั้น ทำโดยเอาข้าวเหนียวที่นึ่งแล้วมาปั้นเป็นก้อนกลม ๆ
แล้วย่างไฟให้เหลือง หากทวยน้ำอ้อยด้วย่างไฟฮัก บางคนจะยัดก้อนน้ำอ้อยเป็นไส้ทวย
แต่บางคนก็จะทำข้าวจีทวน้ำอ้อยเฉย ๆ ในคกการจ้ข้าวจีไปถวายพระนี้มีค้ำกลอนลือ
พระสงฆ์สามเณร ไ้บ่นหนึ่งว่า

"เดือนสามคล้อย เจ้าทวยคอยปั้นข้าวจี ปั้นข้าวจีบไ้ใส่น้ำอ้อย จ้วน้อยเซ็คน้ำตา"

(พอถึงปลายเดือนสาม พระสงฆ์ก็จะรอกอยให้ชาวบ้านไปถวายปั้นข้าวจี
แต่ถ้าไ้รับปั้นข้าวจีที่ไ้ใส่น้ำอ้อย สามเณรจะตองนั่งเซ็คน้ำตา)

นอกจากนี้ในเดือนสาม ยังเป็นเดือนที่ชาวบ้านชอบทำบุญบ้าน โดยนิมนต์พระ
ภิกษุสงฆ์มาถวายภัตตาหารที่บ้าน เสร็จจากพิธีสงฆ์แล้วก็จะทำพิธีพราหมณ์ คือการบายศรี
สู่ขวัญ เพื่อบูชาพระคุณของข้าวในยุ้งฉาง และเพื่อคุ้มครองยุ้งฉางก่อนที่จะเอาข้าวใน
ยุ้งฉางไปกิน แต่ประเพณีนี้บางบ้านก็จะทำเพียงนำข้าวไปถวายวัดเท่านั้น การทำบุญนี้
เรียกว่า "การทำบุญเบิกปากเล่า (ยุ้งฉาง)" นอกจากการทำบุญบ้านแล้ว ชาวบ้าน

ทุกครัวเรือนก็จะพากันไปเก็บดอกไม้ที่มีกลิ่นหอมจากป่ามาตากแห้งเอาไว้ เพื่อเตรียมงานบุญพระเวสอีกด้วย ดังกล่าวกล่าวไว้ว่า

"เดือนสามโก้ทอกล่วงมาเถิง ฝูงหมู่เฒ่า สาวหนุ่ม สาวหนุ่ม พากันไ้เก็บ มาตากวงคอก" (เมื่อเดือนสามล่วงมาถึงคนทั้งหมู่ทั้งแกก็พากันไปเก็บดอกไม้มาตากแห้งเตรียมเอาไว้"

4. เดือนสี่ เมื่อถึงเดือนสี่นี้ จะมีการทำบุญที่มีความยิ่งใหญ่ที่สุดในรอบปี เพราะนอกจากชาวบ้านร่วมกันทำทั้งหมู่บ้านแล้ว ยังเชิญหมู่บ้านอื่นมาร่วมงานบุญด้วย ฉะนั้นก่อนจะถึงวันงานจึงต้องเตรียมการหลายอย่าง เช่น

- ร่วมปรึกษาหารือกำหนดวันงาน แล้วบอกเล่าและเชิญชาวบ้านและนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ที่หมู่บ้านใกล้เคียงมาร่วมงาน

- จัดแบ่งจตุปัจจัยให้ครบตามจำนวนพระภิกษุสงฆ์ที่นิมนต์มา โดยกำหนดให้แต่ละกลุ่มของหมู่บ้านร่วมกันจัดทำ เรียกว่า กัมม์เทศน์ คือพระที่ขึ้นธรรมมาสน์เทศน์แล้วก็จะถวาย

- ตักตองน้ำให้ชาวบ้านทั้งแก หมู่ ไปร่วมกันที่วัดในตอนกลางคืน นำดอกไม้ที่เก็บมาตากแห้งเอาไว้แล้วไปช่วยกันโชลกและทำรูปบูชาพระ นอกจากนั้นก็จะนำไม้ (ต้นหม่อน) มาเหลาให้เป็นรูปดอกไม้แล้วย้อมสีต่าง ๆ ประดับตามศาลาการเปรียญให้สวยงาม

- เมื่อใกล้วันงานเข้ามา ชาวบ้านก็จะร่วมกันประดับธงขนาดใหญ่ ซึ่งทอเอง จากฝ้ายพร้อมด้วยประติมากรรมเครื่องประดับซึ่งทำจากไม้ไผ่ ตามบริเวณวัด

- ชาวบ้านคนใดจะบวชลูกหลาน หรือจะรکن้ำพระสงฆ์ที่บวชครบพรรษา ก็จะเตรียมงาน เรียกว่า เตรียมกองบุญ ซึ่งกองบุญบวชเรียกว่า กองบวช กองบุญที่รکن้ำพระ เรียกว่ากองธก (ธก)

- การทำบุญเดือนสี่ (บุญพระเวส-มะเหวค) ทำกันหลายวัน เพราะเมื่อถึงวันงานจริงจะเริ่มตั้งแต่วันเริ่มงานซึ่งจะแยกเป็นดังนี้

วันแรกหรือวันเริ่มงาน บ้านที่จะทำกองบุญจะตั้งเม็ง (กองบุญ)

และทางวัดเองก็เตรียมตกแต่งวัด บ้านราษฎรที่ไม่ได้ทำบุญก็จะ เตรียมทำขนมระกัม (ข้าวเหนียวข้าวต้ม) บริเวณวัดตอนกลางคืนจะมีมหรสพฉลอง (งัน)

วันที่สอง บ้านที่ทำบุญของบวช ก็จะโกนหัวผู้ที่บวช ให้บวชเป็นนาค และแห่นาคไปวัด ทำพิธีบายศรีสู่ขวัญนาคจากนั้นก็ทำพิธีบวชบวชขันอุโบสถและทำพิธีตัก (รด-สรง) นำพระสงฆ์เพื่อเปลี่ยนยศให้ท่าน กล่าวคือถ้าพระสงฆ์องค์ใดบวชมาครบปี ก็จะได้รับการสรงน้ำ เรียกว่า การรคน้ำ (สรงน้ำ) ครั้งหนึ่ง หากท่านยังอยู่ใน สมณศักดิ์ต่อไปเรียกว่าเสด็จ แต่ถ้าหากท่านสึกออกมา เรียกว่า จารย์ (อาจารย์) และถ้าหากพระสงฆ์องค์นั้นขาดการสรงน้ำ (รคน้ำ) ครั้งที่สอง เรียกว่า ซา (ญาซา) แต่ถ้าสึกหลังจากนี้ไปให้เรียกว่า จารย์ซา พระสงฆ์องค์นั้นผ่านการรคน้ำครั้งที่สาม เรียกว่า หัวครู เมื่อท่านสึกออกไปจะเรียกว่า จารย์ครู ส่วนพระที่บวชและไม่ผ่านการ รคน้ำจะเรียกว่า หม่อม หากสึกออกไปจะเรียกว่าทิด (มีพิท)

ภายหลังพิธีตอนกลางคืนแล้ว ตกตอนเย็น ชาวบ้านก็จะพากันไปที่จุกันไคว เพื่อไปแห่พระเวสสันดรคืนเข้าสู่เมือง ขณะแห่แผ่นป้าย เรื่องพระเวสสัน พระสงฆ์จะ เทศนามาตลอดทางจนถึงวัด ชบวนประชาชนจะร่วมฟังเทศน์จนจบ แล้วจะคืนขงที่ติดเงิน ให้แก่กรรมการวัดเพื่อทำบุญ (ขงนี้กรรมการจะแจกให้เมื่อไปถึงที่ชุมนุม เป็นขง 3 เหลี่ยม สำหรับกติกขมัทธ) ตอนกลางคืนจะมีมหรสพฉลองตลอดคืน

วันที่สาม พระจะเริ่มเทศน์มหาชาติตั้งแต่เช้ามีค เพราะท้องเทศน์ให้ เสร็จทั้ง 13 กัณฑ์ในวันเดียวกัน พระองค์ใดขึ้นบรรพชาสมณะเทศน์ก็ได้รับการถวายกัณฑ์ เทศน์ ซึ่งกัณฑ์เทศน์นี้ชาวบ้านจะร่วมกันทำเป็นกลุ่ม ๆ ตามหลังคาเรือนให้ได้ครบทุกองค์ ที่นิมนต์มาร่วมงาน เรียกว่า กัณฑ์เทศน์ ส่วนชาวบ้านคนใดมีศรัทธา ทำกัณฑ์ส่วนตัวอีกก็ได้ แล้วนำไปถวายพระที่ตนศรัทธา เรียกว่า กัณฑ์บ้าน (ซึ่งกัณฑ์บ้านนี้ บางครั้ง มรรคทายก จะเป็นผู้จัดการแบ่งสรรให้พระได้รับถวายทุกองค์) ในระหว่างที่พระเทศน์ มหาชาติอยู่นั้น จะมีกัณฑ์อีกประเภทหนึ่ง เรียกว่า กัณฑ์หลอน ซึ่งชาวบ้านจะนำมาถวาย โดยไม่รู้ตัวแก่พระที่กำลังเทศน์อยู่ กัณฑ์หลอนนี้ ชาวบ้านเป็นกลุ่มร่วมกันทำขึ้นเพื่อความ สนุกสนาน ซึ่งจะแห่รอบหมู่บ้านก่อนจึงจะนำเข้าวัด กัณฑ์หลอนนี้อาจจะเป็นชาวบ้านอื่น นำมารวมสนุกก็ได้

หลังจากเทศน์มหาชาติเสร็จแล้ว ก็เป็นอันสิ้นสุดฐานบุญมหาชาติ
แต่บางครั้ง เมื่อรุ่งขึ้นอีกวัน ชาวบ้านที่มีจิตศรัทธาอาจร่วมกันทำกัณฑ์กัณฑ์หนึ่ง
เรียกว่า กัณฑ์หลง เพื่อเรียบไรเงินมาถวายวัดหรือพระที่เรียกว่า กัณฑ์หลง ก็เป็นเพราะ
ว่างานได้สิ้นสุดไปแล้ว แต่ยังมีกัณฑ์หลงเหลืออยู่ เพราะถวายไม่ทันในวันนั้น เป็นต้น

ทั้งนี้กล่าวแล้วว่า บุญมหาชาติ (พระเวส) เป็นบุญหรืองานที่จักใหญ่โต
กว่างานอื่น ๆ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ราษฎรได้ร่วมทำบุญอย่างเต็มที่ ทั้งมีค่ากลอนสอนไว้ในอีก
สิบสองว่า

"ถึงฤๅเดือนสี่เข้า ให้ทำบุญมหาชาติ ให้เหี่ยวหากอกไม้มาไว้บูชา
เจ้าอย่าโลภลิ้มชิมโบราณของเก่า เอาหากอกไม้ถวายให้แก่พระสงฆ์ เพ็นจักเทศนาให้ฝูงเฮา
ผู้ บุญ บารมี ลากลับ เหลือแท่งประสงค์เฮานั้น"

(พอถึง เดือนสี่ให้ทำบุญมหาชาติ โดยเก็บหากอกไม้มาไว้บูชาพระสงฆ์
ขอให้ทุกคนอย่าหลงลืมทอดทิ้งประเพณีอันนี้ เพราะการที่ปฏิบัติเช่นนั้น พระสงฆ์จะได้
สั่งสอนให้พวกเรา ฐึบารมี บุญ คุณ โทษ และกุศลผลบุญจะช่วยบันดาลให้พวกเราได้ลาภ
ยศ ทั้งปรารภณา)

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าตามแบบแผน ประเพณีกำหนดให้ทำบุญมหาชาติในเดือนสี่
แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ก็อาจอนุโลมให้ทำก่อนปลายเดือนสาม หรือต้นเดือนห้าก็ได้ เพราะ
บางครั้งบุญมหาชาติของหมู่บ้านใกล้เคียงอาจตรงกันได้

5. เดือนห้า ทำบุญตรุษสงกรานต์ วันขึ้นปีใหม่ซึ่งจะกำหนดเป็นปี ๆ ไปว่า
จะตรงกับวันอะไร และเป็นปี ๆ จะมีพระยาไว้ชื่ออะไร การคำนวณวันนี้คำนวณตามปี
นักขัตติย์ ส่วนนางสงกรานต์ตรงกับวันอะไร ส่วนการคำนวณชื่อพระยาไม่ประจำปีนั้น
ก็ใช้การบวก ลบ คูณ หาร เลขในเขื่อน แล้วเอามาลบมีจุลศักราช ลบได้เท่าไรก็จะ
ไปดูตำราอีกทีว่าเลขนั้นตรงกับต้นไม้ชื่ออะไร

ประเพณีทำบุญสงกรานต์นี้ ก่อนเข้าจะไปทำบุญที่กบฏกร ก่อนบ่ายก็จะมี การ
สรงน้ำพระพุทธรูปและพระสงฆ์ตามลำดับ จากนั้นก็จะไปสรงกอนปู่ตา (ปีประจำหมู่บ้าน)
ขณะที่สรงกอนปู่ตา ชาวบ้านจะชอนน้ำฝนไปควย พอตอนเย็นก็จะมีเสียงสัญญาณกลองให้ไป

ร่วมกันเก็บดอกไม้ตามป่ามาบูชาพระ เรียกว่า "ไปแห่ดอกไม้" เมื่อเก็บดอกไม้ได้ทุกคนแล้วก็จะแห่ผ่านหมู่บ้าน ชาวบ้านก็จะเตรียมน้ำไว้ให้ล้างดอกไม้และสาคน้ำใส่พระสงฆ์รวมทั้งคนที่ไปแห่ดอกไม้ เมื่อไปถึงวัดก็นำดอกไม้ไปบูชาแทนที่วางพระ แล้วแยกย้ายกันกลับบ้าน ตอนกลางคืนก็จะมีการละเล่นสนุกสนานแล้วแต่จะคิดขึ้น

ประเพณีวันสงกรานต์นี้จะทำกันทั่วไปได้ แต่ในวันสุดท้ายที่จะเอาพระขึ้นหลังจากสงน้ำพระแล้ว ตอนเย็นก็จะมีการไปหาบทรายมาทำปะทาย (ตบปะทาย) ซึ่งจะหา รอบ ๆ พระอุโบสถ การทำปะทายมีจุดประสงค์เพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ญาติพี่น้องที่ตายจากไป ซึ่งจะมีการนำรูปเทียนมาบูชา และกรวดน้ำแก่กุศลให้ หลังจากที่ทำปะทาย ส่วนทั่วเสร็จชาวบ้านก็จะช่วยกันขนทรายมาทำเจดีย์ใหญ่รวมกันที่ลานวัด ในวันรุ่งขึ้นหลังจากพระสงฆ์ฉันอาหารเช้าแล้ว ท่านจะถือกลองให้สัญญาณชาวบ้านมารวมกัน แล้วจะเดินไปที่ชายป่าหาบริเวณที่เหมาะสมเช่นว่า บริเวณนั้นไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก และต้องมีบ่อน้ำ หรือแม่น้ำอยู่ใกล้เคียง เมื่อเลือกบริเวณได้แล้วชาวบ้านก็จะทำการปรุงอาหารซึ่งนำคึกคักมาจากบ้านบ้าง และหาเพิ่มเติมในระหว่างการเดินทางบ้าง เพื่อให้ทันพระสงฆ์ได้ฉันเพล เมื่อพระท่านฉันเสร็จแล้วพวกชาวบ้านก็จะรับประทานอาหารร่วมกัน การรับประทานอาหารเช่นนี้ของชาวบ้านเรียกว่า "การกินข้าวป่า" สำหรับพระสงฆ์ก็เรียกว่า "การฉันข้าวป่า" หลังจากนั้นก็จะมีการเล่นสาคน้ำกันและกันในแม่น้ำ ลำคลองซึ่งอยู่ในบริเวณนั้นอย่างสนุกสนานก่อนที่จะกลับบ้าน ชาวบ้านจะช่วยกันขนทราย หาทรายไปยังที่พระกำหนด แล้วก่อเจดีย์ทรายขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นบริเวณใกล้ ๆ กับทางเดินที่จะเดินกลับบ้านนั่นเอง ชาวบ้านจะเรียกวันนี้ว่า วันเนา หรือวันเนาวัน

6. เคียนหก ในเคียนหกนี้จะมีการทำบุญเคียนหกหรือบุญบั้งไฟ และทำบุญในวันวิสาขบูชาอีกด้วย การทำบุญเคียนหก (บั้งไฟ) นี้นับว่าเป็นการทำบุญที่ใหญ่โตอีกบุญหนึ่ง เพราะหลังจากทำบุญเคียนนี้เสร็จแล้วชาวบ้านก็จะท้องท้องหน้าทั้งท้าวท้าวกัน การเตรียมงานจะเริ่มตั้งแต่การประชุมตกลงกันหาวันจัดงาน แล้วบอกเล่าหมู่บ้านใกล้เคียงให้ทราบ ซึ่งการบอกในสมัยก่อนจะบอกโดยการเขียนใส่ใบลานแจกไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ เรียกว่า สลากใส่บุญ เมื่อหมู่บ้านต่าง ๆ ได้รับสลากใส่บุญแล้ว ก็จะมีการตระเตรียมบั้งไฟมาแข่งขันกัน หรือมีการทำกลองเพื่อแข่งขันกันว่า กลองใครจะเสียงดัง บั้งไฟหมู่บ้านใครจะ

ชั้นสูงสุด เป็นที่น่าสังเกตุว่าในช่วงระยะเดือนหกชาวบ้านนิยมที่จะจัดงานแต่งงานให้ ถูกหลานมาก อาจเป็นเพราะว่าหลังจากเสร็จสิ้นการแต่งงานก็พอที่ช่วงจะเริ่มฤดูกาล ทำนาจะได้ช่วยกันเตรียมอุปกรณ์ สิ่งของต่าง ๆ ในการทำไร่ทำนาต่อไป ส่วนสำคัญ ของการทำบุญเดือนหก คือ การทำบังไฟเพื่อบูชาพระยาแถน

การทำบุญบังไฟ การทำบุญบังไฟนี้ กระทำขึ้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อบูชาแถน หรือเทวดาของชาวอีสาน ซึ่งเชื่อกันว่า จะเป็นการ เคียนแถนให้ทราบว่าได้ฤดูกาล ทำนาแล้ว แถนอย่าลืมทำให้ฝนตกถูกต้องตามฤดูกาลด้วย นอกจากนั้นก็เป็นเครื่อง ปลอบใจหรือเป็นการให้ความหวังแก่ชาวบ้านว่า การไถ่ทำถูกต้องตามประเพณีก็กล่าว เทวดาฟ้าดินย่อมไม่กลั่นแกล้ง ฝนฟ้าคงจะตกถูกต้องตามฤดูกาล ผลพลอยได้จากความ เชื่อนั่นก็คือ การแสดงออกซึ่งความสมานสามัคคี ร่วมมือร่วมใจกันของคนในหมู่บ้าน และหมู่บ้านใกล้เคียง ให้มาร่วมสนุกสนานกันอย่างเต็มที่ ก่อนที่จะท้องลงมือทำงานหนัก ทลอดฤดูกาล และหากมองในแง่การ เมืองแล้วก็เป็นการตรวจตราความสามัคคีของ บ้านใกล้เคียงไว้ด้วย เช่นเมืองใหญ่ที่มีเมืองขึ้นมากมาย ก็บอกบุญให้เอาบังไฟ มาร่วมแข่งขันกัน หากไม่มากก็อาจตั้งข้อสงสัยได้ว่า เมืองนั้นอาจจะแปรพักตร์ ถ้าเหตุการณ์ เป็นเช่นนั้น การเตรียมดินประสิวสำหรับทำบังไฟก็อาจแปรสภาพจากดินประสิวที่นำมาทำ บังไฟเพื่อความสนุกสนานเป็นกินเป็น เพื่อรับสถานการณ์กับเมือง ไม่สามัคคีได้อีก นัยหนึ่งด้วย

ทั้งนี้เพราะการทำบุญบังไฟเป็นความเชื่อซึ่งจุกใหญ่ก็เพื่อบูชาแถนเทวดา เพื่อแสดงการสามัคคีต่อพระยาแถน ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บ้านเมือง ครั้งเมื่อบรรพบุรุษต้องขึ้นแก่แดนทุกปีต้องส่งสิ่งของไปคารวะ แต่ปู่ด่างเข็งไม่ทำตามที่ เคยสัญญาไว้กับแถน แถนจึงบันดาลให้น้ำท่วมเมืองล่มจม ท้องอพยพครอบครัวไปขอขมาแถน เป็นทัน ซึ่งถ้าวิเคราะห์หุ้แล้ว แถนแต่ก่อนอาจจะเป็นชื่อของเจ้าพระยามหากษัตริย์ เมืองใหญ่ซึ่งครอบคลุมเมืองเล็กต่าง ๆ และเมืองเล็ก ๆ เหล่านี้จะต้องส่งบรรณาการ ต่อเมืองใหญ่ทุก ๆ ปี ถ้าหากเมืองหนึ่ง เมืองใดเคยเมเยจะต้องได้รับการลงโทษจากแถน ซึ่งอาจจะยกทัพมาปราบปรามก็ได้ แต่ความเชื่อนี้มีมานานจนทำให้แปรเปลี่ยนจากความ เป็นจริง กลายเป็นเรื่องของเทวดาฟ้าดินไปก็อาจเป็นได้

การเตรียมงานบุญบังไฟ (บังไฟ) ดังที่ไต่กล่าวมาแล้วว่า ก่อนทำบุญ

ประเพณีเคื่อนหกหรือบุญบั้งไฟนี้ ต้องตกลงกำหนดวันงานก่อน จากนั้นก็จะบอกบุญไปยังหมู่บ้านอื่น ๆ แล้วแบ่งกลุ่มชาวบ้าน เพื่อรับผิดชอบการทำบั้งไฟ เพื่อแข่งขันกันในหมู่บ้าน และช่วยกันทั้งหมู่บ้านทำบั้งไฟของหมู่บ้าน เพื่อแข่งขันกับหมู่บ้านอื่น ๆ การเตรียมการนี้ก็จะเริ่มตั้งแต่ขอบริจาคเงินประสิ่ว (ซีเกีย) หากไม่มีก็ให้เป็นเงินแทน จากนั้นทุกคนต้องมาช่วยกันทำงาน เช่น ครัวประสิ่ว บั้งซีไฟ (ถ่านไฟ) ผสมกับกินประสิ่ว หาไม้เพื่อบรรจุกินประสิ่ว เป็นต้น

การทำบั้งไฟ เริ่มจากหาไม้ไผ่ขนาดต่าง ๆ ซึ่งแก่เต็มที่และเป็นไม้ลักษณะดี คือ ไม้คองอ จากนั้นก็ทำการครัวกินประสิ่ว แล้วนำมามาผสมกับซีไฟ (ถ่านไฟป่น) ในอัตราที่เหมาะสม แล้วตอกอ๊กเข้าไปในกระบอกไม้หรือเหล็ก (บั้งไฟ) ให้แน่นจนโค้กที่เรียกชื่อนี้ว่า การทำซีหมื่น เมื่อทำจนโค้กที่และเพียงพอตามขนาดน้ำหนักแล้วเรียกว่า บั้งไฟ

ประเภทของบั้งไฟ มีหลายชนิด ซึ่งเรียกกันตามขนาด และลักษณะของบั้งไฟ เช่น

1. บั้งไฟพลุ คือ บั้งไฟที่เมื่อจุดแล้วจะพุ่งขึ้นไปข้างบนแล้วจะแตกเป็นไฟคังพลุ
2. บั้งไฟคอก คือ บั้งไฟเมื่อจุดแล้วจะค่อย ๆ พวยพุ่งขึ้นข้างบนอย่างช้า ๆ และสวยงามคล้าย ๆ กับต้นไม้ไฟ การจุดต้องฝังบั้งไฟไว้ในดินลึกพอสมควรเพื่อไม่ให้บั้งไฟกระเด็นขึ้นเมื่อเกิดแรงกัน
3. บั้งไฟทะไล ก้อ (กือ) คือ บั้งไฟที่เมื่อจุดแล้วจะวิ่งวนไปรอบ ๆ ไม่มีจุดมุ่งหมายแน่นอน พุ่งไปทางนี้ที่ ทางโน้นที่ ประชาชนจะต้องคอยหลบหลีกรัศมีที่มันวิ่งไป ต้องคอยระวังและหลบหนีเอาตัวรอด บั้งไฟชนิดนี้จะทำให้กลุ่มคนแตกฮือฮาเพราะการหลบหลีก เป็นที่สนุกสนานพอสมควร
4. บั้งไฟโบก (เรือ) ม้า จินาย (จิ้งหรีด) เป็นบั้งไฟขนาดเล็ก ส่วนใหญ่เด็กจะใช้เล่นกัน
5. บั้งไฟขนาดเล็ก (ขรรคมคา) คือ ขนาดของบั้งไฟที่ใช้ดินปืนน้อยกว่า 12 กิโลกรัม

6. บั้งไฟหมื่น เป็นบั้งไฟที่ใช้กินเป็นตั้งแต่ 12 กิโลกรัม แต่ไม่เกิน 119 กิโลกรัม

7. บั้งไฟแสน เป็นบั้งไฟที่ใช้กินเป็นตั้งแต่ 120 กิโลกรัมขึ้นไป
ชนิดของบั้งไฟทั้งห้าหมายเลข 5 - 7 นี้จะใช้แข่งขันประชันความสูงกัน คือ ของใครขึ้นไต่สูง ของคนนั้นจะชนะ

หลังจากบรรจุกินเป็นเสร็จแล้ว ก็จะช่วยกันตกแต่งประดับประดาบั้งไฟให้สวยงาม ซึ่งเรียกการนี้ว่า "เอ้บั้งไฟ" ซึ่งแต่ละกลุ่มก็จะทำประกวดประชันกัน แต่ละหมู่บ้านก็จะประดับตกแต่งจนสุดฝีมือ พร้อม ๆ กับการทำบั้งไฟนี้แต่ละกลุ่มแต่ละหมู่บ้านที่จะนำบั้งไฟมาแข่งขัน จะทำการฝึกทำแข่งเพื่อเตรียมการแท้ "แข่งบั้งไฟ" ซึ่งขบวนแข่งนี้ก็จะมีการประกวดกันอีกด้วย นอกจากนี้แล้ว ยังมี การเตรียมกลองไว้ที่แข่งขันกันอีกประเภทหนึ่ง

เมื่อถึงวันงานจริงของบุญเดือนหก ชาวบ้านหมู่บ้านต่าง ๆ ก็จะมาพร้อมกันที่วัด กรรมการจัดงานจะเรียกรวมนั้งไฟที่วัด รวมทั้งขบวนแห่แข่งของหมู่บ้านต่าง ๆ ก็จะเริ่มทยอยมา เมื่อพร้อมเพรียงกันแล้ว ก็จะแห่รอบหมู่บ้าน ไปยังบริเวณที่กำหนดไว้จุดบั้งไฟ ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ใกล้ถนนปู่ตา (คอนพุทธศา) ทั้งนี้เพราะ การทำบุญเดือนนี้ ก็เพื่อการระปู่ตาคือในขณะขบวนแห่บั้งไฟผ่านใจกลางหมู่บ้านนั้น ก็จะมีคำร้อง ว่า เพื่อขอบริจาคเหล่า พุทรี หรือ ขนม ไปด้วย

บริเวณที่จุดบั้งไฟ จะเลือกเอาบริเวณที่มีต้นไม้สูง และทำเป็นบันไดขึ้นไปบนต้นไม้ ซึ่งชาวบ้านจะเตรียมไว้ก่อนวันงาน บนต้นไม้จะทำเป็นที่สำหรับคนยืนจุดบั้งไฟ ซึ่งเรียกบนนั้นว่า "ห้างจุดบั้งไฟ" จากนั้นก็จะเริ่มจุดบั้งไฟทีละบั้งของแต่ละประเภท ในแต่ละกลุ่มแต่ละหมู่บ้าน บั้งไฟประเภทโคของกลุ่มโคหรือหมู่บ้านโคขึ้นไม้สูงหรือแพของกลุ่มอื่น ๆ ก็จะถูกฝ่ายชนะเฮโลมาแบกหามไปโยนใส่หนองน้ำ โดยเฉพาะหนองที่เต็มไปด้วยโคลนตม เพราะมีน้ำไม่มาก จะเป็นที่สุดสนุกสนานกันอย่างยิ่ง นอกจากนั้นก็อาจจะมีการพนัน ชันต่อกัน เช่น เอาเหล่า หรือเงิน เป็นต้น

ในตอนกลางคืน จะมีการ ประชันกลองกัน ของหมู่บ้านโคเสียงดังที่สุดไฟเพราะที่สุกก็จะชนะไปจากนั้นก็จุดบั้งไฟออก บั้งไฟพลู ฯลฯ ฉลองงาน พร้อมกันนั้นก็มีการสวดกลองกลองคืนอีกด้วย

การจักประเพณีบุญเดือนหกนี้ บางหมู่บ้านจะจัก 2 วัน เพื่อจะได้สนึกสนานกัน
อย่างเต็มที่ แต่การจะจัก 1 วัน หรือ 2 วันนั้น บางครั้งก็แล้วแต่สถานการณ์มากกว่า

7. เดือนเจ็ด เป็นการทำบุญบูชาเทวดาอารักษ์ หรือที่เรียกว่า ทำบุญทักษิ
กัถ์เดือน หรือทำบุญเบิกบ้าน เลี้ยงผีแม่เหล็กเหล็กเมือง เลี้ยงผีบ้าน (ผีปู่ตา) เลี้ยงผี
ประจำไร่นา (ผีตาแตก) ก็มีค่ากลอนสอนไว้ว่า

"เดือนเจ็ดแล้ว จงพากัน บูชาอารักษ์ ปู่หมู่เทพ เหล่านั้น บูชาทั
ฐ์ ภาย (ภูตผี)"

(ถึงเดือนเจ็ด ให้ร่วมกันบูชา เทวดาอารักษ์ และผีปู่หมู่ ทุกเหล่า
ทุกคน ไม่ละเว้น)

8. เดือนแปด ทำบุญเข้าพรรษา ประชาชนจะพากันนำสิ่งดีงามร่วมกันหล่อ
เทียนถวายพระ เพื่อพระจะได้จุดเป็นแสงสว่างศึกษาพระธรรมวินัยในระหว่างเข้าพรรษา
ให้พอตลอด 3 เดือน ก็มีค่ากลอนกล่าวไว้ว่า

"เดือนแปดได้ดวงสว่างมาถึง (ถึง) ปู่หมู่สังฆะคุณ (พระสงฆ์)
เข้าวัสสา (พรรษา) จำจอย"

การจักงานเข้าพรรษานี้ เป็นงานแต่ละหมู่บ้านจักทำ เช่นเดียวกับประเพณี
เดือนเจ็ด ฉะนั้นการจักงานจึงอาจมีรายละเอียดแตกต่างกัน บางหมู่บ้านอาจทำเทียน
ที่ศาลากลางหมู่บ้านแห่ไปถวายวัด หรือทำเทียนที่วัด แล้วนำมาแห่รอบหมู่บ้าน จึงนำไป
ถวายวัด แต่ในชุมชนที่เจริญ อาจนำไปแห่รอบอุโบสถทักษิณาวัตรแล้วก็นำไปถวาย
พระสงฆ์เลย การนำเทียนไปถวายนี้ ชาวบ้านจะถือโอกาสถวายจตุปัจจัย และผ้าอาบ
น้ำฝนไปพร้อม ๆ กันเลย แต่การถวายผ้าอาบน้ำฝนนี้ สามารถนำไปถวายพระท่านใด
ตลอดระยะเวลาที่จำพรรษาอยู่

9. เดือนเก้า ทำบุญข้าวประดับดิน ซึ่งมีกำหนดเอาวันแรม 14 ค่ำ
เดือน 9 เป็นวันทำบุญ ประชาชนจะนำข้าวปลาอาหาร บุหรี่ หมากพลู ห่อใส่ใบทอง
ไปวางตามที่ต่าง ๆ ในวันหรือตมถึงไม้ เพื่ออุทิศแก่ญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว
ซึ่งจะเห็นได้ว่า เป็นประเพณีที่สืบเนื่องมาจากการนับถือผีบรรพบุรุษ โดยเฉพาะแล้ว

นำมาผสมผสานกับพิธีทางพุทธศาสนา คือ ทำบุญแจกสลากภัต โดยมรรคทายกจะทำ สลากให้แก่ละครวเรือนจับ เมื่อจับได้ชื่อพระภิกษุสงฆ์องค์ใดก็ให้ถวายภัตราหาร ปัจจุบันแก่พระองค์นั้น

ประเพณีการทำบุญข้าวประดับดินนี้ อีกคติหนึ่ง เห็นว่าทำเพื่ออุทิศถวายอาหาร แก่พื้นธรณีและภูตผีทุกคน แล้วทำบุญทำทานให้พระภิกษุสงฆ์อุทิศไปให้อีก ก็มีคำกลอน กอนหนึ่งว่า

"อีกหนึ่งนั่น พอถึงเดือนเก้าแล้วเป็นกลางแห่งวัสสากาล ผูกประชา ชาวเมืองเล่าเตรียมตัวพร้อม พากันทานยังเข้าประดับดินกินก่อนอุทิศให้สังฆเจ้า พร้อมเหล่าผีพลาย"

(ประเพณีหนึ่งนั้น เมื่อถึงเดือนเก้า ซึ่งอยู่ในช่วงกลางของพรรษา ให้ผูกประชาเตรียมตัวให้พร้อมเพื่อพากันทำห่อข้าวปุ้นที่ หมายผล ไปวางไว้ตามดิน ทำทานกับพระภิกษุสงฆ์เพื่ออุทิศให้แก่พื้นดิน ภูตผีต่าง ๆ)

10. เดือนสิบ จะมีการทำบุญข้าวสาก (สลากภัต) ซึ่งจะทำในวันเพ็ญ เดือนสิบ เพื่อเป็นการทำบุญส่งเปรต เว้นระยะห่างจากบุญข้าวประดับดิน ซึ่งเป็นวันเชิญ เปรตมากินข้าว 15 วัน ในพิธีนี้ ประชาชนจะเตรียมข้าวห่อ หมายผล เช่นเดียวกับ การทำข้าวประดับดิน แต่จะนำไปวางไว้ในตอนกลางคืน เมื่อได้ยินเสียงกลองจากพระที่ ให้สัญญาณ รุ่งเช้าก็จะมีการจับสลากเลือกชื่อพระ ไ้พระองค์ใดก็นำภัตราหาร จตุปัจจัย ไทหยทาน ไปถวายพระองค์นั้น ๆ แล้วร่วมฟังเทศน์ นิทาน หรือสุภาษิตที่พระเทศน์สั่งสอน เกี่ยวกับประเพณีการส่งเปรตหรือบุญข้าวสาก (สลาก) ก็มีคำกลอนสอนไว้ว่า

"อีกหนึ่งนั่น เมื่อถึงเดือนสิบแล้ว ทายกทอคววยบานเบิก พลีทำทาน ทอมาสองข้าเข้าสากนำไปให้สังฆทานทอดพากันหวังยอดแล้วนิพพานพุนที่สูงพุ่งหม้อจุงจาว ป้า ฌาเนื่องน้อมส่งศรีทาลงทอดไว้ ทานให้แก่ไป อุทิศให้ฝูงเปรต เปโต โมทนา นำสู่ตนจนเกลี้ยง"

(ประเพณีหนึ่งนั้น เมื่อถึงเดือนสิบนี้ ทายกจะประกาศให้ทำทานโดย ทำทานแก่พระภิกษุสงฆ์ เพื่อจะได้เข้าสู่นิพพาน อีกประการหนึ่งก็คือ ประกาศให้เตรียมสิ่ง ของไปให้แก่เปรต(ภูตผี)

11. เดือนสิบเอ็ด เป็นการทำบุญออกพรรษา ซึ่งในวันงานจะจุดประทัด โดยไฟสว่างไสวตามวัด อารามต่าง ๆ บางวัดจะจุดดอกไม้ไฟ (บั้งไฟคอก, บั้งไฟพญานาค) และนำรูปเทียนจุฑามาศ เวียนทุกภูมิภาครอบอุโบสถ แล้วนำไปบูชาที่ร้านที่ทำไว้ รุ่งเช้า ก็กักขาศรเทโว กวนข้าวทิพย์ และแข่งเรือ ก็มีคำกลอนกล่าวไว้เป็นอิตเป็นคองว่า

"เดือนเดือนสิบเอ็ดแล้วเป็นแนวทางป่อง เป็นช่องของพระเจ้าเคยเข้า
แล้วออกมาเสียดว่า ออกพรรษาปวารนากล่าวไว้ เขาได้เล่ามา"

(เมื่อถึงเดือนสิบเอ็ดแล้ว พระสงฆ์ก็จะสิ้นสุดการเข้าพรรษา)

12. เดือนสิบสอง ในเดือนสิบสองนี้ การทำบุญจะต่อเนื่องมาจากประเพณี การออกพรรษา คือ จะมีการแข่งเรือ จุกพลุ ทะไล ประทัด เพื่อบูชาอุสุภยานาค 15 ตระกูล ว่าลี้กถึงพญาฟ้าจุ่มที่นำพระไตรปิฎกขึ้นมาจากเมือง อินทปัตนคร ดังมี คำกลอนกล่าวถึงประเพณีนี้ว่า

"ในเดือนนี้ เห็นว่าให้ลงทอกพายเรือ ส่องกันบูชา ปูงนาโคนาคเนา
ในพื้น"

(ในเดือนนี้ ท่านว่าให้แข่งเรือกัน เพื่อบูชาปูงพญานาคที่อาศัยอยู่
ในพื้นน้ำ)

นอกจากนี้ ก็เป็นหน้าเทศกาลทำบุญอุฎฐิน ซึ่งเริ่มมีตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 11 เป็นต้นมา ถึงกลางเดือน 12 จากนั้นก็จะมีการทำบุญทอดปราสาทผึ้ง หรือบางบ้านก็จะ ถวายคอกฝ้าย เพื่อนำไปทอดถวายวัด

จากประเพณีทั้ง 12 เดือนที่กล่าวมาจะเห็นว่า การประกอบพิธีในแต่ละเดือนนั้น จะประกอบไปด้วยทั้งคฤหัสถ์ พราหมณ์ และเถรสมาคมปะปนกัน เช่น ประเพณีการทำบุญ เดือนหก ทำบุญบั้งไฟ เพื่อบูชาแถน (เทวดา) และชนน้ำฝนนั้น พร้อม ๆ กันก็จะมี การทำบุญกักขาศรแก่พระภิกษุสงฆ์ นอกจากนั้นก็ยังมี การทำบุญเนื่องในวันวิสาขบูชาอีกด้วย หรือในอีกตัวอย่างหนึ่งในพิธีทำบุญที่มีทั้งพิธีของพราหมณ์ พิธีสงฆ์ และการไหว้ผี ไปพร้อม ๆ กัน เช่น การทำบุญคูณลาน

คองสิบสี่

คองสิบสี่หมายถึงแนวทางหรือหลักที่ควรยึดถือเพื่อปฏิบัติต่อกันและกันตามบทบาทของแต่ละคน เพื่อความสงบสุขของบ้านเมือง ชุมชน สังคมแบ่งตามบทบาทของบุคคลได้ 14 แนวทางคือ

1. สิทธิเจ้าครองขุน เป็นแนวทางของเจ้าเมืองขุนนางผู้ใหญ่ในการปกครองบ้านเมือง เช่น การพิจารณาความให้พิจารณาความที่ผิดที่ถูกต้อง ไม่เห็นแก่ญาติ พี่น้อง หรือคนสนิท ให้ยึดความยุติธรรมเป็นหลัก
2. สิทธิท้าวคงเพี้ย เป็นแนวทางปฏิบัติของท้าวพระยา เช่น ในการคัดเลือกบุคคลเข้ามารับราชการให้กระทำอย่างรอบคอบ เพื่อจะได้คนดีเข้ามารับราชการบริหารบ้านเมืองให้ราษฎรมีความสุข
3. สิทธิไพร่คองนาย เป็นแนวทางปฏิบัติของนายกับไพร่ เช่น ไพร่ก็ก็ต้องปฏิบัติตามหน้าที่ของตน ไม่ประจบสอพลอ ส่วนนายที่ก็ต้องไม่ลืมนอน ให้ปฏิบัติต่อไพร่ฟ้าอย่างสม่ำเสมอ ยุติธรรม เสมอกันเสมอปลาย ไม่เป็นคนเห็นแก่ได้ หุจรีคอกอรัปชั้น ถ่อมตน ไม่แบ่งชั้นวรรณะ เพื่อจะได้เข้าถึงทุกชั้นสุขของประชาชนได้ทั่วถึง
4. สิทธิบ้านคองเมือง เป็นแนวทางหรือหลักปฏิบัติของบ้านเมือง กำหนดขึ้นมาให้ทุกคนในหมู่บ้านในเมืองปฏิบัติต่อกันเอื้อเพื่อเอื้อแก่กันและกัน ไม่เห็นแก่ตัว เช่น ไม่ถ่มขี้รดน้ำที่ชาวบ้านใช้ร่วมกันแม้อยู่ในที่ของตน หรือล้อมรั้วกันทางเดินของคนทั่วไป คนทั่วไป ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีหลักปฏิบัติเพื่อความสงบสุขตามจารีตประเพณีที่เคยมีมา เช่น การไม่ปลูกบ้านค่อมคอก บ่อน้ำ หรือจอมปลวก เพราะถือว่าเป็นการเซ็กขวาง (ไม่เจริญ) การรวมบ้าน 2 หลัง มาปลูกเป็นหลังเดียว หรือนำเอาบ้านไปปลูกเป็นกระท่อมหรือ ฉางข้าว ก็เป็นสิ่งที่ไม่ดี เพราะผู้กระทำเช่นนั้นจะทำให้การประกอบอาชีพ ค้าขาย ทำไร่ นา ไม่เจริญ ผู้อยู่อาศัยไม่มีความสุข เป็นต้น

5. สิทธิคองเคียน แนวทางปฏิบัติตามจารีตที่กำหนดไว้ตลอด 12 เดือน ซึ่งทุกคนในสังคมต้องไม่ละเลย

6. ฮักไฮ่คองนา แนวทางปฏิบัติตามจารีตประเพณี เกี่ยวกับไร่นา ให้ถูกต้องตามที่สังคมกำหนด เช่น ก่อนทำนาต้องบอกผีนา ผีไร่ก่อน เมื่อทำนาไร่เก็บเกี่ยวผลผลิตเสร็จก็ต้องเลี้ยงผีนา (ตาแตก) หรือผีไร่ก้วย ฯลฯ
7. ฮักเข่าคองแก แนวทางปฏิบัติของคนเข่าคนแก่ เพื่อสร้างสรรค์สังคม บ้านเรือนให้อยู่กันอย่างสงบสุข เช่น เมื่ออายุมากขึ้นทำงานไม่ค่อยไหว ก็ให้หันไปยึดมั่นในธรรมะ อยู่ในศีลกินในธรรม ไม่ใช่เอาแท่น ค่ำ ทำนินทาเพิกนุกลาน หรือ มัวหลงระเวิงกับการเสพกามารมณ์ เป็นต้น
8. ฮักปู่คองย่า แนวทางปฏิบัติสำหรับปู่ย่าตอลูกหลาน ให้สั่งสอนบุตรหลาน ให้ประพฤติปฏิบัติในทางที่ดี และทำคนเป็นแบบอย่างแก่ลูกหลาน
9. ฮักพ่อคองแม่ แนวทางปฏิบัติของผู้เป็นพ่อแม่ ตอลูก
10. ฮักป้าคองลุง แนวทางปฏิบัติของลุง ป้า ตอลูกหลาน เช่น มีความยุติธรรมเป็นแบบอย่างที่ดีต่อลูกหลาน
11. ฮักโกล้คองเซย เป็นหลักปฏิบัติของเซยสะโกล้ว่าควรประพฤติปฏิบัติอย่างไรจึงจะทำให้ครอบครัวมีความสุข เช่น เป็นสะโกล้ ต้องขยันทำงาน ไม่เกียจคร้าน เป็นเซยต้องไม่ลบหลู่คู่มั่นบิคารมารคกรรยา ฯลฯ
12. ฮักลูกคองหลาน เป็นแนวทางปฏิบัติของลูกหลานต่อพ่อแม่ พี่ป้า น้า อา ปู่ ย่า ตา ยาย เช่น ลูก ๆ หลาน ๆ ไม่ควรจะทำผิด หิวแข็ง หรือ ทำกริยาที่ไม่ดีต่อท่าน ควรเคารพ เชื่อฟังท่าน
13. ฮักวัดคองสงฆ์ เป็นแนวทางปฏิบัติของคนในสังคมที่ศรัทธาในพระพุทธศาสนา และเป็นที่เลื่อมใสแก่คนในสังคม เช่น
- พระสงฆ์ จะต้องยึดมั่นในพระธรรมคำสั่งสอน ระเบียบ วินัยของสงฆ์ อย่างเคร่งครัด
  - ประชาชนทั่วไปจะต้องปฏิบัติวัฏธรรมาศพอพระสงฆ์และวัดอย่างสม่ำเสมอ เช่น ช่วยปรับปรุง ก่อสร้างวัดวาอาราม เติรมข้าวปลาอาหารถวายพระสงฆ์ ชำล้างห้องน้ำ ศาลา หาดอกไม้ธูปเทียนบูชาพระสงฆ์ ปู่ย่า ตายาย บิคารมารค ทุกวันพระ และนำข้าวปลาอาหาร ผลผลิตที่ดีที่สุดไปถวายพระ และงศเสพกามาคุณในวันพระ เป็นต้น

14. ชื่อสมบัตินามเมือง หมายถึง เมืองที่จะมีความเจริญมั่นคงต้องประกอบ
 ไปด้วยสิ่งที่ดีต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ หูเมือง (ราชทูตผู้ฉลาด) ทาเมือง (นายหนังสือ
 ผู้รอบรู้) แก่นเมือง (พระสงฆ์ทรงวินัย) ประยูรเมือง (เครื่องศัตราวุธที่ดีและทันสมัย)
 ธากเมือง (รากเมือง - โหราจารย์ผู้สามารถ ฉลาด และหยั่งรู้) เจ่าเมือง
 (เสนาผู้เฒ่า ผู้แก่ ในเมืองที่ฉลาด รอบรู้ กล้าหาญ มั่นคง) ชื่อเมือง (กรมการเมือง
 ที่มีความสัจซื่อ) ฝาเมือง (ทหารผู้กล้าหาญ) แแปเมือง (ท้าวพระยาผู้ทรงไว้ซึ่ง
 ทศพิธราชธรรม) เขกเมือง (เสนาอำมาตย์ผู้ฉลาด) สกเมือง (พ่อค้า เศรษฐี
 ผู้มั่งคั่ง และสัจซื่อ) ใจเมือง (แพทย์ หมอยาที่มีความสามารถ) คำเมือง (ที่ตั้งเมือง
 ที่มีทรัพย์ากรอุดมสมบูรณ์) เมฆเมือง (เทวาอารักษ์ คุ้มครองหลักเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์)

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ข²

ประวัติพระอุบาลีคุณูปมาจารย์

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ศิริจันโท จันทร) เป็นชาวอุบลราชธานีโดยกำเนิด เกิดเมื่อวันศุกร์ที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2399 ซึ่งตรงกับวันแรม 10 ค่ำ เดือน 4 ปีมะโรง ที่บ้านหนองไหล อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี เป็นบุตรคนหัวปีของหลวงสุโภระสุประการ (สอน) กรมการเมืองอุบลราชธานี มารดาชื่อแก้ว พออายุได้ 13 ปี ก็บวชเป็นสามเณร ที่วัดบ้านหนองไหล จากนั้นก็ได้เข้ามาศึกษาเล่าเรียนที่สำนักวัดศรีทอง (วัดศรีอุบลรัตนาราม) และได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุเมื่อปี พ.ศ. 2420 โดยมีท่านแหวมณี (ม้าว) เป็นพระอุปัชฌาย์ หลังจากนั้นก็ได้เดินทางเข้ากรุงเทพมหานคร ในปี พ.ศ. 2422 ได้เข้าศึกษาพระปริยัติธรรม ที่สำนักวัดเทพศิรินทราวาส แล้วไปศึกษาต่อที่วัดมกุฏกษัตริยารามจนได้เปรียญ 3 ประโยค ในปี พ.ศ. 2425

เมื่อสอบได้เปรียญ 3 ประโยคแล้ว ก็เดินทางกลับเมืองอุบลราชธานี ประกอบกิจพระศาสนาช่วยพระอุปัชฌาย์ อยู่ที่วัดศรีทอง โดยการสั่งสอนพระปริยัติธรรมจนมีศิษย์เข้ามาศึกษาเล่าเรียนเป็นจำนวนมาก ต่อมาในปี พ.ศ. 2431 ท่านได้ออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เมืองนครจำปาศักดิ์ และได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุาราม เมืองนครจำปาศักดิ์ ตลอดเวลาที่ท่านดำรงตำแหน่งดังกล่าว ท่านได้ทำการสอนพระปริยัติธรรม สร้างความเจริญรุ่งเรืองให้แก่พระศาสนาเป็นอันมากจนได้รับสมณศักดิ์เป็นที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี หลังจากได้เดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อรับสมณศักดิ์ แล้วก็กลับไปอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์อีกครั้งหนึ่ง ได้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทย และภาษาบาลีขึ้นเรียกว่า "บูรพาสยามเซนต์" หลังจากวิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 แล้ว แม้ว่ารัฐบาลไทยจะไม่ได้เสียดินแดนนครจำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศส

² เติม วิกิภัยพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2, สมาคมสังคมศาสตร์-
แห่งประเทศไทย, หน้า 627.

แต่ก็ไม่สะดวกต่อการเผยแพร่พระศาสนาและการศึกษา พระอุบาลีคุณูปมาจารย์จึงได้เดินทางเข้ากรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง โดยพำนักอยู่ที่วัดพิชัยญาติการาม 1 พรรษา แล้วย้ายไปเป็นครูสอนภาษาบาลีที่วัดเทพศิรินทราวาส ได้เป็นกรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมกับก็ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมจนสอบได้เปรียญ 4 ประโยค

ในระหว่างที่เข้ามาศึกษาวิชาความรู้เพิ่มเติมในกรุงเทพฯ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ก็ได้สะสมหนังสือแบบเรียนทั้งภาษาไทย ภาษาบาลีไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อเพียงพอแก่ความต้องการแล้ว ท่านได้พาศิษย์ 6 รูปประกอบด้วย พระเปรียญ 3 รูป คือ พระพรหมมณี (ศิษย์ อ้วน เมื่อครั้งยังเป็นเปรียญ) 1 พระมหาแก้ว จันทวังโส 1 พระมหาอ้อม สุทาโก 1 พระฐานา 2 รูป คือ พระปลัดหรั่ง 1 พระใบฎีกา 1 พระอินดับ 1 รูป คือ พระเทียม เดินทางออกไปตั้งโรงเรียนสอนหนังสือ และบาลีที่วัดสุปฏิญาราม โดยได้เงินช่วยเหลือจากทางราชการ เป็นค่าพาหนะและขนส่งแบบเรียนเป็นเงิน 448 บาท ครั้นไปถึงเมืองอุบลราชธานีแล้วก็ไปพำนักอยู่ที่วัดสุปฏิญาราม และได้ทำการบูรณะวัดให้ดีขึ้น และได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในวัดดังกล่าว โดยให้ชื่อว่าโรงเรียนอุบลวิทยาคม ซึ่งโรงเรียนดังกล่าวเปิดสอนทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี ต่อมาได้ขยายไปตั้งโรงเรียนอีกแห่งหนึ่งที่วัดพระเหลา (อำเภอพนม ในปัจจุบัน) ชื่อว่าโรงเรียนอุบลวิทยากร จากนั้นเป็นต้นมาการศึกษาในเมืองอุบลราชธานีและเมืองใกล้เคียงก็เจริญแพร่หลายมาโดยลำดับ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2442 พระครูวิจิตรธรรมภาณีได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นที่พระญาณรักขิต และพระราชทานตำแหน่งให้เป็นผู้ช่วยการศึกษา มีหน้าที่ให้การจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยตลอดหัวหัวเมืองมณฑลอีสาน ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. 2446 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ได้เข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อทูลลาพักการคณะ (คณะมณฑล) ชั่วคราวเพื่อประกอบธุกิจควิครไปยังประเทศพม่า และอินเดีย แต่ก็ไม่สำเร็จ เพราะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ครองวัดบรมนิวาส เฉลียวในปี พ.ศ. 2452 พระราชมนู (ชม) เจ้าคณะมณฑลราชบุรีได้มรณภาพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า มณฑลราชบุรีเป็นมณฑลสำคัญ เห็นสมควรแก่พระญาณรักขิตเท่านั้น และในปีเดียวกันนั้นท่านได้เลื่อน

ตำแหน่งเป็นที่พระราชกวี พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลราชบุรี อภิบาลหนึ่ง

ในปี พ.ศ. 2457 ท่านได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเทพโมลี แต่ในปลายปีเดียวกันท่านถูกถอดออกจากตำแหน่งพระเทพโมลี เนื่องมาจากสมัยนั้นเพิ่งเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 ท่านได้แต่งหนังสือชื่อ ขรรษวิธานุศาสน์ แจกในงานศต ม.ร.ว. หลิงดวงใจ ปราโมช ณ อยุธยา ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ หนังสือดังกล่าวได้อธิบายเหตุวิธากว้างไกลไปชั้คต่อประกาศนโยบายของประเทศ ไม่ท้อถอยพระราชนิมิต หลังจากที่ท่านได้พ้นโทษแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสมณศักดิ์ให้เป็นที่พระธรรมธีรราชบุณี ครั้นปี พ.ศ. 2466 ได้เลื่อนเป็นที่ พระโพธิวงศาจารย์ พ.ศ. 2468 จึงได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระอุมาสิริคุณูปมาจารย์

ตลอดเวลาอันยาวนานของพระอุมาสิริคุณูปมาจารย์ ท่านได้บำเพ็ญคุณงามความดี และได้ปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายด้วยความวิริยะอุตสาหะจนทำให้เกิดผลดีทั้งต่อพระศาสนา และการศึกษา ตลอดจนชาตินบ้านเมือง หน้าที่อันสำคัญของท่านนอกจากจะดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส เจ้าคณะมณฑล เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม เป็นกรรมการมหาวิทยาลัย เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม และที่สำคัญที่สุดท่านเป็นผู้มีบทบาทที่สำคัญยิ่งในการวางรากฐาน และจัดการศึกษาในมณฑลอีสานให้เจริญแพร่หลายกลายเป็นพื้นฐานและแบบอย่างของการจัดการศึกษาของวัดในสมัยต่อมาและการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานของท่านยังเป็นปัจจัยอันสำคัญยิ่งต่อความสำเร็จของการปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ นอกจากนี้ท่านยังได้รจนานหนังสือซึ่งเป็นวรรณกรรมและมรดกอันล้ำค่าของชาวอีสาน โดยแต่งเป็นคำกาพย์สำนวนอีสาน เช่น กาพย์ปกาภิโมกษ์ กาพย์เวสสันดรชาดก กาพย์โลกนิติกาพย์ กาพย์ปู่สอนหลาน เป็นต้น ด้วยเหตุนี้การแตกคัมภีร์ของท่านนี้ เมื่อวันที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2475 จึงเปรียบเสมือนการคัมภีร์ของดวงประทีปที่แสงส่องสว่างทั่วมณฑลอีสานมาช้านาน

ภาคผนวก ค³

รายนามเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง ประจำมณฑลอีสาน ร.ศ.120

- พระครูวุฒิเกษมณาจารย์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออำนาจ มีวัด 53 วัด
 จักเป็น 9 หมวก
 บริเวณชุมชน 3 เมือง
 เมืองชุมชน 4 อำเภอ พระครูธรรมจันทคามทานุณีโกกมวงษ์ เจ้าคณะเมือง
 มีวัด 92 วัด พระสงฆ์ 452 รูป สามเณร 522 รูป ศิษย์ 2
 พระครูเทวราชกระวีวงบรรณญาณที่คณะรอง เป็นเจ้าคณะแขวง อำเภอชุมชัย
 มีวัด 69 วัด จักเป็น 7 หมวก
 พระครูภัทรพาธารอักษร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอกันทรารักษ์ มีวัด 17 วัด
 จักเป็น 4 หมวก
 พระครูอุทุมพรพิณีจรรย์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุทุมพร มีวัด 4 วัด
 จักเป็น 1 หมวก
 พระครูมโนไพรพิทักษ์เขตร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอมโนไพร มีวัด 2 วัด
 จักเป็น 1 หมวก
 เมืองสระเกษ 4 อำเภอ พระครูสระเกษนคโรปการคุณ เป็นเจ้าคณะ
 แขวงอำเภอประจิมว่าที่เจ้าคณะเมือง มีวัด 225 วัด พระสงฆ์ 1076 รูป สามเณร
 1759 รูป ศิษย์ 38 คน
 พระครูสระเกษนคโรปการคุณ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอประจิม มีวัด 94 วัด
 จักเป็น 10 หมวก
 พระครูสมบุญมัยชัยมคณกิจ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอกกลาง มีวัด 44 วัด
 จักเป็น 3 หมวก
 พระครูอุทัยพิศคนวิจารณ์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุทัย มีวัด 72 วัด
 จักเป็น 3 หมวก
 พระครูบริมาลราชสีสกล เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอราชสีสกล มีวัด 48 วัด
 จักเป็น 4 หมวก

³ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/59 จักการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน (20ก.ค.120-
 28 พ.ค. 129)

เมืองเขษุม 3 อำเภอ คือ อำเภออุทัย อำเภอกลาง อำเภอประจิม
แต่คงจัดให้อำเภอละหมวก เป็น 3 หมวก เรียกว่าอำเภอเขษุม

พระอุคมเขนณาจารย์ เป็นเจ้าคณะแขวง ว่าที่เจ้าคณะเมืองท้าย มีวัด 24 วัด
พระสงฆ์ 105 รูป สามเณร 147 รูป ศิษย์ 2 คน จัดเป็น 3 หมวก

บริเวณสุรินทร์ 2 เมือง

เมืองสุรินทร์ 3 อำเภอ พระครูวิมลศีลพรต เป็นเจ้าคณะเมือง มีวัด 98 วัด
พระสงฆ์ 889 รูป สามเณร 796 รูป ศิษย์ 89 คน

พระครูวิมลศีลพรต เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอทักษิณท้าย มีวัด 31 วัด
จัดเป็น 3 หมวก

บริเวณอุบล 3 เมือง

เมืองอุบล 11 อำเภอ พระอธิการวิ เป็นเจ้าคณะเมือง มีวัด 551 วัด
พระสงฆ์ 3,107 รูป สามเณร 5059 รูป ศิษย์ 471 จัดทั้งเป็นแขวง 7

พระครูปัจจุฉินาคนิสร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอปัจจุฉินาคนิคม มีวัด 111 วัด
จัดเป็น 15 หมวก พระครูอุครคณเศ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอ อุครอุปถัมภ์ มีวัด 92 วัด
จัดเป็น 8 หมวก

พระครูบูรพาเชตวรคณินทร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอพุทธรูปนิคม มีวัด 98 วัด
จัดเป็น 10 หมวก

พระครูทักษิณคณานุวัตร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอทักษิณนิคม มีวัด 66 วัด
จัดเป็น 7 หมวก ฝากอำเภอพิบูลย์ขึ้นด้วย เพราะอำเภอพิบูลย์มี 15 วัด จัดเป็น 2 หมวก

พระครูตรีรัฐคณินทร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเกษม อำเภอกระการ อำเภอพนา
อำเภอเกษม มีวัด 22 วัด จัดเป็น 2 หมวก อำเภอกระการ มีวัด 33 วัด จัดเป็น 3 หมวก
อำเภอพนามีวัด 35 วัด จัดเป็น 3 หมวก

พระครูชมไชยคณานุสาสน์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอชมไชย์ มีวัด 59 วัด
จัดเป็น 7 หมวก

พระครูธรรมราชเสนานิกม เป็นเจ้าคณะแขวงเสนานิกมมีวัด 20 วัด
จัดเป็น 2 หมวก

อำเภอฉวาง พระเบียรพระวิ พุเลาแล้งนี้จึงจะไปจักเพราะเป็นอำเภอเล็กน้อย
อยู่ไกลที่กันการค้าย

เมืองยะโสธร พระครูวิจิตรวิโสธนาจารย์ เป็นเจ้าคณะเมือง มีวัด 114 วัด
พระสงฆ์ 582 รูป สามเณร 858 รูป ศิษย์ 38 คน มี 2 อำเภอ จักเป็นคณะแขวง 2

พระครูอาณัตินิคมเขตร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุทัย มีวัด 79 วัด
จักเป็น 4 หมวก

พระครูวิบูลย์ธมมานุวัตร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอประจิม มีวัด 35 วัด
จักเป็น 4 หมวก

เมืองเขมราฐ 5 อำเภอ พระครูเขมรฐานุรักษ์ ว่าที่เจ้าคณะเมือง มีวัด 145 วัด
พระสงฆ์ 588 รูป สามเณร 1,240 รูป

พระครูเขมรฐาภิกษุอุทัย เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุทัย มีวัด 30 วัด
จักเป็น 5 หมวก ฝากอำเภอวารินตัมอำเภอโขงเจียมด้วย เพราะอำเภอวารินมี 23 วัด

จักเป็น 3 หมวก อำเภอโขงเจียม 6 วัด หนึ่งหมวก

พระครูเขมรฐาธิปไตยประจิมเขตร เป็นเจ้าคณะอำเภอประจิม มีวัด 33 วัด
จักเป็น 7 หมวก

พระครูธรรมรสสุรินทรคณินทร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอสุรินทร์
มีวัด 32 วัด จักเป็น 3 หมวก

พระครูวินัยธร ณีว เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอชุมพลบุรี มีวัด 35 วัด
จักเป็น 3 หมวก

เมืองสังข 3 อำเภอ พระครูสังฆมนีคุณาภรณ์ ว่าที่เจ้าคณะเมือง มีวัด 10 วัด
พระสงฆ์ 246 รูป สามเณร 223 รูป ศิษย์ 5 คน

พระครูสังฆมนีคุณาภรณ์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอสังข มีวัด 4 วัด จักเป็น 1 หมวก
รวมอำเภอพรหมกับขึ้นสังขด้วย เพราะมีอยู่ 2 วัดเท่านั้น มีพระสงฆ์ 63 รูป สามเณร 65 รูป
ศิษย์ 5 คน จักเป็น 1 หมวก

พระครูอุทิศศรีธรรมิ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอสิขรภูมิ มีวัด 4 วัด จักเป็น 1 หมวก
บริเวณร้อยเอ็ด 5 เมือง

เมืองร้อยเอ็ด 4 อำเภอ พระครูเอกคกรสถาสิคุณ เจ้าเมือง มีวัด 205 วัด
พระสงฆ์ 1264 รูป สามเณร 1365 รูป ศิษย์ 13 คน

พระครูเอกอุตรศทาธิคุณ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุทัยด้วย มีวัด 54 วัด
 จักเป็น 6 หมวก

พระครูวินัยศฤงคาร ที่เจ้าคณะรอง เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอประจิม มีวัด 95 วัด
 จักเป็น 8 หมวก ฝากอำเภอสระบุรีขึ้นกับอำเภอประจิมด้วย เพราะจักหาเจ้าคณะยังไม่ได้
 อำเภอสระบุรี 32 วัด จักเป็น 3 หมวก

พระครูชินโรตธวัชบริหาร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอปวิธ มีวัด 24 วัด
 จักเป็น 3 หมวก

เมืองกาฬสินธุ์ 7 อำเภอ พระครูกาฬสินโชนวมคุณ ว่าที่เจ้าคณะเมือง
 มีวัด 162 วัด พระสงฆ์ 792 รูป สามเณร 969 รูป ศิษย์ 14 คน

พระครูกาฬสินโชนวมคุณ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุทัย มีวัด 50 วัด
 จักเป็น 5 หมวก อำเภอแขวงนาคาม มีวัด 10 วัด จักเป็น 1 หมวก ฝากอำเภออุทัย

พระครูไพฑูริย์จันมานุรักษ์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอประจิม มีวัด 29 วัด
 จักเป็น 4 หมวก อำเภอท่าซรวง มีวัด 25 วัด จักเป็น 2 หมวก อำเภอคันฉวีไชย
 มีวัด 17 วัด จักเป็น 2 หมวก ฝากอำเภอประจิม

พระครูคันฉวีไชยจันมานุรักษ์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอภูแล่นช้าง
 อำเภอภูจันทราย อำเภอภูแล่นช้าง มีวัด 11 วัด จักเป็น 1 หมวก อำเภอภูจันทราย
 มีวัด 20 วัด จักเป็น 2 หมวก

เมืองสุวรรณภูมิ 6 อำเภอ พระครูสุวรรณภูมิคณาจารย์ เป็นเจ้าคณะเมือง
 มีวัด 224 วัด พระสงฆ์ 1189 รูป สามเณร 1471 รูป ศิษย์ 39 คน

พระครูสุวรรณภูมิคณาจารย์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอภูมิตักถิน อำเภอสุวรรณภูมิด้วย
 มีวัด 108 วัด จักเป็น 11 หมวก

พระครูสิทธราชพยัคฆมุนี เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอพยัคฆภูมิ มี 23 วัด
 จักเป็น 1 หมวก

พระครูเมธีนเกษตราวุฒินุรักษ์ เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเกษตร มีวัด 31 วัด
 จักเป็น 3 หมวก

พระครูพิทักษ์พนมไพร เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอพนมไพร มีวัด 28 วัด
 จักเป็น 3 หมวก

พระครูพิไสยพิมารมุนีคมเชกข เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอจุกจักร มีวัด 34 วัด
จักเป็น 4 หมวก

เมืองสารคาม 4 อำเภอ พระครูสารคามมุนี เจ้าคณะเมือง มีวัด 120 วัด
พระสงฆ์ 893 รูป สามเณร 813 รูป ศิษย์ 11 คน รวมทั้ง 4 อำเภอ 13 หมวก
พระครูสาขคามมุนี เป็นผู้ว่าราชการทั่วไป เพราะยังไม่ไ้จัดตั้งคณะแขวง

เมืองมณฑลไชย 5 อำเภอ จัดตั้งเจ้าอธิการเพ็ง วัดกลางเมืองมณฑลไชย
เป็นพระครูมณฑลไชยวิสุทธิญาณ เป็นเจ้าคณะแขวงสหัตตวรรษ ว่าที่เจ้าคณะเมืองกัวย
ตั้งเจ้าอธิการมัน วัดบ้านโพนเมือง เป็นพระครูบริหารอุคมเชกข เจ้าคณะแขวง
มณฑลไชยเหนือ

ตั้งเจ้าอธิการอ๋อนสี วัดบ้านขามเปี้ย เป็นพระครูนิเวศทักษิณาจารย์
เป็นเจ้าคณะแขวงมณฑลไชยใต้

จัดตั้งเจ้าอธิการมุกดา วัดกลาง เป็นพระครูทักษิณธรรมพันธุ์ เป็นเจ้าคณะแขวง
อำเภอเสลภูมิใต้

ตั้งเจ้าอธิการนพวัทสิงทอง เป็นพระครูเสลภูมิอุทธรานุรักษ์ เป็นเจ้าคณะแขวง
อำเภอเสลภูมิเหนือ

แต่บาญชีพระสงฆ์ สามเณร และอธิการหมวก ยังจัดไม่เรียบร้อย จึงยังไม่ได้
ส่งบาญชี ไม่ทราบว่เท่าใดแน่ แถลัการหม่อมไ้ส่งให้พระมหาดาดา ซึ่งไปประจำจัดการ
ศึกษาอยู่ในบริเวณนั้น ไปช่วยจัดการคณะในเมืองนี้ด้วย พระมหาดาดา ขอด้กพอถึงฤดูแล้ง
จึงจะไปช่วยจัดการให้เรียบร้อย

บริเวณจำปาศักดิ์ เมืองเคียว

จักเป็น 12 อำเภอ รวมขึ้นในพระอธิการระวี เจ้าคณะเมืองอุบลทั้งสี่
เจ้าคณะแขวงแลเจ้าอธิการหมวกยังไม่ไ้จัด พระอธิการระวีขอด้กถึงฤดูแล้งจึงจะไ้
แต่งกันลงไปจัด พระอธิการระวีร้องอยู่ว่ ที่บริเวณจำปาศักดิ์ในฝ่ายมหานิกาย ไม่มีผู้ต้องการ
ในความเป็นเจ้าคณะเมืองแลเจ้าคณะแขวงเลย ในบริเวณจำปาศักดิ์ มีวัด 89 วัด
พระสงฆ์ 531 รูป สามเณร 628 รูป ศิษย์ 115 คน

ภาคผนวก⁴

แบบจัดการศึกษาหัวเมือง

บันทึกที่

1. ทรงพระกรุณาโปรดให้ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นผู้จัดการพระศาสนา และการศึกษาของพุทธศาสนิกชน ทั้งในหัวเมืองมณฑล กรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมือง ตลอดพระราชอาณาจักร โปรดเกล้าฯ ให้ กรม หมื่นคำรบราชานุภาพ เป็นผู้อุทธรณ์
  2. แยกการศึกษาแผนกหัวเมืองเป็นส่วนหนึ่ง ไม่เกี่ยวกับกรมศึกษา ขึ้นเฉพาะ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส รวมทั้งโรงเรียนคฤหัสถ์ศรัทธา ส่วนธุรการคงตกเป็นหน้าที่ของ เจ้าคณะและกระทรวงธรรมการ
  3. จะทรงตั้งพระสงฆ์สามารถ ให้เป็นผู้ช่วยการมณฑลละรูป และพระสงฆ์ ผู้ช่วยการมณฑลนั้นจะมีผู้ช่วยตามสมควร
  4. พระสงฆ์ผู้ช่วยการมณฑลนั้น ถ้าเจ้าคณะมณฑลมีอยู่ก็มีหน้าที่เฉพาะฝ่าย การศึกษา ถ้าเจ้าคณะมณฑลไม่มี จะทรงพระกรุณาโปรดให้ว่าการในหน้าที่ของเจ้าคณะ มณฑลด้วยก็ได้
  5. พระสงฆ์ผู้ช่วยการไม่จำเป็นจะต้องอยู่ประจำ ณ หัวเมือง เป็นแต่ต้อง เอาใจใส่ในการซึ่งเป็นหน้าที่ของตน
  6. กระทรวงมหาดไทย ข้าหลวงเทศาภิบาล และผู้ว่าราชการเมือง มีหน้าที่ อุทธรณ์ในการฝ่ายฆราวาสทั้งปวง
- จัดศึกษาสถาน
7. จะจัดวัดทั้งปวงให้เป็นศึกษาสถานมีประเภทดังต่อไปนี้ :-
    - ก. รวมสอนแห่งเดียวกัน เป็นโรงเรียนมีประเภทเป็นสอง โรงเรียนหลวง ส่วนบำรุงเป็นของหลวง 1 โรงเรียนราษฎร์ ส่วนบำรุงเป็นของราษฎร์ 1 สถานที่ เป็นโรงเรียนต้องจัดให้ไ้ครบ

⁴สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, (พระนคร โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 2514), หน้า 142.

ข. แยกกันสอนตามสำนักอย่างประเพณีเดิม สถานเช่นนี้ ต้องปล่อยให้ไปตามสะดวก เอาแต่พอไคการ

ค. โรงเรียนหลวง จะจัดในวัดซึ่งเป็นทำเลที่ประชุมคนมาเพื่อเป็นแบบอย่าง ทุกหัวเมือง มากน้อยตามสมควร อย่างน้อยที่สุดเมืองละโรง จะจัดแต่ต้นไป โรงเรียนราษฎรตามแต่จะมีขึ้นได้ การแยกกันสอนตามสำนักมีอยู่แล้ว จะบำรุงให้เจริญขึ้นโดยลำดับ จะสำเร็จเร็วหรือช้า ต้องสุกแล้วแต่กาลเทศะและกำลัง

วิชาที่จะสอน

8. หลักสูตรที่จะสอนนั้น ในเวลานี้จะมีแต่ชั้นสามัญ ป็นเป็น 4 อย่าง คือ อักษรสมัย 1 เลข 1 วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ 1 ธรรมเนียมปฏิบัติ 1 เมื่อการเจริญจะขยายขึ้น ตามควร

แบบเรียน

9. ในส่วนสอนอักษรสมัยจะใช้แบบเรียนเร็ว ในส่วนเลขจะใช้แบบเลขฝรั่ง อีกสองอย่างจะแต่งขึ้นใหม่ นอกจากนี้ยังต้องมีหนังสือหัดอ่าน

10. ถ้าทำได้ จะต้องเลี้ยงผู้แต่งแบบไว้อย่าง ใช้ชื่อแบบที่เขาแต่งบ้าง

11. การพิมพ์แบบ เป็นหน้าที่ของกรมหมื่นคำรงราชานุภาพแบบนั้น ครั้งแรก จะจ่ายพระราชทานให้เปล่า ต่อครั้งหลังจึงจะจำหน่ายโดยราคา

แก่แบบที่ผิด

12. การที่จะจัดนี้ จะแพร่หลายทั่วไป แบบใช้ตัวอักษรที่มีหลักฐานมั่นคงว่าใช้คลาดเคลื่อน ควรแก้ไขให้ถูกต้องเพื่อให้วิชาหนังสือเจริญขึ้น

ครูผู้สอน

13. จะพยายามจัดพระสงฆ์สามเณร เป็นครูสอน เว้นไว้แต่จำเป็นในสมัย
ที่ชัคของ

สถานที่ฝึกครู

14. จะจัดมหามกุฏราชวิทยาลัยให้เป็นประธานศึกษาสถาน ของศึกษาสถาน ในหัวเมืองทั้งปวง

15. จะเอาโรงเรียนวิทยาลัย และโรงเรียนที่เป็นสาขาของวิทยาลัยบาง โรงเรียน เป็นสถานที่ฝึกครู ถ้าโรงเรียนหลวงในหัวเมืองเจริญแล้วใช้ไค้ควย

การปลูกความรู้

16. ในวัดที่มีไค้จัดเป็นโรงเรียน เป็นแต่แยกกันสอนตามสำนักความรู้ ขึ้นในวัด ที่ยังพร่อง วิธีปลูกความรู้มี 2 ประการคือ :-

ก. ต้องมีครูประจำไค้ส่งไปสอน เมื่อเป็นแล้วถอนส่งไปวัดอื่นอีก โดยนับ นี้กว่าจะทั่วถึง ครูพวกนี้จะมีเท่าไร สุกแล้วแต่ตำบล และกาลที่จะไค้ความฝึกสอนแพร่หลาย ในเร็ว ๆ หรือค่อยเป็นค่อยไป

ข. อีกอย่างหนึ่ง เลือกภิกษุสามเณรหรือแม่ศิษย์วัดผู้สมัคร ให้อยู่เรียนในสถานที่ ฝึกครู จะมีไค้มากน้อยเท่าไร ต้องสุกแล้วแต่ทุนที่จะจ่ายเป็นค่าอาหารเลี้ยง

การสอบความรู้

17. จะมีการสอบความรู้ที่หัวเมืองนั้นเองปีละครั้ง ในชั้นต้นที่โรงเรียนหลวง ตำบลไค้ตำบลหนึ่ง เมื่อการเล่าเรียนแพร่หลายแล้วจะแยกเป็นแห่ง ๆ ตามแขวงอำเภอ เริ่มแต่สิ้นฤดูฝนแล้ว

18. ความรู้ที่จะสอบนั้น จะแยกสอบเป็นอย่าง ๆ เมื่อนักเรียนสอบไค้อย่างหนึ่ง ๆ แล้ว ผู้สอบจะไค้หนังสือคู่มือไค้เฉพาะอย่างเมื่อสอบไค้ครบหลักสูตรที่จัดไว้เช่นในบัดนี้ สืออย่าง เจาหน้าที่จะไค้ประกาศนียบัตร

19. การสอบความรู้นั้น เป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ผู้อ่านวยการมณฑลและการเมือง เจาหน้าที่ต้องเลือกหาผู้สอบ

20. การไค้ประกาศนียบัตรนั้น เป็นหน้าที่ของผู้อ่านวยการศึกษา เฉพาะเมือง เจาคณะเมืองและผู้วารการการเมือง ในชั้นต้น ผู้มีตำแหน่งสูงกว่า คือ ผู้อ่านวยการศึกษามณฑล เจาคณะมณฑล และข้าหลวงเทศาภิบาล จะทำหน้าที่นี้เพื่อให้เป็นที่ชรณนิยมไค้ได้ ประกาศนียบัตรนั้น ต้องลงชื่อประทับตราเจาหน้าที่

การปลูกศรัทธาในศาสนา

21. จะมีประชุมนักเรียนนมัสการพระสวคมนตรี และสภาคำสอนในศาสนาทุกวัน
ธรรมดา

การปกครอง

22. กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จะเป็นประธานในกรรมการสภาของมหามกุฏราช
วิทยาลัยอำนวยการเรื่องนี้

23. จะเอาวิทยาลัยเป็นสถานที่ว่าการ และต้องมีผู้การ และพนักงาน
ตามสมควรแก่การ

24. การที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จะมีตราส่งไปถึงหัวเมืองก็ดี ผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง จะมีบอกหรือยื่นรายงานก็ดี คุยเรื่องการศึกษา ส่งทางกระทรวงมหาดไทย และข้าหลวงเทศาภิบาลไม่ต้องเกี่ยวทางเจ้าคณะและกระทรวงธรรมการ เว้นไว้แต่ คุยเรื่องธุรการซึ่งเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะและกระทรวงนั้น

25. เพื่อจะระวังไม่ให้หน้าที่แก่งแย่งกัน ซึ่งเป็นความยากของผู้น้อย ให้
กระทรวงธรรมการ ส่งร่างตราซึ่งจะมีไปในหน้าที่ธุรการให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสตรวจก่อน
อย่างกระทรวงกลาโหม ส่งร่างตราซึ่งจะมีไปยังคัมภีการในหน้าที่พลเรือนให้กระทรวงมหาดไทย
ตรวจก่อน ฉะนั้น ถ้ามีความเห็นไม่ร่วมกัน ให้เจ้าหน้าที่นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา
ขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย

26. ถึงกำหนดปีหนึ่ง ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑล ต้องทำรายงานยื่น
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ผู้จะรวมถวายให้ทรงทราบ

27. เมื่อสิ้นฤดูฝน จะมีประชุมพระสงฆ์ผู้อำนวยการศึกษาและ เจ้าคณะหัวเมือง
ปรึกษาการปีละครั้ง

ภาคผนวก ๕

หลักเกณฑ์การให้คะแนนในการสอบบาลีเวैयाกรณ์

ข้อ 1 ชั้นนักเรียนบาลีเวैयाกรณ์เขียนตอบปัญหาในบาลีเวैयाกรณ์ส่วน
อักษรวิธี แลวจีวิภาคเป็นภาษาไทย 4 ภาค คือ นามกับอักษะยะศัพท์ภาค 1

สมาสกับศัพท์ภาค 1 อชยาศกับกติกภาค 1 สมัญญาภิธานกับสนธิภาค 1 ภาคละ 7 ข้อ
รวม 28 ข้อ ไม่ยอมให้คูณับ

ข้อ 2 ในบาลีเวैयाกรณ์ ใหม้คะแนนทุน 420 (คิดข้อละ 14 คะแนน)
แบ่งออกเป็น 7 ส่วน เสียเพียง 2 ส่วนคงเหลือ 5 ส่วนนับเป็นได้

ข้อ 3 กำหนดลดคะแนนในชั้นบาลีเวैयाกรณ์ดังนี้

(1) นิคปัจจยลคแห่งละ	2	คะแนน
" กิริยาติถก "	2	คะแนน
" วจะนะ "	2	คะแนน
" สาชนะ "	3	คะแนน
" วาจา "	4	คะแนน
" อุปสัถก "	2	คะแนน
" นิบาต "	3	คะแนน
" กลับประธานและวิเศษณ "	2	คะแนน
(2) นิคกาลอชยาศลคแห่งละ	2	คะแนน
" วจน "	2	คะแนน
" บุรุษ "	5	คะแนน
" ชาตุมีกรรมและไม่มีกรรม "	2	คะแนน
(3) นิคสามัญญุทธิตลคแห่งละ	4	คะแนน
" ภาวะศัพท์ "	3	คะแนน
" เสฎฐศัพท์ "	2	คะแนน
" อักษะยพศัพท์ "	1	คะแนน

⁵เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศบ.47/6 พระครูวิจิตรธรรมภาณีมอกราชงานการ
สอบไล่วบาลี-ไวยกรณ์ และหนังสือไทยที่โรงเรียนอุบลวิทยาคม เมืองอุบลราชธานี และการแจก
ประกาศนียบัตรและรางวัล.

	นิคมบูรณทัต " "	2	คะแนน
(4)	นิคมสมาส " "	3	คะแนน
	" ลิงค์ " "	2	คะแนน
	" วิภคตินาม " "	3	คะแนน
(5)	นิคมสนธิ " "	3	คะแนน
	" คุรุแลลหุ " "	2	คะแนน
(6)	นิคมสระ " "	3	คะแนน
	" พยัญชนะ " "	3	คะแนน
	" วรณยุกต์ " "	1	คะแนน
	" การรันท " "	2	คะแนน
	" ทังตัวสกคแลการันต " "	4	คะแนน
	" คำสำหรับต่อคำหรือต่อความ " "	3	คะแนน
	" เกิน " "	2	คะแนน
	ถูกเกิน " "	1	คะแนน
	ขาดไม่ไค้ความ " "	2	คะแนน
	เกินเล็กน้อยลคแห่งละ	1	คะแนน
	เปราะเปื้อนลคแห่งละ	1	คะแนน

นิคมทำได้แต่เส้นเดียว ไม่ต้องลคคะแนน เหลือจากนี้ต้องตัดสิน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หลักเกณฑ์การให้คะแนนในสอบหนังสือไทย

1. อ่านหนังสือ 25 บรรทัดต่อ 10 นาที ต้องอ่านให้ไต่ความชัดเจน และอ่านไม่
ให้ซ้ำคำ ถ้าอ่านไม่ชัดเจน และซ้ำคำกรรมการต้องหักไป ถ้าสิ้นเวลาที่กำหนดไว้แล้ว
อ่านยังไม่จบต้องนับเป็นตก ไม่ยอมให้สอบต่อไป หนังสือที่จะอ่านนั้นกรรมการจะกำหนดเรื่อง
ให้อ่าน แต่จะไม่ให้เป็นหนังสือที่อ่านยากนักให้พอสมควรแก่กำลังนักเรียนที่จะอ่านได้
2. เขียนตามคำบอก ในแบบเรียนเร็วเล่ม 2 เพียง 10 บรรทัด แล้วแต่กรรมการ
จะกำหนดให้เขียน การเขียนนั้นต้องเขียนประจงหรือหวัดควยเส้นหมึก แต่ห้ามอย่าให้ยุ่งนัก
และอย่าให้เปรอะควย
3. แก่คำนิคแลอักษรนิค ในหนังสือที่กรรมการเขียนเป็นฉบับไหนั้นเพียง 4 บรรทัด
ให้ไต่ความถูกต้อง
4. ทำเลข 3 จำนวน คือ บวก ลบ คูณ หาร จำนวนละหนึ่งแปรงให้ถูกต้อง
ตามแบบเลขสามัญวีซี
5. สอบความรู้ในศีล 5 ศีล 8 แล กรรมบท 10 ค่ายปากไม้ต้องเขียนเรียง
เป็นความใน ส่วนนี้เป็นคะแนนช่วยในความรู้ทั้ง 4 ข้อเบื้องต้นนั้น ในส่วนหนังสือไทย มีคะแนน
80 เสีย เพียงส่วน 1 คงเหลืออยู่ส่วนหนึ่งนับเป็นได้

กำหนดลดคะแนนอย่างนี้คือ

นิคสระ	ลดแห่งละ	3	คะแนน
" พยัญชนะ	"	3	"
" วรรณยุกต์	"	4	"
" การันต	"	2	"
" การันตทั้งตัวสกค	"	4	"
" เกิน	"	2	"
" ถูกเกิน	"	1	"
" ซาคไม่ไต่ความ	"	2	"
" เกินเล็กน้อย	"	1	"
" เปรอะเปื้อน	"	1	"

ในส่วนเลช 3 จำนวนนี้มีคะแนนทุน 48 เสียเพียงส่วน 1 คงเหลืออยู่
ส่วน 1 นับเป็นได้ แต่ส่วนเลชนี้ ถ้าผิดทั้งจำนวนตอลค 15 คะแนน

กำหนดคลดคะแนนอย่างนี้คือ ผิดเขียนเลขไม่ชัดเจนลคแห่งละ 1 คะแนน
แบ่งเศษไม่รวมเขียนไว้อย่างเศษวิธี 2 คะแนน เปราะเปื้อน 1 คะแนน ผิดชี้คระ
ได้แต่เส้นเดียวไม่ตอลคคะแนน...

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จำนวนโรงเรียนในมณฑลอีสาน ร.ศ. 129

บริเวณอุบลราชธานี

เมืองอุบลราชธานีมี 11 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนอุบลวิทยาคม เปิดสอนทั้งแผนกภาษาไทย และภาษาบาลี มีนักเรียนทั้ง 2 แผนกรวมกัน 180 คน พระญาณรักจิต เป็นผู้จัดตั้งขึ้นที่วัดสุปฏิญาราม
2. โรงเรียนศรีทอง มีนักเรียนทั้งหมด 50 คน พระอธิการวิจักตั้งขึ้นที่วัดศรีทอง
3. โรงเรียนวาศึกสถาน ซึ่งเป็นโรงเรียนแห่งแรกของเมืองอุบลราชธานี มีนักเรียน 35 คน พระยาภักดีณรงค์ เป็นผู้จัดตั้งขึ้นที่บริเวณจวนเจ้าเมืองเก่า
4. โรงเรียนนารีนุกูล มีนักเรียน 40 คน แม่หนูเป็นคนจัดตั้งขึ้นที่ศาลาท่านหลวง
5. โรงเรียนหัตถวิทยาสถา มีนักเรียน 19 คน นายร้อยเอกขุนประพักต์ ปรักษ์ เป็นผู้จัดตั้งขึ้นที่หน้าบริเวณหน้าคุก
6. โรงเรียนวัดทุ่ง มีนักเรียน 70 คน พระครูอุดมคงเคศเป็นผู้จัดตั้งที่วัดทุ่ง
7. โรงเรียนบูรพานุกูล มีนักเรียน 160 คน พระปลัดหรั่งเป็นผู้จัดตั้งที่วัดไต้
8. โรงเรียนอุคมวิทยากร เปิดสอนทั้งแผนกภาษาไทย และภาษาบาลี มีนักเรียนทั้งหมด 70 คน พระครูพนาโอภาสเป็นผู้จัดตั้งที่วัดพระเหลาเทพนิมิต เมืองพนานิคม (อำเภอพนานิคมในปัจจุบัน)
9. โรงเรียนวัดไต้ มีนักเรียน 22 คน พระครูชนะไชยคณานุสาสน์ จัดตั้งที่วัดไต้ เมืองขมะไชย
10. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 30 คน พระบำรุงราษฎร์ จัดตั้งที่เมืองพิบูลย์
11. โรงเรียนวัชรการ มีนักเรียน 37 คน หลวงวารุณีวิจิตรการ เป็นผู้จัดตั้งที่เมืองกระการ

⁶ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/58 รายงานพระญาณรักจิต มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ.

เมืองเขมราฐ มี 1 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนไชยภูมิ มีนักเรียน 60 คน พระมหาอ้วน เป็นผู้จัดตั้งขึ้น

บริเวณชุกชั้น

เมืองชุกชั้น มี 2 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดจันละคร มีนักเรียน 50 คน พระยาบารุง เป็นผู้จัดตั้งขึ้น
2. โรงเรียนวัดเทพนิมิตร์ มีนักเรียน 50 คน พระยาชุกชั้น กับพระครูเทวราช เป็นผู้จัดตั้ง

เมืองสระเกษ มี 1 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดพระโศก มีนักเรียน 56 คน พระปลัดคนามเป็นผู้จัดตั้ง

บริเวณสุรินทร์

เมืองสุรินทร์ มี 4 โรงเรียนคือ

1. โรงเรียนวัดพรหมสุรินทร์ มีนักเรียน 27 คน พระวินัยธร (นิว) เป็นผู้จัดตั้ง
2. โรงเรียนวัดศาลาลอย มีนักเรียน 28 คน พระครูธรรมรสสุรินทร์ เป็นผู้จัดตั้ง
3. โรงเรียนวัดบ้านนาสาม มีนักเรียน 29 คน พระครูวิมลศีลพรต เป็นผู้จัดตั้ง
4. โรงเรียนวัดบ้านจอมพระ มีนักเรียน 24 คน พระहितธิสุรินทร์การ และพระพิไชยราชวงศา เป็นผู้จัดตั้ง

เมืองสังขะ มี 2 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 25 คน พระพลภักดิ์และพระปลัดจินกา เป็นผู้จัดตั้ง

2. โรงเรียนวัดโพธิ์ มีนักเรียน 20 คน พระสิทธิภุมินุรักษ์และพระวินัย
ธรรมสิง เป็นผู้จัดตั้ง

บริเวณร้อยเอ็ด

เมืองร้อยเอ็ด มี 4 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดสว่าง มีนักเรียน 46 คน พระस्ताเนก และพระस्ताหัน
เป็นผู้จัดตั้ง
2. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 52 คน หลวงผลกับเจ้าอธิการประชุม
เป็นผู้จัดตั้ง
3. โรงเรียนวัดบึง มีนักเรียน 30 คน พระครูเอกอุทธรस्ताธิคุณ เป็นผู้
จัดตั้ง
4. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 51 คน อัครชยาท กับพระครูชินโรต
ธวัชบริหาร จัดตั้งขึ้นที่อำเภอธวัช

เมืองสุวรรณภูมิ มี 4 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 60 คน พระเกษตราธิไชย และพระ
วินัยธร (มา) เป็นผู้จัดตั้ง
2. โรงเรียนวัดสว่าง มีนักเรียน 31 คน พระปลัดแก้ว เป็นผู้จัดตั้ง
3. โรงเรียนวัดธาตุ มีนักเรียน 64 คน พระครูเมธินทรคณานุรักษ์
เป็นผู้จัดตั้ง
4. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 69 คน พระครูพิสัยพิมาพมฺพ เป็นผู้
จัดตั้ง

เมืองสรวงคาม มี 4 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดท่าแขก มีนักเรียน 35 คน พระสรวงคามมุนีเป็นผู้จัดตั้ง
2. โรงเรียนวัดเหนือ มีนักเรียน 61 คน หลวงสรวงคามการ และ
พระอธิการสุน เป็นผู้จัดตั้ง

3. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 34 คน หลวงสารคามกิจและพระวินัย
ธรรม (เคน) เป็นผู้จัดตั้งที่อำเภออุทัย

4. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 84 คน พระพิทักษ์ จัดตั้งขึ้นที่อำเภอ
วาปี

เมืองกาฬสินธุ์ มี 5 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 51 คน พระสินธุธรรมชานาติ และ
พระครูกาฬสินโฆโณมคุณ เป็นผู้จัดตั้ง

2. โรงเรียนวัดหอเหนือ มีนักเรียน 32 คน หลวงสินธุการประสิทธิ์
และเจ้าอธิการชินต์ เป็นผู้จัดตั้ง

3. โรงเรียนวัดหอไทร มีนักเรียน 46 คน พระสินธุกิจประสาธและ
เจ้าอธิการคุณ เป็นผู้จัดตั้ง

4. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 30 คน พระวิเวควงศาภิพระอธิการ
สุเมธอาจารย์ จัดตั้งขึ้นที่อำเภอกิจฉิมราย

5. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 41 คน อัครภาค และพระปลัดสา
เป็นผู้จัดตั้งที่อำเภอภูแล่นช้าง

เมืองกมลาไสย มี 5 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดไชยมงคล มีนักเรียน 100 คน พระราชบริหารและ
พระปลัดแก้ว เป็นผู้จัดตั้ง

2. โรงเรียนวัดบ้านขามเปี้ย มีนักเรียน 50 คน ท้าวชิตย และพระครู
นิเวศทัศนญาจารย์ เป็นผู้จัดตั้ง

3. โรงเรียนวัดเหล่ากลาง มีนักเรียน 30 คน ท้าวโพธิสาร และ
เจ้าอธิการสีหา เป็นผู้จัดตั้ง

4. โรงเรียนวัดกลาง มีนักเรียน 40 คน อัครภาค และพระครูทัศน
อมรพันธุ์ เป็นผู้จัดตั้ง

5. โรงเรียนวัดสิงทอง มีนักเรียน 28 คน อัครภาคและพระเสถภูมิ
อุทธรานุรักษ์ เป็นผู้จัดตั้ง

เมืองบโสมร มี 3 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนศาลากลาง มีนักเรียน 28 คน ชุนราศอวิพล เป็นผู้จัดตั้ง
2. โรงเรียนธรรมทวยโสภ มีนักเรียน 26 คน พระครูญาณวิสุทธิคุณ เป็นผู้จัดตั้ง
3. โรงเรียนวิชาตุ มีนักเรียน 38 คน พระครูวิบูลย์ธรรมานุวัตร เป็นผู้จัดตั้ง

บริเวณจำปาสักดิ์

เมืองจำปาสักดิ์ มี 2 โรงเรียน คือ

1. โรงเรียนวัดมหามาศคาราม มีนักเรียน 40 คน พระมหานแก้ว เป็นผู้จัดตั้ง
2. โรงเรียนวิชาตุ มีนักเรียน 30 คน เจ้าอธิการศีลสังวร เป็นผู้จัดตั้ง

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติวิทยุวิจัย

นายสมปอง คำมุงคุด เกิดวันที่ 23 ธันวาคม 2496 ที่บ้านเลขที่ 50
บ้านกอนกลาง ต.ธาตุ อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี สำเร็จการศึกษาปริญญา
ครุศาสตรบัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2522 และได้เข้าศึกษา
ต่อในระดับปริญญาโท สาขาพื้นฐานการศึกษา ภาควิชาสารัตถศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2528 ปัจจุบันรับราชการครูในตำแหน่งอาจารย์ 1
ระดับ 4 ที่โรงเรียนพิบูลมังสาหาร (วิภาควิทยากร) อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี

ศูนย์วิทยุทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย